

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Випуск 15

*Збірник наукових праць
за редакцією д-ра філол. наук, проф.
І. С. Попової*

Дніпропетровськ
2014

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.411.1я5
Д 70

Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/6 від 16.12.2009) [див. Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 1]

*Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара
(протокол № 11 від 24.04.2014)*

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. **В. В. Зірка**
(Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля);
д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**
(Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара)

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова** (редактор), д-р філол. наук,
проф. **В. О. Горпинич**, д-р філол. наук, проф.
Ж. В. Колоїз, д-р філол. наук, проф. **І. І. Меншиков**, д-р філол. наук,
проф. **О. І. Панченко**, д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський**,
д-р філол. наук, проф. **Ю. Ф. Прадід**, д-р філол. наук, проф. **О. А. Семенюк**,
канд. філол. наук, доц. **М. С. Ковальчук**, канд. філол. наук, доц. **Н. В. Левун**,
канд. філол. наук, доц. **І. П. Мамчич** (відп. секретар), **Яна Пекаровічова**,
канд. філол. наук, доц. (Університет Коменського в Братиславі)

Д 70 Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. /
за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ: Видавець Біла К. О.,
2014. – Вип. 15. – 244 с.

У збірнику подаються результати наукових досліджень структурних та функційних особливостей одиниць лексико-фразеологічного і граматичного рівнів української мови з проекцією їх на різні сфери комунікації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

***Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів
За зміст статті та точність викладеного матеріалу відповідальність
покладається на авторів***

Усі права застережено

Використання матеріалів – з дозволу редакційної колегії

© Дніпропетровський
національний університет
ім. Олесь Гончара, 2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'367.321

О. В. Гурко

КАТЕГОРІЯ СТВЕРДЖЕННЯ У ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВІТЛУМАЧЕННІ

Інтерпретовано поняття категорії у філософії та лінгвістиці. Під час дослідження з'ясовано, що категорія ствердження є однією з основних категорій філософії, логіки та лінгвістики, відображаючи найістотніші риси й сторони дійсності та закономірності її пізнання. Ствердження – це категорія, за допомогою якої оцінюють відповідність думки дійсності.

Ключові слова: категорія, ствердження, філософія, лінгвістика, логіка, синтаксична сутність, речення.

Интерпретируется понятие категории в философии и лингвистике. В ходе исследования было выяснено, что категория утверждения – одна из основных категорий философии, логики и лингвистики, она является отражением существенных черт и сторон действительности и закономерностей ее познания. Утверждение – это категория, с помощью которой оценивается соответствие мысли действительности.

Ключевые слова: утверждение, категория, философия, лингвистика, логика, синтаксическая сущность, предложение.

This article is devoted to the interpretation of the concept of categories in philosophy and linguistics. The category of affirmation is one of the main categories of philosophy, logic and linguistics, which is a reflection of the most significant features and aspects of reality and the laws of its knowledge. Affirmation is a category with which compliance is assessed views of reality.

Keywords: affirmation, category, philosophy, linguistics, logic, syntax essence, sentence.

Категорії ствердження та заперечення були й залишаються об'єктом дискусій та суперечок науковців у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві (Н. Д. Арутюнова, К. В. Габучан,

© Гурко О. В., 2014

К. Д. Донду, Є. В. Падучева, В. А. Трофімова). Останнім часом з'явилися дослідження, у яких з'ясовуються функційно-семантичні особливості категорії ствердження та заперечення в різних мовах. Зокрема, в російській мові це питання розглядалося в розвідках В. В. Бабайцевої, А. А. Калініної, в англійській – П. А. Афанаєва, І. І. Комарницької, в українській мові категорію ствердження і заперечення досліджували О. П. Куш, М. П. Баган. Проте в українському мовознавстві категорія ствердження як окремий об'єкт наукового дослідження ще не виокремлювалася.

Категорія ствердження – одна з основних категорій філософії, логіки та лінгвістики, що є відображенням найістотніших рис і сторін дійсності та закономірностей її пізнання. Це характеризує категорію ствердження як одну з найважливіших категорій мови й визначає потребу її подальшого всебічного дослідження.

Категорія ствердження належить до найскладніших у теоретичному плані. Багато питань, пов'язаних із цією категорією, залишаються гостродискусійними, та й загалом немає єдиного витлумачення її мовної сутності. Саме тому ми спробуємо з'ясувати сутність категорії ствердження.

Як зазначає Гегель, кожне поняття, а значить і кожне явище в природі, суспільстві і духовному житті, проходить потрібний цикл розвитку – ствердження, заперечення і заперечення заперечення, або нового ствердження [див.: 13, с. 222].

У формальній (класичній) логіці, а також у граматиці, що будує свої трактати на положеннях формально-логічної теорії, вивчають єдину форму мислення – судження й відповідний йому тип речень – розповідні. У цьому випадку предметом дослідження зазвичай є не всі розповідні речення, а лише ті, які містять у собі судження в його класичному витлумаченні. Це категоричне атрибутивне судження називають ще ствердженням. Через різноманіття семантичних форм ствердження недослідженими залишаються ті типи розповідних речень, що містять у собі інші форми мислення, відмінні від судження в його класичному трактуванні.

Традиційно розповідні речення розглядають як мовні форми вираження судження. У «Словнику з логіки» судження трактують як «думку, що виражена розповідним реченням та є правдивою чи помилковою. Судження позбавлене психологічного відтінку, що властиве ствердженню» [7, с. 324]. Проте не будь-яке розповідне

речення виражає судження (в логічному витлумаченні цього терміна). Мовною формою вираження судження є риторичні питання. Граматична семантика розповідних речень – значення повідомлення. Значення повідомлення, так само, як значення питання і спонування, – це тип абстрактного, синтаксичного значення. Російський дослідник П. В. Чесноков визначає логічний зміст розповідних речень як «думку-повідомлення» і пропонує вживати це поняття, а не «судження», бо воно є ширшим [14].

В енциклопедії «Українська мова» автор статті А. П. Грищенко наголошує на тому, що *розповідне речення* – речення, комунікативне завдання якого полягає в констатації якого-небудь реального або ірреального факту, в повідомленні про нього в усній або писемній формі. За власне структурної і семантико-синтаксичної варіативності типовим для розповідного речення є вираження предикатів первинними з функційного погляду формами дієслів дійсного й умовного способів та інфінітива. До найважливіших ознак розповідного речення належить т. з. інтонація крапки, реалізована в мовленнєвій практиці у двох основних контурах руху основного тону – низхідному і висхідно-низхідному. Ці основні різновиди розповідної інтонації можуть зазнавати модифікаційних змін, зумовлених різним місцем логічного наголосу, варіюванням порядку слів, видозмінами лексичного наповнення речення [12, с. 584].

Розповідні речення передають інформацію, повідомлення про дійсність. Серед понять «повідомлення», «констатація», що використовують, описуючи семантику розповідних речень, прийнято вживати термін «ствердження». Розповідні речення іноді називають стверджувальними реченнями [8, с. 9].

В енциклопедії професор А. П. Грищенко констатує, що *стверджувальне речення* – модальний різновид *речення*, у якому стверджується наявність пов'язаної з відповідним носієм або незалежної предикативної ознаки. Найтиповішою формою стверджувального речення виступають різноструктурні розповідні речення (прості й складні): *«Мокрі куці блищать під місяцем. Річка внизу жебонить по камінню, смирна, довірлива. З марева лугів випливає постать чиясь (О. Гончар); Природа мудра. Все створила мовчки (Л. Костенко).* Стверджувальну модальність протиставляють заперечній. До специфічних засобів комунікативної

організації стверджувальних речень, використовуваних із метою увиразнення підсилення, ствердження, належать частки **так, гаразд, адже (ж), же (ж), авжеж, атож, аякже** та їхні лексичні еквіваленти **добре, дійсно, справді, звичайно, безперечно, безсумнівно**, наприклад: *Так, орлиця тільки може на гострому і гладкому шпилі собі тривку оселю збудувати і жити в ній* (Леся Українка); *Гаразд, вмовкаю. Але ти, Митю, повинен усе знати...* (П. Загребельний) [12, с. 724].

Незаперечним є той факт, що існує взаємозв'язок між логічними поняттями «ствердження» та «судження». Вони нерідко є тотожними. Судження про дійсність зазвичай називають ствердженнями. В «Енциклопедичному словнику-довіднику лінгвістичних термінів і понять російської мови» *ствердження* – це констатація буття, існування такої ситуації в межах речення. Формальним сигналом ствердження є відсутність частки *не*: *Ми ходили туди; Він був поетом. У розмовному мовленні стверджувальне значення (за рахунок інтонації, порядку слів та спеціальних лексико-фразеологічних показників) можуть набувати висловлювання, які містять частку не: Як же, він не піде туди! Еге ж, не будуть вони втручатися!* Ствердження протиставляється запереченню [16, с. 353].

Російські лінгвісти В. В. Бабайцева та А. А. Калініна отожднюють поняття «розповідність» і «стверджуваність», «повідомлення» і «ствердження». Розповідні речення нерідко визначають як тип речень, які стверджують що-небудь [8, с. 22].

У вузькому витлумаченні термін «ствердження» трактують як «рід», «різновид» повідомлення та розповідного речення [15], «модифікацію комунікативного значення» розповідності [17]. Ствердження як «рід повідомлення» протиставляють іншим комунікативним різновидам розповідних речень – власне повідомленням, констатаціям тощо.

Змістом стверджень є думка про дійсність, що відображає діяльність індивідуальної свідомості та результат осмислення явищ дійсності, їхньої інтерпретації, класифікації, оцінки. На відміну від судження ствердження завжди має конкретного автора, який активно показує себе в реченні, висловлює власну позицію та захищає її як справжню.

У роботі «Речення та його граматичні категорії» Т. М. Ломтев зазначає: «... атрибутивна логіка вважає, що розповідне

речення – це судження, а судження має суб'єктивно-предикативну структуру: одна частина – судження, а інша – предикат» [10, с. 8].

Дискусійним залишається питання про співвідношення категорії ствердження та заперечення. Теорія ствердження й заперечення як двох паралельних форм мисленнєвої діяльності людини також не є цілісною й однозначною. Її прибічники, визначаючи співмірність ствердження і заперечення, по-різному витлумачують природу та функції цих форм. Один із найстарших дослідників заперечення Аристотель уважав, що ствердження і заперечення є протилежними формами висловлення, одна з яких констатує наявність у кого-небудь або чого-небудь певної ознаки, а інша – цю ознаку відкидає [2, с. 96].

Синтаксичну сутність категорії ствердження вперше компактно й досить виразно визначив О. М. Пешковський. Ствердження, на його думку, це «нульова категорія» щодо категорії заперечення, «що не має, як і більша частина нульових категорій, власних засобів... Речення, які не містять у собі заперечних членів, усвідомлюються як стверджувальні» [11, с. 390]. У визначеннях, запропонованих О. М. Пешковським, для нас особливо важливими є дві думки: по-перше, що і ствердження, і заперечення становлять виразно своєрідні синтаксичні категорії; по-друге, категорії ствердження й заперечення виявляються на реченнєво-комунікативному рівні. Виступаючи своєрідним складником загальної й визначальної категорії речення, ствердження й заперечення є найбільш частотною основою предикативності – однієї з основних ознак речення.

Розглядаючи предикативність як логічну, а не граматичну категорію, Т. П. Ломтєв вважає ствердження й заперечення виявом предикативності [10, с. 29]. Трактуючи сутність категорії предикативності, на наш погляд, доцільно спиратися на концепцію В. В. Виноградова, який основний зміст цієї категорії вбачав «...у віднесеності змісту речення до дійсності» [5, с. 79]. Синтаксисти нерідко послуговуються й іншим витлумаченням предикативності, зокрема: предикативність становить специфічне відношення між компонентами речення [1, с. 23–44].

У працях В. В. Виноградова [5], згодом П. А. Леканта [9] та інших граматистів виділено три синтаксичні категорії, у яких реалізується предикативність: *модальність, час, особа*. Проте співвіднесеність змісту речення з дійсністю виявляється не лише

в трьох названих вимірах, але й у значеннях ствердження й заперечення, які також репрезентують своєрідну, до того ж максимально важливу мовленнєву модальність. Категорійні ознаки ствердження – це синтаксичні ознаки. Кожна із цих категорій, становлячи окремий вияв предикативності, «показує певне відношення між висловлюванням і дійсністю, яке встановлюється і виражається мовцем за допомогою відповідних формальних показників» [9, с. 5].

Модальність – це своєрідне відношення, зв'язок висловлюваного до дійсності, яке мовець усвідомлює як реальне чи ірреальне. Синтаксична категорія *часу* виражає відношення висловлювання до моменту мовлення. У синтаксичній категорії *особи* знаходить свій вияв відношення висловлюваного до мовця, до співрозмовника чи до якої-небудь третьої особи. Ствердження й заперечення, як і інші компоненти предикативності, також передають відношення висловлювання до дійсності. Наприклад, коли що-небудь стверджують про дійсність: *Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню. Ага...; – І чоловіка її знаю.... Так, ледачий ... п'янчужка був, – весело мовив Грицько* (З творів Панаса Мирного); *Рука жінки підіймається до очей, витирає їх. Так, значить, їдеш, сестро* (М. Стельмах).

Відповідно до теоретичних засад структурно-семантичного напряму категорію ствердження розглядає В. В. Бабайцева. Такий погляд є черговим етапом розвитку традиційного (класичного) мовознавства, а також ученням про синкретизм мовних явищ, що розробляє ця дослідниця, її учні та послідовники.

Так, В. В. Бабайцева зазначає: «Структурно-семантичний напрям є центральним серед сучасних синтаксичних концепцій, що збагачують його, але посідають периферійне місце, незважаючи на їхню актуальність у різні періоди розвитку синтаксичної теорії» [3, с. 93]. Інша дослідниця Л. Г. Зубкова наголошує на тому, що «перевагою цієї концепції, по-перше, є те, що вона швидко адаптувалася до сучасних наукових напрямів, а по-друге, науковець досить вдало і чітко пояснює та доводить зазначену вище теорію» [6, с. 122].

Представники структурно-семантичного напряму розглядають синтаксичні об'єкти у їхній цілісності, в єдності форми та змісту. Згідно з теоретичними аспектами цього напряму категорію ствердження трактуємо як структурно-семантичну категорію, що

має як власний зміст, так і специфічні мовні засоби вираження. На думку В. В. Бабайцевої, пізнання сутності мовного ствердження/заперечення не можливе без багатоаспектного дослідження змістової сторони цієї категорії.

Для традиційного мовознавства характерне уявлення щодо об'єктивного, онтологічного статусу категорії ствердження. Ствердження розглядають як категорію, що відображає явища реальної дійсності. «Ствердження в мові можна визначити, як констатацію існування предмета, ознаки, явища, виражене мовними засобами», – зазначає А. І. Бахарев [4, с. 65].

На думку А. А. Калініної, ствердження – це категорія, за допомогою якої оцінюють відповідність думки дійсності. Ця оцінка входить до кола модальних (верифікативних) значень категорії ствердження. У реальних процесах комунікації прагматичний аспект семантики ствердження зазвичай реалізують у сфері вираження ствердження чи спростування (висловлювання) [8, с. 12].

Отже, ствердження – це категорія, значення якої полягає у відношенні висловлювання до дійсності за такою ознакою, як наявність у реальній дійсності зв'язку між предметом та його ознакою (підтвердження достовірності почутої інформації, повідомлення про однотайність у поглядах, висловлення згоди на пропозицію, згоди з наказом, згоди виконати прохання та ін.).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Адмони В. Г.** Типология предложения. Исследования по общей теории грамматики / В. Г. Адмони. – М.: Наука, 1968. – 105 с.
2. **Аристотель.** Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 688 с.
3. **Бабайцева В. В.** Избранное. 2005–2010: сб. науч. и науч.-метод. статей / Бабайцева В. В.; [под ред. К. Э. Штайн]. – М.; Ставрополь: Изд-во Ставропольского гос. ун-та, 2010. – 400 с.
4. **Бахарев А. И.** Отрицание в логике и грамматике / А. И. Бахарев. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1980. – 77 с.
5. **Виноградов В. В.** Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 560 с.
6. **Зубкова Л. Г.** Рецензия / Л. Г. Зубкова // Филологические науки. – 2011. – № 2. – С. 118–123. – Рец. на сб.: Бабайцева В. В. Избранное, 2005–2010: сб. науч. и науч.-метод. статей / Бабайцева В. В.; [под ред. К. Э. Штайн]. – М.; Ставрополь: Изд-во Ставропольского гос. ун-та, 2010. – 400 с.

7. **Ивин А. А.** Словарь по логике / А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
8. **Калинина А. А.** Категория утверждения/отрицания в функциональных типах предложений в современном русском языке: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. филол. наук / А. А. Калинина. – М., 2011. – 56 с.
9. **Лекант П. А.** Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М.: Высшая школа, 1986. – 176 с.
10. **Ломтев Т. М.** Предложение и его грамматические категории / Т. М. Ломтев. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1972. – 198 с.
11. **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
12. **Українська мова: енциклопедія** / [редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
13. **Філософія: навч. посіб.** / [ред. І. Ф. Надольний]. – К.: Вікар, 2004. – 518 с.
14. **Чесноков П. В.** Понятие о суждении, вопросе, побуждении и логической фразе / П. В. Чесноков // Ученые записки Ростовского пед. ин-та. – Вып. 4. – Ростов н/Д, 1955. – С. 3–21.
15. **Шатуновский И. Б.** Коммуникативные типы высказываний, описывающих действительность / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. – М.: Наука, 1995. – С. 158–165.
16. **Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2-х т.** / [Тихонов А. Н., Хашимов Р. И., Журавлева Г. С. и др.]. – М.: Флинта: Наука, 2008. – Т. 2. – 816 с.
17. **Янко Т. Е.** Коммуникативный статус высказываний со словом *правда* / Т. Е. Янко // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. – М.: Наука, 1995. – С. 173–177.

Надійшла до редколегії 14.03.2014

УДК 811.161.2'271

В. В. Корольова

ГЕНДЕРНІ КОНЦЕПТИ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Досліджено концепти ДІВЧИНА і ХЛОПЕЦЬ у мовній свідомості сучасної української молоді. Через вільний асоціативний експеримент систематизовано лексеми, асоційовані з указаними концептами, виділено їхні ядерні асоціативні ознаки та риси стереотипізації.

Ключові слова: гендер, концепт, концепт ДІВЧИНА, концепт ХЛОПЕЦЬ, гендерні стереотипи, асоціації.

Исследованы концепты ДЕВУШКА и ПАРЕНЬ в языковом сознании современной украинской молодежи. С помощью свободного ассоциативного эксперимента систематизированы лексемы, ассоциирующиеся с указанными концептами, выделены их ядерные ассоциативные признаки.

Ключевые слова: гендер, концепт, концепт ДЕВУШКА, концепт ПАРЕНЬ, гендерные стереотипы, ассоциации.

The article researches the concepts GIRL and BOY in the language awareness of modern Ukrainian youth. By free associative experiment the lexical units which are associated with studied concepts were systematized, their nuclear associative features were defined.

Keywords: gender, concept, concept GIRL, concept BOY, gender stereotypes, associations.

Одним з актуальних завдань сучасної антропозорієнтованої лінгвістики є увага до категорії гендеру в мовній, мовленнєвій та комунікативній маніфестації. Цікавим аспектом гендерології є реструктуризація гендерно маркованих концептів у зв'язку зі змінами в мовній свідомості. Мовну свідомість потрактуємо як сукупність образів свідомості, сформованих за допомогою мовних засобів – слів, вільних і сталих словосполучень, речень, текстів та асоціативних полів [8]. Дослідження мовної свідомості через асоціативні підходи є пріоритетними, оскільки вони забезпечують спонтанність і неупередженість реакцій респондентів, створюючи певну об'єктивну даність щодо актуальних, психологічно реальних семантичних зв'язків слів та образів свідомості, закріплених у тій чи тій лінгвокультурі.

Метою нашої розвідки є систематизація й опис характеристик концептів ДІВЧИНА (ХЛОПЕЦЬ), зафіксованих через асоціативний

експеримент. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: зробити статистичний аналіз асоціативних характеристик, виділити ядерні асоціативні ознаки досліджуваних концептів, порівняти ядра асоціативних полів у різногендерних групах респондентів, виявити стереотипізований асоціативний шлейф аналізованих концептів.

В українському мовознавстві привертають увагу гендерні дослідження О. Бондаренка, В. Слінчук, Л. Ставицької, Т. Сукаленко та ін. Актуальність пропонованої статті зумовлює відсутність окремих лінгвістичних розвідок, присвячених вивченню концептів ДІВЧИНА і ХЛОПЕЦЬ у мовній свідомості сучасної української молоді.

Під час дослідження був проведений спрямований асоціативний експеримент, що мав на меті зафіксувати асоціації в мовній свідомості різногендерних суб'єктів мовної діяльності. Для отримання даних опитано 100 осіб жіночої статі та 100 – чоловічої (від 18 до 22 років), які є студентами Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства й фізико-технічного факультету. Вільний асоціативний експеримент був організований у груповій формі. Період здійснення експерименту – лютий-березень 2014 року. Респондентам роздавалися таблиці, у заголовку яких були дві лексеми ДІВЧИНА і ХЛОПЕЦЬ. Пропонувалося записати до таблиці перші три асоціації на кожне слово-стимул. У результаті від опитаних отримано 1215 реакцій, що були проаналізовані статистично й серед яких виявлено ядерні й периферійні ознаки.

Аналіз результатів проведеного асоціативного експерименту вимагає з'ясування поняття «концепт». Відомо, що концепт перебуває на перетині різних наукових дисциплін, тому в сучасній лінгвістиці немає єдиного визначення цього терміна. Важливою ознакою концепту є здатність бути маркером етнічної картини світу, вбирати культурологічні смисли, що дає підстави вважати концепт не лише феноменом мовно-культурного, а й культурно-семіотичного плану, оскільки концепт здатний відбивати й «мовчазні смисли» культурних даностей найширшого кола семіотичних систем, основною з яких є мовна [7, с. 468].

У широкому тлумаченні концепт – елемент мовної картини світу, що допомагає колективній або індивідуальній свідомості

отримати, опрацювати й зберегти певний обсяг інформації про навколишній світ. Концепт входить до понятійного апарату когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Остання потрактовує концепт як «умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне вивчення мови, свідомості і культури» [2, с. 75]. У лінгвокогнітології оперують концептом, що зазвичай охоплює знання, думки, уявлення середньостатистичного носія мови про певний реальний чи уявний об'єкт [4, с. 70].

Гендерні концепти ДІВЧИНА і ХЛОПЕЦЬ уважаємо багатомірними культурно-значущими соціопсихологічними утвореннями в колективній свідомості, опредметненими в мовній формі [3, с. 117]. Реакції, отримані під час вільного асоціативного експерименту, структурують асоціативне поле концептів з ядром та периферією. До ядра зараховуємо високочастісні реакції, до периферії – низькочастісні. Найчастішими виявлено реакції, що складають 23 % від загальної кількості реакцій на слово-стимул.

За результатами опитування асоціативний портрет ДІВЧИНИ для фемінної аудиторії має такий вигляд: зазвичай виникає реакція, що пов'язана з поняттям «краса» (*гарна* 32, *вродлива* 27, *струнка* 14, *краса* 13, *симпатична* 2, *стильна* 2, *сексуальна* 1). Концепт ДІВЧИНА стійко асоціюється у студенток з молодістю (*молода* 12, *молодість* 3). Серед внутрішніх ознак найважливішими постають, на думку респондентів, розум (*розумна* 25, *розум* 12), вихованість (*чемна* 10, *вихована* 7), турботливість (*турботлива* 8), ніжність (*ніжна* 12), доброта (*добра* 10), веселість (*весела* 10, *безтурботна* 3). Серед поодиноких асоціацій з рисами характеру виокремимо *щаслива* 4, *інтелігентна* 2, *романтична* 2, *смілива* 2, *талановита* 2, *сильна* 2, *горда* 2, *креативна* 1, *пунктуальна* 1.

Асоціативний шлейф концепту ДІВЧИНА також складають метонімічні лексеми: *волосся* 14, *сукня* 6, *очі* 2, *коси* 1, *корона* 1, *посмішка* 1, *літній сарафан* 1, *сльоза* 1. Реакції, пов'язані з майбутньою роллю матері й дружини, берегині домашнього вогнища, поодинокі: *дитина* 2, *сім'я* 2, *обручка* 1. Важливість зовнішнього вигляду для ДІВЧИНИ підтверджують реакції *гардероб* 8, *косметика* 3, *дзеркало* 2, *помада* 1.

Для маскулінної групи лексема ДІВЧИНА асоційована також, перш за все, із красою (*гарна* 18, *вродлива* 10, *красива* 5, *краса* 2, *врода* 1). У хлопців ДІВЧИНА регулярно співвідносна

з поняттям «кохання» (*кохання* 12, *кохана* 3, *моя* 4, *важлива* 1, *маленька* 1), а також з поняттям «побачення» (*гроші* 20, *квіти* 10, *побачення* 6, *секс* 4, *цукерки* 4, *прогулянка* 2, *повітряні кульки* 2, *кіно* 2). Щодо внутрішніх рис зазначимо, що домінантною асоціативною ознакою постає «алогічність» (*відсутня логіка* 10, *немає логіки* 4, *нуль логіки* 2). Інші ознаки виокремлені поодинокі: *ніжна* 8, *добра* 6, *розумна* 4, *наївна* 2, *сором'язлива* 2, *вихована* 2, *порядна* 1, *слабка* 1. Асоціативний ряд, умотивований поняттям родини, ролі жінки й матері, виражений значно ширше, ніж у студенток: *родина* 4, *борці* 4, *сім'я* 2, *тепло* 2, *кухня* 2, *діти* 2, *їжа* 1, *затишок* 1, *хазяйка* 1, *берегиня сімейного вогнища* 1.

Метонімічні лексеми, що асоціюються з концептом ДІВЧИНА у студентів, представлені рядом *волосся* 10, *сукня* 10, *одяг* 4, *підбори* 4, *груди* 4, *очі* 2, *спідниця* 2, *сідниці* 1. Маскулінна група респондентів поодинокі асоціативні характеристики втілює в лексемах *сестра* 2, *мелодрами* 2, *книжки* 4, *Оля* 1, *Віка* 1, *Варвара* 1. Негативно конотовані асоціативні характеристики ДІВЧИНИ нечисленні: *дурна* 4, *вередлива* 2, *нерви* 2, *проблеми* 2, *мігери* 1, *страждання* 1.

Отже, ядро асоціативного поля концепту ДІВЧИНА можна відбити в *табл. 1*.

Таблиця 1

Ядро асоціативного поля на стимул «дівчина»

респонденти-дівчата	респонденти-хлопці
<i>вродлива, гарна</i> 23 %	<i>вродлива, гарна</i> 13 %
<i>розумна</i> 10 %	<i>гроші</i> 7 %
<i>струнка</i> 5 %	<i>кохання</i> 4 %
<i>вихована</i> 5 %	<i>косметика</i> 3 %

Зміст асоціативного поля ХЛОПЕЦЬ найчастіше представлений для респондентів-дівчат стереотипним уявленням про силу й мужність чоловічої статі (*сильний* 34, *сміливий* 18, *мужній* 16, *спортивний* 14, *дужий* 2). Важливість фізичної форми хлопців фемінна група респонденток підтверджує лексемами *кубики преси* 4, *статура* 3, *качок* 3, *тренажерна зала* 1. Щодо внутрішньої природи хлопців зазначимо пріоритет таких якостей: *розумний* 15, *надійний* 14, *відповідальний* 12, *веселий* 8, *вихований* 7, *добрий* 6, *ініціативний* 4, *спокійний* 4, *харизматичний* 2, *працевлаштований* 1, *самотійний* 1, *самотній* 1, *цікавий* 1. Зовнішні чоловічі

параметри менш актуальні для дівчат (*високий 12, гарний 10, брюнет 2, блакитноокий 2*).

Асоціативні уявлення щодо якостей хлопців, пов'язаних із родиною та дітьми, показали нульовий результат. Серед метонімічних асоціативних лексем переважають *очі 6, прес 4, брюки 4, годинник 3, борода 2, щетина 2, краватка 1, діловий костюм 1*. Реакція «кохання» репрезентована непродуктивно (*кохання 6*). Негативні асоціації виражені лексемами *дурний 4, грубіян 2, вареник 1, гульвіса 1*.

Маскулінна група респондентів найпродуктивнішою реакцією на стимул ХЛОПЕЦЬ запропонувала лексеми, пов'язані з чоловічою дружбаю: *друг 32, підтримка 9, суперечки 2, товариш 1, дружбан 1*. Щодо найпоширеніших ознак зауважимо, що переважають такі риси: *сильний 20, спортивний 16, впевнений 14, мужній 11, працьовитий 6*. Поодинокі реакції відбивають лексеми *високий 4, веселий 3, побитий 2, охайний 1, п'яний 1, егоїст 1*. Метонімічні відповіді, асоційовані з ХЛОПЦЕМ, досить поширені: *кросівки 3, кеди 2, адидаси 1, мозок 1, костюм 1, піджак 1*. Стереотипними є реакції, виражені іменниками *хижак 4, алкоголь 4, успіх 3, боротьба 2, захист 2, армія 1*.

Продуктивною реакцією стали відповіді студентів, пов'язані з транспортним засобом (*машина 6, автомобіль 5, швидкість 2*), комп'ютерами (*комп'ютер 8, комп'ютерні ігри 6, геймер 2, Call of Duty 1*). Частина чоловічих реакцій okazіональна, відсутня можливість їхнього групування за певною ознакою (*вулиця, знаю, птах, ракета, синій, туалет, фотоапарат, цибуля, я*).

Найчастісніші реакції на гендерний концепт ХЛОПЕЦЬ узагальнено в *табл. 2*.

Таблиця 2

Ядро асоціативного поля на стимул «хлопець»

респонденти-дівчата	респонденти-хлопці
<i>сильний 12 %</i>	<i>друг 10 %</i>
<i>сміливий 5 %</i>	<i>сильний 7 %</i>
<i>мужній 5 %</i>	<i>спортивний 6 %</i>
<i>розумний 4 %</i>	<i>впевнений 3 %</i>

Ядра аналізованих асоціативних полів утворюють синтагматичні атрибутивні реакції незалежно від стимулу й статі реципієнтів, найпоширенішими серед них є прикметники *гарна,*

сильний, вродлива, розумна, сміливий, спортивний, струнка. До парадигматичних належать реакції, виражені іменниками, що є ширшими, вужчими, схожими або протилежними поняттями до слів-стимулів, наприклад: *студентка, сестра, друг, музикант, лицар*. Зафіксовані також реакції-словосполучення на запропоновані стимули, наприклад: *літній сарафан, діловий костюм, тренажерна зала, прикольний геймер*.

Услід за М. Дьоміною, структуру гендерної концептосфери моделюємо чотирма компонентами: індивідуальний сегмент (вік, національність, психофізіологічні параметри), реляційний сегмент (сімейно-родинні стосунки, міжособистісні стосунки, емоційно-оцінні апеляції, меліоративні та пейоративні апеляції), соціальний (професія, матеріальне становище, належність до влади) і надприродний сегменти (магічні властивості, казкові персонажі) [1, с. 93–94]. Ядро концепту ДІВЧИНА складають ознаки індивідуального й реляційного сегментів, а концепту ХЛОПЕЦЬ – індивідуального, реляційного й соціального сегментів.

Проведений асоціативний експеримент не став принципово новим, довівши наявність гендерних стереотипів у мисленні сучасної молоді. Традиційні стереотипні уявлення формувалися протягом століть, закріплювалися у свідомості не одного покоління мовців і продовжують впливати на світосприйняття сучасників. Поняття «гендерних стереотипів» є різновидом соціальних стереотипів, стандартизованих, стійких, емоційно насичених та ціннісно визначених образів [6], що базуються на прийнятих у суспільстві уявленнях про «маскулінне» та «фемінне». У цьому плані призначення жінки тяжіє до суто приватної сфери (сім'я, домашні побутові обов'язки, діти), чоловіку ж належить п'єдестал публічної людини (робота, самореалізація та суспільне визнання) [5, с. 68]. Лінгвістичні вияви мовної свідомості сучасної молоді піддаються гендерній стереотипізації, що зумовлено соціальними відмінностями між дівчатами й хлопцями в зовнішності й поведінці.

Ядра аналізованих концептів чітко відбивають гендерні стереотипи, що пов'язують образ ДІВЧИНИ з ознакою «краса», а образ ХЛОПЦЯ з ознакою «сила». Водночас зауважимо, що результати експерименту доводять певні зсуви в гендерному стереотипному уявленні. В асоціативному полі ДІВЧИНА закріплюються «чоловічі» ознаки, що доводять лексеми *сильна, горда, самотійна, впевнена, смілива*. Сприймання ДІВЧИНИ

лише як об'єкта кохання чи домогосподарки заперечують такі асоціативні слова, наведені маскулінною групою: *розумна, інтелектуалка, книжки, важлива, цілеспрямована*.

Отже, реконструюючи досліджувані асоціативні портрети, зазначимо, що для концепту ДІВЧИНА домінантною ознакою є «врода», для концепту ХЛОПЕЦЬ – «сила» (реакція фемінної групи) та «дружба» (реакція маскулінної групи). Таке структурування гендерних концептів у мовній свідомості сучасної молоді зумовлено впливом штампів, стереотипів, за якими складаються традиційні уявлення про типові жіночі й чоловічі риси. Вектор подальших розвідок бачимо в аналізі особливостей мовного вираження гендерних концептів у різних типах сучасних дискурсів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Демина М. В.** Гендерная концептосфера британского сказочного дискурса: от традиции к современности / М. В. Демина // Вестник Самарского государственного ун-та. – 2006. – № 10/2 (50). – С. 90–96.
2. **Карасик В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. трудов. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 75–80.
3. **Карасик В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. **Краснобаєва-Чорна Ж.** Термінополе концепт / Ж. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 67–79.
5. **Слінчук В. В.** Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ / В. В. Слінчук // Наукові записки Інституту журналістики. – 2004. – Т. 17. – С. 67–74.
6. **Словник** гендерних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gender.kiev.ua>
7. **Слухай Н. В.** Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовнокультурного феномену / Н. В. Слухай // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: Логос, 2002. – С. 462–470.
8. **Тарасов Е. Ф.** Актуальные проблемы анализа языкового сознания [Електронний ресурс] / Е. Ф. Тарасов // Язык. Сознание. Культура: сб. материалов семинара по проблемам языкового сознания. – М., 2006. – Режим доступу: <http://www.iling-ran.ru>

Надійшла до редколегії 20.03.2014

ПРО ПАРАДОКСИ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ УЧЕННЯ ПРО СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ

У статті проаналізовані парадокси окремих аспектів учення про синтаксичні зв'язки слів, зокрема, ті, що пов'язані з дефініюванням синтаксичного зв'язку, засобами його вираження, відповідностями обсягів понять «синтаксичний зв'язок» та «синтаксичні відношення» тощо.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, синтаксичні відношення, парадокс, дефініювання.

В статье проанализированы некоторые парадоксы отдельных аспектов учения о синтаксических связях слов, в частности, те, что связаны с дефинициями синтаксической связи, ее выражением, соответствием объемов понятий «синтаксическая связь» и «синтаксические отношения» и под.

Ключевые слова: синтаксическая связь, синтаксические отношения, парадокс, дефиниция.

The paradoxes of some aspects of word syntactical linking analysis particularly connected with the definition of syntactical linking and their reflection are given in this article. The interrelation of concepts «syntactical linking» and «syntactical relations» is investigated in the article.

Keywords: syntactical link, syntactical relations, paradox, definition.

Слово, як відомо, скрізь супроводжує нас, а нерідко й прямо впливає на наші вчинки й регулює наш душевний стан. Водночас власне лексика будь-якої мови складає лише її поняттєву базу, яка визначає обсяг предметних знань носіїв цієї мови, є певною сукупністю мовних знаків зі специфічним для кожної конкретної мови поєднанням у них плану вираження й плану змісту як єдності означуваного й означального. Очевидно, що ні окреме слово, ні доволіно взята сукупність слів самі собою не є мовленнєвими ланцюгами, повідомленням про щось, не виражають жодної думки. Виняток становить хіба що якийсь випадковий збіг у тій чи тій конкретній, але також випадковій комунікативній ситуації. Наприклад, малоюмовірно, що послідовність шести українських слів в алфавітному порядку: *багато, доли, моєї, справ, у, ще* – можна сприйняти як висловлення, як повідомлення з певним змістом, таким, якого набуває фраза, побудована Ліною Костенко

у своєму вірші внаслідок синтаксичного впорядкування наведених лексем: *Багато справ ще у моєї долі* [11, с. 5]. Отже, лише будучи зв'язаними між собою, слова, які наповнюють рядок наведеного вірша, створюють мовленнєвий ланцюг чи синтаксичну конструкцію, а в підсумку акт комунікації й повідомлення. У цьому разі функційні акценти на реальній значущості окремих рівнів структури мови тут зміщуються, і самі по собі слова, використані поетом, утрачають свої пріоритети, і вже речення, побудоване із цих слів, виконує комунікативне завдання, з яким може впоратися, мабуть, лише відповідний лінгвістичний комплекс загалом, комплекс слів і відношень між ними. Будь-яка синтаксична структура повинна мати свою внутрішню організацію, що «передбачає зв'язність і цілісність її елементів сіткою відношень» [7, с. 13]. Змістові та граматичні відношення між компонентами мовленнєвого утворення маркують і кваліфікують як **синтаксичний зв'язок**. Саме синтаксичний зв'язок, будучи потрібним, обов'язковим конструктивним компонентом будь-якого мовленнєвого ланцюга, визначає його як певну синтаксичну одиницю (словосполучення, речення, текст тощо).

Синтаксичний зв'язок – це одне з фундаментальних понять мовознавства, хоч і не до кінця детермінованих, категорія, що залишається предметом особливого інтересу та пильної уваги лінгвістів.

Метою запропонованої наукової розвідки є спроба виділити своєрідні парадокси, наявні у вченні про синтаксичні зв'язки слів.

Один із них стосується засобів вираження зв'язку як інтегрувального параметра його суті, а засоби ці різноманітні. За Г. Паулем, зокрема, це: 1) співрозташування слів, 2) порядок слів, 3) відмінності в силі вимови слів, 4) модуляція висоти тону, 5) темп мовлення, 6) службові слова, 7) флективна зміна слів [14, с. 145–146]. У сучасній українській мові такими засобами К. Ф. Шульжук називає: 1) відмінкові закінчення іменників, флексії роду, числа і відмінка прикметників, закінчення особи, числа й роду дієслів, 2) прийменники, що вживаються разом із непрямыми відмінками іменників, 3) сполучники й сполучні слова, 4) порядок слів, 5) інтонацію [19, с. 18–19]. Про ті самі типи засобів вираження зв'язку слів пишуть І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк і М. Ф. Кобилянська [17, с. 21] і багато інших українців.

Є й дефініції синтаксичного зв'язку, наведемо найтипівіші з них, наприклад:

Синтаксичний зв'язок – формальний граматичний стосуюнок між компонентами синтаксичної одиниці, виражений мовними засобами, з акцентацією, що синтаксичний зв'язок становить одне з вихідних і фундаментальних понять синтаксису [6, с. 17].

Синтаксичний зв'язок – зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання [18, с. 618].

Синтаксичний зв'язок – формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами [19, с. 17].

Синтаксичні зв'язки – зв'язки, що встановлюються між словами, частинами складних речень і самостійними реченнями в тексті за допомогою спеціальних реляційних показників (сполучників, сполучних слів, аналогів сполучників, морфологічних кваліфікаторів слова, інтонації тощо) і служать для вираження синтаксичних відношень [12, с. 311].

Отже, потрібно констатувати, що зв'язок – це зв'язок, а синтаксичний зв'язок – це зв'язок між компонентами синтаксичних одиниць. Що він являє собою як лінгвістичне явище з урахуванням такого тлумачення відповідного поняття й пов'язаної з ним синтаксичної категорії, залишається незрозумілим, і це за наявності, здавалося б, усіх потрібних передумов, щоб це питання остаточно розв'язати. Утім, у нашому монографічному дослідженні запропоновано дефініцію синтаксичного зв'язку як таких семантико-граматичних відношень між компонентами деякого мовленнєвого ланцюга, що дають змогу осмислити його як повідомлення чи якийсь його фрагмент і кваліфікувати як певну синтаксичну одиницю [15, с. 207].

Другий парадокс учення про синтаксичні зв'язки слів, зокрема й в україністиці, полягає, на нашу думку, в тому, що в ситуації, коли питання про синтаксичні зв'язки слів досить докладно розглядають практично в усіх підручниках і навчальних посібниках із синтаксису сучасної української мови, у багатьох монографічних дослідженнях, у низці довідкових видань, теорія синтаксичних зв'язків, як це, наприклад, відзначає А. М. Ломов,

щоправда, щодо русистики, – викладена фрагментарно, й узагальнювальних праць із цих питань мовної онтології немає [12, с. 311]. І що найважливіше, немає загальноприйнятої номенклатури синтаксичних зв'язків слів. До певного часу дослідники українського синтаксису здебільшого зосереджувалися на трьох основних типах синтаксичного зв'язку (предикативному, підрядному й сурядному) і кількох його різновидах, таких, наприклад, як узгодження, керування й прилягання, хоч названі різновиди зв'язку явно не охоплюють не лише всіх, але й більшої частини реальних семантико-граматичних відношень між компонентами мовленнєвих ланцюгів, відношень, які об'єктивно наявні в навколишньому світі й відображаються в тих чи тих лінгвістичних фігурах, у тих чи тих метамовних побудовах. У зв'язку із цим Н. В. Гуйванюк наголошує: «Увагу лінгвістів все частіше привертають нетрадиційні неприслівні зв'язки у реченні (двобічний, напівпредикативний, приєднувальний, детермінантний та ін.), які протиставляються прислівним зв'язкам – керуванню, узгодженню, приляганню» [7, с. 200]. Певною мірою їх уже описано в українському мовознавстві [15, с. 194–302].

З метамовними побудовами пов'язаний ще один парадокс учення про синтаксичні зв'язки слів, який, як нам видається, полягає в невідповідності обсягу поняття «синтаксичний зв'язок» термінологічному забезпеченню цього поняття та його аналогів. На різноманітність термінів, що стосуються окремих типів синтаксичного зв'язку й позначають не лише різні, а й нерідко абсолютно однакові мовні явища, указувало немало лінгвістів, а В. Г. Байрак цілком справедливо відзначає, що в сучасній типології синтаксичних зв'язків відбувається своєрідне перенасичення метамовними інноваціями, що створює вже проблему метамовного перекладу, оскільки досить часто буває важко визначити, як синтаксист тлумачить певний тип зв'язку [4, с. 195]. Ця проблема посилюється ще й тим, що паралельно з терміном **зв'язок** уживається термін **відношення**, а атрибути, що їх супроводжують, перетинаються, а отже, і не диференціюють відповідні поняття. Так, у А. П. Загнітка і синтаксичні зв'язки, і семантико-синтаксичні відношення є детермінантними, модальними, напівпредикативними, підрядними, подвійними (дулексивними), предикативними,

сурядними та ін. [10, с. 616–618, 621–622]. У предметному покажчику до «Теоретичної граматики української мови» подано понад сорок різновидів синтаксичного зв'язку й удвічі більше різних типів семантико-синтаксичних відношень [10]. Понад шістьдесят типів відношень як певних синтаксичних відповідностей, що знаходять регулярне вираження у висловленні, зафіксовано в «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової [2, с. 300–302]. І в ньому не лише різновиди, що перетинаються із власне синтаксичними зв'язками й визначені, як і в А. П. Загнітка, термінами модальний, підрядний, предикативний, сурядний тощо, а й такі, як адверсативні, аднективні, гетеронексуальні, гомоунітивні та ін., які не часто акцентують синтаксисти.

Уживаючи терміни **синтаксичні зв'язки** й **синтаксичні відношення**, лінгвісти перший із них пов'язують переважно із планом вираження, другий – із планом змісту, проте відзначають, що однозначних відповідностей між зв'язком і відношенням у вказаній їх інтерпретації немає. Наприклад, А. М. Ломов стверджує, що ті самі синтаксичні відношення виражаються різними типами зв'язку, а той самий тип зв'язку здатний маніфестувати різні типи відношень, а терміни, застосовані до синтаксичних відношень, зазвичай дублюють терміни, якими позначають синтаксичний зв'язок. У нього, до речі, також знаходимо підрядні й сурядні відношення, які членовано на певні різновиди, а також відношення предикативні, пояснювальні й апозитивні, статус яких, на його думку, не зовсім очевидний [12, с. 310].

Невизначеність поняття **синтаксичні відношення** дещо нівелюється, якщо це поняття розчленувати на відношення власне синтаксичні й семантико-синтаксичні, перші з яких установлюють лише на основі граматичної семантики компонентів, а другі – на основі лексичного значення залежного компонента, у зв'язку із чим вони є конкретнішими й різноманітнішими [17, с. 25]. Однак це не робить визначенішим поняття синтаксичного зв'язку як певного відношення, що може виявитися й власне синтаксичним, наприклад, за узгодження й дієслівного керування, і семантико-синтаксичним у разі прилягання й керування субстантивом (*спів птахів, читання книжки, запрошення студентів*), не регулює й характеру

цих відношень, і зокрема основних синтаксичних відношень. Так, І. П. Распопов і А. М. Ломов обмежують останні відношення лише трьома: атрибутивними, об'єктними й обставинними [16, с. 183], у Г. П. Арполенко й В. П. Забеліної їх чотири: предикативні, атрибутивні, об'єктні й обставинні [1], у А. П. Загнітка – п'ять основних семантико-синтаксичних відношень: предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні й апозитивні за наявності ще й сурядних відношень, що поділені на протиставні, зіставні, єднальні та розділові [10].

Інший підхід до тлумачення синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків як складників плану змісту й плану вираження в І. Р. Вихованця, який стверджує, що синтаксичні зв'язки корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють, але, на відміну від синтаксичних зв'язків, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць і стосуються характеру формальних граматичних залежностей, синтаксичні відношення виявляють зовнішні спрямування, виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу. Мовознавець виділяє лише три найбільш абстраговані, на його думку, основні типи синтаксичних відношень: субстанціональні, атрибутивні й адвербіальні [6, с. 47]. І вже цілком відмінне від прийнятого в традиційному синтаксисі трактування синтаксичних відношень, запропонованого свого часу Т. П. Ломтевим, який уважав, що такі відношення потрібно поділяти на первинні (явні) і вторинні (латентні, приховані), формальні й змістові, а також відношення в парах слів і відношення в реченні загалом [13, с. 106–108].

Спробу осмислити типологію синтаксичних відношень як категорії, протиставленої синтаксичним зв'язкам і відмінної від неї, зробив В. Г. Байрак. По-перше, він відзначив, що поняттєвий обсяг синтаксичних відношень накладається щонайменше на десять понять, таких, зокрема, як синтаксичний зв'язок, семантичні відношення, лексичні відношення, логічні відношення, об'єктивний зв'язок реалем, валентність, граматичне значення, синтаксична позиція, синтаксична функція, синтаксична конструкція [3, с. 11]. По-друге, запропонував принципи побудови типології синтаксичних

відношень, що можна узагальнити так: 1) співвіднесення синтаксичних відношень із синтаксичними зв'язками, 2) максимальна їхня абстрактність і лінгвістичність, 3) повнота охоплення синтаксичних явищ. Утім, В. Г. Байрак, на нашу думку, не зміг уникнути небажаного еклектизму в побудові дефініції синтаксичних відношень, яку він подає так: «Синтаксичні відношення – це план змісту (означуване) білатерального знака – синтаксичного зв'язку; це вираховувані, відтворювані семантичні й лексичні відношення сфери лінійної синтаксичної синтагматики; вербалізовані логічні відношення, комунікативно детерміновані відношення реалем й аналогічні відношення компонентів синтаксичних фігур; актуальні валентні відношення; граматичні значення неелементарних синтаксичних одиниць, поєднані з лексичними й структурно-комунікативними значеннями; узагальнені й підсумовані функції (позиції), зв'язані із планом вираження синтаксичного зв'язку; це поняттєві конституанти одиниць вищого синтаксичного рівня – конструкцій, словосполучень, речень усіх типів» [3, с. 14].

І все це синтаксичні, а не якісь інші відношення. Чи не надбагато для одного рівня структури мови? З іншого боку, у своєму «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики і О. Г. Тодор не виходять за межі формули **відношення – це відношення**, тієї самої за суттю, що і **зв'язок – це зв'язок**, і пропонують таку дефініцію:

Синтаксичні відношення – відношення, що встановлюються між повнозначними словами чи їх фразеологічними еквівалентами у складі словосполучення, а також відношення між членами речення [9, с. 155].

Якщо в цій дефініції замінити слово відношення словом зв'язок, то вона за своєю сутністю нічим не буде відрізнятися від наведених вище й побудованих за указаними формулами трьох дефініцій синтаксичного зв'язку. Ці визначення й такі самі дефініції вказують фактично не на поняття **зв'язок** і **відношення**, а на поняття **синтаксичний**, позначаючи в цьому разі лише сферу реалізації, ареал функціонування цього детермінанта незалежно від того, який термін актуалізується в тій чи тій метамовній побудові. І свій резон тут є, оскільки слова *відношення* та

зв'язок, особливо у формі множини, безумовно, є синонімами, і під час тлумачення слова *відношення* відповідні словники не обходяться без слова *зв'язок*, як це маємо, наприклад, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»:

Відношення, -я, с. 1. Стосунок, причетність до кого-, чого-небудь; зв'язок із кимсь, чимсь. 2. Взаємозв'язок між предметами, явищами [5, с. 175]. І одна із двох ілюстрацій – *Синтаксичні відношення*.

Так само в статті до слова **зв'язок** з поміткою *грам.* (граматика) це слово тлумачать як відношення між словами, словосполученнями [5, с. 450].

Отже, крім того, що зв'язок – це зв'язок, а відношення – це відношення, маємо ще й те, що зв'язок – це відношення, а відношення – це зв'язок, а реальний зміст цих понять лексеми, що їх супроводжують, у розглядуваному семантичному полі не лише не диференціюють, а й фактично не маніфестують загалом, оскільки одне із цих понять визначають через інше, а те друге так само – через перше. І уникнути такого стану речей, вірогідно, немає змоги (принаймні в разі вербалізації відповідних метамовних побудов), що досить часто трапляється під час формування терміносистем як у лінгвістиці, так і в інших науках. Відзначимо у зв'язку із цим, що в синтаксисі немає особливої потреби протиставляти як терміни слова *зв'язок* і *відношення* й пов'язувати їх з різними лінгвістичними явищами, зокрема із планом вираження й змісту. Обидва ці слова, хоч, можливо, і з різною частотою, цілком правомірно вживають у разі актуалізації і формального, і семантичного наповнення мовленнєвих ланцюгів, а за наявності деяких обмежень ситуативного переважно характеру на субституцію **відношення** – **зв'язок** (*інструментивні відношення, обставинні відношення* та ін.) підстановки в протилежному напрямку прийнятні практично в усіх термінологічних словосполученнях на зразок *підрядні відношення, предикативні відношення, смислові відношення* тощо. За умови розбіжності предметного співвіднесення відповідних лексем і термінів їхній зміст буде конкретизовано контекстом чи ситуацією спілкування (*Відповідне відношення було послано до міністерства й У цьому місті не було телефонного зв'язку*). Що стосується

паралельного вживання слів *відношення* і *зв'язок* в тій самій комунікативній ситуації, і зокрема в контексті запропонованого чи якогось іншого подібного дослідження, то як змістові, так і функційно-стилістичні їхні нюанси й навіть ті чи ті істотніші особливості, якщо на них акцентують увагу, досить, на нашу думку, контрастно можуть бути маніфестовані термінологічними їх означеннями, які супроводжують і термін **відношення**, і термін **зв'язок**, що фактично й відбувається на практиці не лише під час використання відповідних слів як синонімів, а й під час тлумачення їх як різних лінгвістичних явищ.

Отже, врахування парадоксальності окремих аспектів учення про синтаксичний зв'язок слів, безумовно, сприятиме всебічному його осмисленню та потрактуванню як конструктивного компонента висловлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Арполенко Г. П.** Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К.: Наук. думка, 1982. – 132 с.
2. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
3. **Байрак В. Г.** Типология синтаксических отношений в современном русском языке / В. Г. Байрак // Вісник Дніпропетровського ун-ту: Сер. «Мовознавство». – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2006. – № 4. – С. 10–17.
4. **Байрак В. Г.** Инновационные тенденции в типологизации синтаксических связей слов / В. Г. Байрак // Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках: материалы 3-й Междунар. науч. конф. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – С. 195–197.
5. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
6. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: підруч. / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. **Гуйванюк Н. В.** Складні ускладнені речення: теоретично-практичний блок / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці: Рута, 2003. – 145 с.

8. **Гуйванюк Н. В.** Слово – Речення – Текст: Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
9. **Єрмоленко С. Я.** Українська мова: короткий словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, О. Г. Тодор / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
10. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецкий нац. ун-т, 2001. – 662 с.
11. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
12. **Ломов А. М.** Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М.: Восток-Запад, 2007. – 416 с.
13. **Ломтев Т. П.** Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1979. – 200 с.
14. **Пауль Г.** Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
15. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2009. – 432 с.
16. **Распопов И. П.** Основы русской грамматики / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1984. – 352 с.
17. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. В. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
18. **Українська мова: енциклопедія** / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
19. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови: підруч. / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Надійшла до редколегії 26.03.2014

ГЕНДЕР І МОВА В СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ СВІТІ

Розглянуто питання гендеру в мовній комунікації, подано рекомендації лінгвістів щодо уникнення сексистської мови й здолення стереотипних висловлювань.

Ключові слова: гендерна лінгвістика, мовна комунікація, гендерні стереотипи, мовна поведінка, комунікативна асиметрія.

Рассмотрены вопросы гендера в языковой коммуникации, наведены рекомендации лингвистов для избежания сексистской речи и преодоления стереотипных высказываний.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, языковая коммуникация, гендерные стереотипы, речевое поведение, коммуникативная асимметрия.

The article deals with the gender versatile issue in verbal communication, gender linguists recommendations are submitted in order to find a solution to avoid sexist language and overcome stereotypical verbal expression.

Keywords: gender linguistics, linguistic communication, gender stereotypes, verbal behavior, communication asymmetry.

Однією з домінантних тенденцій мовознавства ХХ ст. стало розширення зв'язків лінгвістики з іншими науками, зокрема, з соціологією, психологією, мовою, наслідком чого стала поява міждисциплінарних досліджень. На теренах сучасної лінгвістичної прагматики особливо посилюється інтерес до гендерних параметрів особистості. На думку вчених, цей інтерес був викликаний як зміною наукової парадигми, так і соціальними змінами, адже лінгвокультурологічні дослідження останніх років демонструють, що вітчизняну лінгвістику поняття *гендер*, *реляція жінка-чоловік* та їхні позиції цікавлять у плані більш широкого вивчення ментальності й етнокультурної специфіки.

На сьогодні найбільш перспективним і обґрунтованим напрямом аналізу особливостей чоловічої і жіночої мови вважається вивчення стратегій і тактик мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок у різних комунікативних ситуаціях з обов'язковим урахуванням культурної традиції конкретного суспільства, що й обумовлює актуальність нашої розвідки.

Метою наукової розвідки є розкриття визначних закономірностей спілкування жінок і чоловіків у різних ситуативних просторах за наявності встановлених суспільно-культурних особливостей. Для цього необхідно виявити вплив гендерних стереотипів, притаманних певному суспільству та особистісних якостей, установити різницю в чоловічому та жіночому стилях спілкування, розглянути лінгвістичне конструювання гендеру в комунікативній взаємодії індивідів у різних видах дискурсу, проаналізувати випадки мовного сексизму й запропонувати нові форми вираження.

В останні роки роль гендерного чинника визначають як досить радикальну. Гендер розглядають як один із параметрів, за допомогою якого в спілкуванні конструюється соціальна ідентичність мовця. Як правило, він взаємодіє з іншими параметрами – статусом, віком, соціальною групою тощо. У науці поки що не склалося єдиної концепції дослідження гендеру в комунікації. До визначних досліджень проблем взаємодії гендеру та дискурсу належать праці Р. Лакофф, Д. Таннен, Р. Водак, Дж. Вуд та ін.

Одним із найбільш відомих досліджень у галузі гендерної лінгвістики стала книга Дебори Таннен «Ти мене просто не розумієш. Жінки і чоловіки в діалозі» [6]. Автор аналізує комунікативні непорозуміння у спілкуванні осіб різної статі й пояснює їх різними вимогами, що висуває суспільство до чоловіків і жінок, а також специфікою соціалізації в дитячому та підлітковому віці. Протягом життя в чоловіків і жінок виробляються різні мотиви поведінки, різні стратегії і тактики спілкування, що й підкреслює наші акценти на стереотипність та культурні традиції суспільства. Мовна поведінка чоловіків, як правило, націлена на досягнення і збереження незалежності та високого статусу. Від жінок суспільство очікує здатності до компромісу, поступливості, емоційності. Ці відмінності, згідно з концепцією Д. Таннен, ведуть до розбіжностей як у цілях спілкування, так і в інтерпретації висловлювань. Одні й ті ж мовні штампи можуть розглядатися з позиції статусу або з позиції підтримки взаємозв'язку, солідарності й допомоги. Промовляючи ті самі фрази, чоловіки і жінки можуть керуватися різними мотивами й по-різному інтерпретувати слова співрозмовника,

чим ідентифікуються особистісні якості мовця, а відповідно й формуються різні стилі спілкування. Наприклад, надання допомоги можна витлумачити як прояв солідарності і зміцнення взаємозв'язку. Але можна побачити в допомозі і натяк на прагнення продемонструвати свою перевагу і домінантність у стосунках. Крім того, у кожній культурі існують традиції і ритуали спілкування, не однакові для чоловіків і жінок. Так, під час застілля слово найчастіше надається чоловікам. Навряд чи жінка виконає роль тамади. У зв'язку з цим Д. Таннен говорить про гендерлект – соціально та культурно обумовлені особливості спілкування чоловіків і жінок. Теорія гендерлекту не знайшла одностайної підтримки в лінгвістиці, однак треба визнати, що модель, розроблена Д. Таннен, володіє пояснювальною силою, про що свідчить висока популярність цієї праці, перекладеної більш ніж 30 мовами, що постійно перевидається.

У межах комунікативно дискурсивного напрямку надзвичайно цікавим і потенційно необхідним дедалі частіше стає лінгвістичне конструювання гендеру в комунікативній взаємодії індивідів у різних видах дискурсу, мовна поведінка чоловіків і жінок з позицій теорій соціальної ідентичності, комунікативна адаптація та інтеракціонізм, які й стали об'єктом нашого наукового огляду. Адже на великому національному масиві емпіричних даних методом інтеракційного аналізу було багаторазово доведено, що дискурсивні практики чоловіків та жінок суттєво різняться між собою, що призводить до встановлення комунікативної асиметрії на користь чоловіків і закріплює їхній домінувальний соціальний статус.

Надзвичайно важливим у поширенні або подоланні гендерних стереотипів на сьогодні є засоби масової інформації, які в сучасному суспільстві стали частиною системи соціалізації юного покоління та дорослих. ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні суспільної думки, оцінці подій і задають певні життєві стандарти, впливають на створення образів сучасних чоловіків і жінок та значною мірою формують наші стереотипи стосовно статей.

У програмах телебачення, рекламі, текстах журналів і газет можна натрапити на випадки неоднакового зображення статей.

У мові засобів масової інформації трапляються ігнорування та непомітності жінок через використання родових іменників і займенників. Це буває, зокрема, коли чуємо або читаємо вислови на зразок *Сьогодні гостем програми Н була Тіна Кароль – переможець конкурсу* тощо. Часто мова рекламних роликів є такою, що ігнорує одну зі статей, наприклад: *А ти вже під'єднався?*

На жаль, у газетних колонках, на сторінках журналів чи у засобах масової інформації зберігається тенденція зображувати чоловіків через їхні здобутки, а жінок – через зовнішність і стосунки з чоловіками. Зокрема, автори статей про відомих спортсменок часто зазначають їхній сімейний стан, кількість дітей, згадують їхню зовнішність, тоді як про чоловіків-спортсменів цього не повідомляють. Часто у статтях відомих жінок-політиків, економістів, культурних діячів називають *чарівними жінками, привабливими блондинками, секс-символами*, проте важко уявити подібні висловлювання на адресу чоловіків. Дослідження на матеріалі мови ЗМІ виявили спільні риси зображення жінок у таких джерелах. Зокрема, неоднаковою є репрезентація гендеру в різних рубриках новин. Героями політичних та економічних рубрик є майже без винятку чоловіки. Жінок здебільшого згадують на шпальтах газет, де йдеться про сім'ю, дітей, здоров'я, моду тощо. Також жінки часто потрапляють до газетних повідомлень, лише коли стають жертвами насилля, нещасних випадків або згадуються лише як чийсь дружини, дочки [4, с. 219]. Гендерні стереотипи виявлено майже в усіх наявних типах текстів, досліджуваних на наявність сексизму. У результаті цих напрацювань майже всі види й жанри текстів, що належать до сфери освіти, засобів масової інформації, права, бізнесу, державного управління, науки та інституційної релігії, визнано дискримінаційними стосовно жінок.

Зокрема, дослідження шкільних підручників для учнів молодших класів, а також обробка дитячих книжок показали, що більшість текстів мають андроцентричну орієнтацію: інформація подається в них із чоловічої позиції (через використання родових іменників і займенників), тоді як «присутність» жінок у текстах або майже непомітна, або до них ставляться як до другорядних. Згадаймо казку про «Ріпку»: *Посадив дід ріпку... Кличе дід бабу.*

Тут дід виступає головним виконавцем і організатором діяльності другорядних персонажей. Або ж у казці «Пшеничний колосок»: півник і мишенята Круть та Верть чоловічого роду, причому півник виконує в казці стереотипно і чоловічу (обмолотив й до млина завіз), і жіночу роботу (тісто замісив, напик пиріжків), жіночий персонаж у казці взагалі відсутній.

Великий інтерес становить гендерне дослідження і в професійній комунікації. Так, у результаті тривалої роботи лінгвістів з дослідження гендерної специфіки професійного спілкування встановлено, що чоловіки і жінки виявляють тенденції до різних стилів ведення полеміки. Чоловіки рідше погоджуються з критикою, частіше вдаються до іронії, посилаються на авторитети, використовують менше мовних засобів, що виражають непевність, і в результаті справляють враження більш компетентних і впевнених у собі і своїй правоті фахівців. Чоловікам складно сприймати темп, швидкість, емоційність та експресивність жіночої мови. Водночас жінкам не завжди зрозуміла повільність, надмірно скрупульозна обміркованість та аргументація чоловічих думок. Дослідники вважають, що жіночій мові властива поміркованість лексики, у ній частіше трапляються застарілі слова та звороти. На відміну від жінок, чоловіки краще сприймають нове в мові, вони більше вживають неологізмів, термінів. Було встановлено, що з підвищенням рівня освіти мовців відмінності у їхній лексиці стираються. Комунікація чоловіків носить більш екстравертний, дієвий, конкретний і предметний характер, а комунікація жінок – більш інтровертний, емоційний, узагальнений і метафоричний [1, с. 16]. Проте необхідно зазначити, що саме усвідомлення гендерних особливостей може сприяти вдосконаленню людської комунікації.

Сформований протягом тисячоліть підлеглий чи завуальований статус жінки в андроцентричному суспільстві настільки глибоко закарбувався і в системах індоєвропейських мов, де граматично і морфологічно жіночий рід виступає вторинним, похідним від чоловічого, настільки звично проявляється в будь-якому дискурсі, що, перебуваючи всередині такої системи, важко усвідомити її вплив на формування кожної конкретної гендерно маркованої інтеракції.

Цікаво, що ці тенденції зберігалися незалежно від статі авторів підручників – як чоловіки, так і жінки використовували сексистські практики. Дослідження інших текстів, використовуваних у школах та університетах, показали подібні результати: жінок у цих підручниках непомітно, а якщо вони стають помітними, їх зображують у традиційних стереотипних ролях. Зокрема, жінок зображують передусім такими, які дбають про дітей, зайняті хатньою роботою, стурбовані своєю зовнішністю, переймаються своєю емоційністю, страхом, цікавляться культурою та зрештою віддані чоловікові, чоловікам або «йому» [5, с. 79]. Отож, вплив стереотипів на стиль і тактику спілкування різних статей був і залишається вагомим та значно поширеним явищем, що наштовхує на думку про нехтування або ж дискримінацію поглядів, висловлювань та дій жінок.

Деякі вчені зазначають: для того, щоб визначити, чи є вислів дискримінаційним стосовно однієї статі, необхідно сказати те саме про іншу стать. І якщо вислів здається дивним, смішним або незвичним, це означає, що й попередній вислів є гендерно дискримінаційним. Зокрема, якщо на перший погляд вислів «Усі люди – брати» не здається дискримінаційним щодо жінок, то його «перекидень» («Усі люди – сестри») здається кумедним і безглуздим [3, с. 57]. Це свідчить про те, наскільки глибоко вкоренилися гендерні стереотипи в нашу свідомість. Тоді як дехто вважає, що сексизм – це ознака мови й треба лише змінити щось у мові, заборонити одні слова та створити інші, – і проблема нерівного зображення статей у мові зникне навіки. Насправді, все не так просто, як здається на перший погляд. Сама мова не є сексистською, лише наше використання її ресурсів може бути таким.

У той час як одні носії мови навіть не здогадуються про те, що вона є сексистською, інші намагаються уникнути цього мовного явища. Це робиться передусім шляхом мовного планування. На необхідність мовного планування, тобто свідомого втручання в мову, вказали представниці феміністського руху. У цьому процесі беруть участь переважно жінки, спільним для яких, попри певні відмінні риси, є невдоволення неоднаковим зображенням у мові жінок (чоловіків).

Прихильники мовного планування мають різні погляди на заходи, яких необхідно вжити. Пропоновані заходи варіюють від незначних змін наявних у мові форм до радикальніших змін, що

передбачатимуть семантичні зміни, створення неологізмів і навіть створення цілком нової мови та розвиток альтернативних дискурсів, орієнтованих на жінок і які б могли краще передати жіночу перспективу. Необхідно зазначити, що однією з причин, через яку мають статися зміни в мові, вважає дехто, є те, що мовні зміни не встигають за соціальними. Зокрема, дослідники підкреслюють, що становище жінки в суспільстві змінилося, але ці зміни не відбито в мові.

Природні мовні зміни відбуваються поступово, ті чи ті мовні практики виходять з ужитку або впроваджуються до нього, а лише потім фіксуються у словниках, довідниках і підручниках з мови. У випадку з мовним плануванням ідеться про навмисне втручання до мовних процесів, яке здійснюють уповноважені особи й установи. Прикладами мовного планування є, зокрема, реформи правопису, зміни національної або офіційної мови тощо. Планування мови, потребу в чому засвідчили феміністки, має на меті створення мови, яку називали безліччю термінів – несексистська мова, гендерно інклюзивна мова, гендерно нейтральна мова, лінгвістична рівність статей, інклюзивна мова, недискримінаційна мова, позитивна мова, неупереджена мова тощо.

Варто зазначити, що не всі спроби впровадити мовні зміни були успішними. Певна кількість нововведень не здобула прихильності широкого загалу, деякі використовують лише самі феміністки. Деякі випадки мовного сексизму є занадто складними, і розв'язати їх не дуже легко. Зокрема, в англійській мові, наприклад, й досі триває пошук гендерно нейтрального займенника, який би позначав чоловіка й жінку водночас.

Одним із найважливіших досягнень лінгвістів з гендеру стало впровадження рекомендацій для уникнення сексистської мови, обов'язкового документа для установ, навчальних закладів, видавництв багатьох країн світу. Найзагальнішими рекомендаціями, не зважаючи на те, що цей документ по-різному називається і має свої особливості залежно від мови та країни, є такі [2, с. 51–58]:

– уникати відверто образливих для однієї зі статей висловів або таких, що несприятливо зображають представників однієї зі статей, висловів, що показують представників однієї статі гіршими за іншу;

– уникати зображення статей у стереотипних ролях (наприклад, менеджер – чоловік, учитель – жінка);

– уникати родових займенників «він», «його», «йому», наприклад, «Коли студентові потрібно...» Це радять робити шляхом випускання займенника, перебудови речення або використання множини замість однини. В окремих випадках можна використовувати пасивний стан дієслів;

– замість жіночої або чоловічої форми назви професії залучати універсальну або нейтральну назву професії чи ролі, яку виконують обидві статі.

Найзагальнішою є рекомендація називати чоловіків і жінок однаково й не використовувати пестливих або інших спеціальних форм стосовно однієї зі статей.

Отже, в результаті мовного планування, спрямованого на уникнення мовного сексизму, наявні сексистські практики змінюються, сексистські форми замінюються на несексистські, що відбувається або шляхом відбору з наявних форм або через створення нових форм вираження.

Представниці феміністичного руху відіграють важливу роль не лише в приверненні уваги громадськості до проблеми мовного сексизму, вони також беруть активну участь у процесі мовного планування. Внаслідок феміністського руху в мові вже сталися певні зміни, зокрема в лексичному складі мови, наприклад, з'явилися такі слова, як *гендер*, *чоловічий шовінізм*, *сексуальне домагання*, *жіноча емансипація* тощо. Але необхідно зазначити, що мовне планування, здійснюване феміністками, має передусім не лінгвістичний, а соціальний і політичний характер. Уважається, що рівність жінок і чоловіків у мові забезпечить соціальну рівність, що приведе до послаблення соціальної проблеми, а саме дискримінації за статтю.

Як бачимо, проблема співвідношення гендеру й мови набагато складніша, ніж видається на перший погляд. Мова не лише відбиває ставлення до жінок і чоловіків у суспільстві, а й здатна формувати наше уявлення про статі та наше ставлення до жінок. Мова сама собою не є сексистською, такою її роблять ті, хто нею користується. І тому ставлення до статей неможливо змінити, лише здійснюючи зміни в мові. Певні зміни мають статися і в нашій

свідомості, адже відмінності в моделях чоловічої/жіночої мовної поведінки виявляються нерегулярно і гендер не є визначальним чинником комунікації. Водночас у певних ситуаціях мовного спілкування вплив гендеру відчувається в перевазі одних прийомів мовної поведінки та блокуванні інших. Варто пам'ятати, що перенесення поведінкових стереотипів з однієї сфери спілкування до іншої може мати неоднозначні наслідки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Картушина Е. А.** Гендерные аспекты фразеологии в массовой коммуникации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / Е. А. Картушина. – Ижевск, 2003. – 23 с.
2. **Кирилина А. В.** Развитие гендерных исследований в лингвистике / А. В. Кирилина // Филологические науки. – 1998. – № 2. – С. 51–58.
3. **Носенко Е. Л.** Психологічні аспекти феномена культурної інерції та актуальність гендерної рівноваги у суспільстві / Е. Л. Носенко // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 274–276.
4. **Пчелінцева О. Е.** Комунікативна поведінка людини: Гендерний аспект / О. Е. Пчелінцева // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 218–222.
5. **Gumperz John J.** Discours Strategies / John J. Gumperz. – Cambridge, 1982.– 352 p.
6. **Tannen D.** Du kannst mich einfach nicht verstehen. Warum Maenner undFraue aneinander vorbeireden / D. Tannen. – Hamburg, 1991. – 164 s.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81'373. 612. 2

В. В. Зайцева

АНТРОПОНІМИ Й ТОПОНІМИ – ДЖЕРЕЛО ПОХОДЖЕННЯ МЕТОНІМІЇ (на матеріалі сучасної українськомовної газети)

Розглянуто моделі метонімічних перейменувань антропонімів і топонімів у газетних текстах.

Ключові слова: топоніми, антропоніми, метонімічні перейменування, газетний текст.

Рассмотрены модели метонимического переноса антропонимов и топонимов в газетных текстах.

Ключевые слова: топонимы, антропонимы, метонимические переносы, газетный текст.

Models of metonymical transformations of antroponymies and toponiimes have been snvestigated sn the artscle.

Keywords: toponiimes, antroponymies, metonymical transformations, newspaper, text.

Інформаційний стиль мовлення та його газетний підстиль є, на нашу думку, плідним матеріалом для вивчення процесів вторинної номінації й передусім метонімії як однієї з її різновидів.

Сучасні українськомовні газетні тексти характеризуються певним співвідношенням власних та загальних назв як компонентів метонімічних перейменувань. У мовознавстві певний час існувала думка про те, що власні назви – це слова, що не виражають понять (О. О. Реформатський, Г. А. Уфимцева, О. С. Ахманова). «Семантичний клас іменників з номінативно-ідентифікаційною функцією», до яких належать власні назви, вважається неповноцінним і може бути зарахований до недостатніх, неповних структур [6, с. 228].

© Зайцева В. В., 2014

Однак сучасна лінгвістика обґрунтовує думку про те, що власні назви мають значення як у мові, так і в мовленні (Є. Курилович, Л. В. Щерба, О. І. Фонякова). Власні імена, за твердженням Л. В. Щерби, – це поняття, під яке *підводять* певний предмет, із загальною вказівкою, що це не будь-який предмет, а певний. Наприклад, «Австралія – одна з країн» [7, с. 68]. Власна назва (далі – ВлН) одночасно вводить «у ряд», тобто виражає поняття про клас предметів, із яким співвідноситься посередництвом загальної назви, позначення якого ВлН є (у наступних прикладах «країна»), і розрізняє всередині ряду, тобто конкретизує значення ВлН у мові залежно від ситуації її вживання.

Характеризуючи ВлН, зазначаємо, що навколо кожного власного найменування утворюється цілий ореол асоціацій, які часто переносяться на невідомих людей.

Метою пропонованої розвідки є встановлення специфіки вживання антропонімів й топонімів як джерела метонімічного перейменування на шпальтах сучасних газет. Завдання – описати типові моделі власних та загальних назв, які стали джерелом вторинної номінації; дослідити природу семантичних зсувів, що репрезентовані метонімічними перейменуваннями антропонімічного й топонімічного походження.

Знання, спільні для всіх членів мовного середовища, пов'язані з тим чи тим об'єктом, найменованим власною назвою, зараховують до так званого соціального лексичного фону, фонових знань, які більш-менш однакові для всіх людей. «Подібно до того, як слово має властивість масової відтворюваності, так і лексичний фон у своїй основі може бути відомим усім членам національно-культурної та мовної спільності людей» [3, с. 58]. Стійким соціальним фоном наділені в основному ВлН, широко відомі більшості членів того чи того мовного колективу. Але будь-яка ВлН має індивідуальний лексичний фон.

Індивідуальний лексичний фон містить всю інформацію, що є у комунікантів щодо об'єкта або суб'єкта, позначеного цією ВлН. Фонові знання становлять індивідуальний лексичний фон власної назви, накопичуються поступово, залежать від досвіду, соціального статусу, віку кожної конкретної людини. Такий лексичний фон тісно пов'язаний з «особистою сферою», яка охоплює всі поняття, що є близькими для людини – плід її діяльності,

побутові атрибути, які оточують людину, та все те, що розташоване поряд у момент висловлювання в її свідомості [2, с. 358].

Комунікація відбудеться тоді, коли інформація, що входить до складу лексичного фону ВЛН, буде однаковою як для того, хто говорить, так і для того, хто слухає, пише, читає.

Щодо газетних текстів, то тут такі однакові фонові знаки для усіх читачів подає контекстний лексичний фон, що базується навколо вже згаданої ВЛН у кожному конкретному тексті.

Показово, що первинно ВЛН вводиться у текст «семантично порожньою» [4, с. 104], але вона готова прийняти будь-яке наповнення. Змістовне насичення оказіонального лексичного фону відбувається поступово і вбирає в себе характеристики персонажів або географічні назви, що визначив автор. І як результат – власна назва виходить із тексту семантично збагаченою, наділеною багатим комплексом асоціативних значень. Переважно їх можемо зарахувати до локальної семантичної структури, що закріплена за конкретною назвою у певному контексті [4, с. 105]. У такий спосіб ВЛН уходить у текст вже з певним насиченим змістом для читачів. Оказіональний контекст використовується у зв'язку з відомими назвами з метою конкретизації та уточнення конкретного застосування: *Для розв'язання конфлікту між Україною та Росією буде створено міжнародну комісію у складі представництва країн, які підписали Будапештський меморандум, під головуванням ООН* (УК, 22.03.2014) – йдеться про уряди країн, контекст перенесення створюється через дієслова «розв'язання» та «підписали».

Отже, ВЛН пропонуємо розглядати як динамічне поєднання лінгвістичного змісту (поняття) і культурно-історичного фону (реалій, що відтворюють через мову). До культурно-історичного (лексичного) фону можна зарахувати всю інформацію, яка належить денотату ВЛН.

У газетному тексті стилетвірну функцію виконують антропоніми та топоніми.

Антропоніми і топоніми належать до лексичного фону. Лінгвокраїнознавча теорія слова Є. М. Верещагіна та В. Г. Костомарова трактує лексичний фон топоніма як сукупність лінгвального та екстралінгвального чинників. До екстралінгвальної інформації топонімів зараховують відомості, пов'язані з конкретним географічним місцем. На відміну від антропонімів, топоніми наділені

національним колоритом [5, с. 41–57]. Саме завдяки екстралінгвальної частині лексичного фону з'являється можливість використання топонімів у метонімічних структурах. Спостереження за природою походження власних назв, що посередництвом метонімічних перенесень перейшли до загальних, дають підставу говорити про наявність семантичних процесів, які лежать в основі цього переходу. Механізм таких процесів має відповідати певним умовам.

Так, коли відбуваються перенесення одного найменування на інше, носій власної назви повинен бути широко відомою особою саме у цей історичний момент. При цьому всі члени мовного колективу повинні мати стійкий соціальний фон. Наприклад, модель **«автор винаходу»** → **«предмет, що винайшов автор»** є часто вживаною. Саме завдяки їй відбувається метонімічне перейменування в структурі антропонімів: *Сьогодні військові вже зафіксували постріли з «Макарова»* (НМ, 17.02.2014) – зброю названо за прізвищем її винахідника.

Більшість вторинних найменувань у структурі ВлН виникають у результаті метонімічних перейменувань, що утворюються за моделлю: **«топонімічна назва»** → **«продукція, що виробляється у цьому місті»**: *Навіть за «Таврію» сьогодні просять три тисячі «зелених»* (ВП, 26.02.2014) – попередню марку машини «Запорожець» перейменовано на «Таврію». В основі цього найменування лежить давня назва східної частини Кримського півострова, що населялася таврами. Сьогодні на таврійських землях розкинулося велике промислове місто Запоріжжя. Запорізький автомобільний завод випускає автомобілі марки «Таврія».

Географічні назви виступають основою вторинної номінації для назв *видавництв, вокальних колективів, назв футбольних команд*: *У репертуарі ансамблю «Дніпро» народні пісні і танці* (УМ, 12.07.2013); *«Дніпро» повів у рахунку 3:2* (ВП, 12.03.2014) – ідеться про футбольну команду; *Бо командир «України» обрав служіння своєму народу* (УіСС, 31.02.2014) – про крейсер; *Упродовж багатьох років «Київ» послідовно друкує М. Грушевського* (ЛУ, 21.12.2013) – ідеться про журнал.

За типом метонімічного перейменування наведені приклади можна віднести до метонімії місця, або локального типу перенесення.

Отже, похідне слово так віддалилося від першоджерела, що зв'язок його стає зрозумілим лише в результаті так званої етимологічної метонімії, яка започаткована Ф. І. Буслаєвим.

Метонімічні моделі такого типу розраховано на відповідні знання читача про частину об'єкта, що уособлює в собі ціле. Зокрема, правильно тлумачити знання похідного слова допомагає текст. Метонімічні перейменування топонімів потребують від читача певних фонових знань про об'єкт.

Каузальна, темпоральна та атрибутивна метонімія є основною для метонімічних перейменувань антропонімів в інформаційних газетних текстах.

Серед метонімії антропонімічного походження презентуємо ті, що відтворюють зв'язки між *суб'єктом* і *результатом його дії*. Найтипівішими можна вважати такі моделі:

– **ім'я автора** → **його творчість**: *А Шевченко* клекоче та вивергається вічно й постійно магмою гніву й ненависті до гнобителів України та її поневоленого народу (ЛУ, 11.03.2014);

– **ім'я автора** → **його твір**: *Читаємо Т. Г. Шевченка* японською, китайською, німецькою, французькою (НМ, 20.03.2014);

– **діяч** → **майстерність, що ним досягнута**: *Зізнаюсь Вам: дуже набридло, що в кожному інтерв'ю мене обов'язково порівнюють з Пеле і бажують, майже, завжди одного – досягти рівня Пеле!* (НМ, 10.06.2013);

– **ім'я засновника** → **виробництво**: *Після березневого показу «прет-а-порте» німець може перейти на службу до Версаче* (КіЖ, 16.03.2013);

– **засновник виробництва** → **виробництво** → **продукція, що виробляється підприємством**: *Зате їздять за кордон на власних «мерседесах» або наймають літаки* (Зоря, 23.04.2013);

– **відоме ім'я (історичної особи, літературного персонажа тощо)** → **продукт**: *Могутній український «Руслан»* навдивовижу м'яко приземлився на аеродромі британського міста Рамсгіт, привізши з далекої острівної республіки Сейшели телевізійний комплекс вагою майже 100 тонн (ДУ, 13.02.2013);

– **ім'я** → **кіногерой** → **актор, який виконав цю роль**: *«Третій мушкетер» французького екрана [Жерар Депардьє. – В. 3.] стане громадянином Росії?* (КіЖ, 15.02.2012).

Наслідком зазначених моделей метонімічних перейменувань є транспозиція граматичних категорій:

- 1) категорія істоти замінюється категорією неістоти;
- 2) категорія одиничності вживання – категорією збірності.

Інших морфологічних змін не відбувається, так само не спостерігається порушення лексичної сполучуваності.

Метонімія антропонімів часто зумовлена темпоральними зв'язками між поняттями суміжних об'єктів. В основі темпоральної метонімії лежать асоціації між різними відтинками часу й тими подіями, явищами, об'єктами, людьми, із якими щось відбувається у цей проміжок часу.

Найтипівішими є моделі: 1) **суб'єкт** → **час** (*ім'я людини* → *період її життя й певної діяльності*: *Музей байкаря в брешнєвські часи* міг існувати лише як шкільна експозиція в місцевій школі № 16 (ГУ, 20.12.2013)) та 2) **суб'єкт** → **подія** (*ім'я глави держави, політичного діяча* → *політичні події, що пов'язані з цим ім'ям*): *Про Тимошенківські газові рішення знову заговорить Україна* (ГУ, 31.02.2014).

Зазначені перенесення відбуваються за умов:

- 1) читач має відповідні фонові знання про об'єкт та суб'єкт дії;
- 2) контекст не конкретизує час, про який ідеться;
- 3) заміна категорії істоти на неістоту не викликає порушення лексичної сполучуваності похідного слова.

В основі метонімічних перейменувань антропонімів, що зумовлені атрибутивними відношеннями між поняттями суміжних об'єктів, лежить виділення як суттєвих, так і несуттєвих ознак (властивостей), внутрішніх та зовнішніх характеристик об'єктів.

У межах атрибутивних метонімічних відношень можна виділити підтип, що характеризує відношення між ознакою і суб'єктом, який має властивості ознаки. Типовою моделлю цього підтипу є семантична модель **ім'я автора** → **особливість творчості**, що є різновидом перенесення **суб'єкт** → **ознака**: *Мальовничість України вразила скульптора з Канади Лео Мола, який зазначив, що побачене – Тарас Шевченко, Леся Українка, Соломія Крушельницька – було надзвичайним* (КіЖ, 18.10.2012). Метонімічні перенесення виникають на основі тих асоціацій, які відбивають зв'язки, що існують у реальному світі.

Отже, експресивність метонімічного перейменування антропонімічного походження ґрунтується на актуалізації фонових знань, зокрема, орієнтації читачів щодо відомих історичних осіб, літературних героїв, їхніх характеристик, дій тощо. Неабияку роль

відіграють критерії звичності, поширеності імен, функціонування їх як мовних штампів або як емоційно-образних висловлювань, які деавтоматизують певні метонімії.

Метонімічні перейменування топонімів базуються на локальній, темпоральній, атрибутивній та партитивній (синекдоха) метонімії.

У межах локальних зв'язків поширені такі моделі:

– **найменування частини світу, регіону** → **держави, що там розташовані**: *Народний обранець повідомив, що Європа відмовилась від ГМО на законодавчому рівні. Її землі захімізовані* (ГУ, 22.03.2014);

– **найменування частини світу, регіону** → **жителі цього регіону, назва країни, населеного пункту** → **жителі цієї країни, населеного пункту**: *Донбас боляче прореагував на цю новину* (УМ, 02.03.2014). Метонімічні перейменування, що реалізуються за поданими моделями, є продуктивними. У результаті таких перейменувань відбувається й заміна категорії неістоти на категорію істоти;

– **назва географічного об'єкта** → **подія, що відбувається в цьому місті**: *Майдан приймає гостей Києва* (СВ, 21.03.2014).

Метонімічна модель такого перенесення характеризується заміною категорій. Зміст похідного слова став зрозумілим лише за умов відповідних фонових знань читачів, останнім необхідно знати широковідомі топоніми. В інших же випадках використання ВЛН, які не мають великої популярності серед читачів, потребує відповідного контексту;

– **назва міста** → **заклад, розташований у цьому місті**: *Гарвард вважає за честь приймати такий науковий потенціал з України* (ЛУ, 07.07.2013).

Диференціація значень здійснюється за рахунок фонових знань і певного контексту. Обов'язковою умовою метонімічних перейменувань є вживання загальновідомої власної назви;

– **місце розташування закладу** → **заклад**: *За свідченням сайту «Українська правда», при цьому на Банковій відбулася перепалка* (УМ, 11.12.2013).

Похідне слово в результаті метонімічного перейменування зберігає свої граматичні та лексичні можливості. Обов'язковою умовою вживання метоніма такого типу є його відомість

широкому колу читачів. Це допоможе інтерпретувати значення метонімічного вислову;

– **місце розташування закладу** → **співробітники цього закладу**: *Як і те, що Бориспіль починає вилюднюватися – введено крокує до європейського обслуговування* (МУ, 07.07.2012).

Метонімічні перейменування, що реалізуються за такою моделлю, є двокомпонентними: перша частина моделі – перенесення назви місця розташування закладу або підприємства на саму установу або виробництво можливе за певних фонових знань читачів, друга ж частина – перенесення назви закладу або підприємства на його співробітників можливе за рахунок існування в мові «метонімічних моделей», що дозволяють уживати лексику, яка належить до розряду «заклад», у значенні «його співробітники»;

– **будівля, де розташовано заклад** → **заклад**: *Єлісейський палац зустрів оплесками українського лідера* (МУ, 31.01.2012).

Метонімічним перейменуванням, що відбуваються за цією моделлю, властиві категоріальні зміни. Ті знання, що є частиною лексичного фону ВлН, допомагають визначити значення похідного слова;

– **будівля, де розташовано заклад** → **співробітники цього закладу**: *Водночас поновлений діалог із Банковою дозволяє олігархові повертати до себе нервову увагу прем'єра, яка далеко не завжди чуйно ставиться до кадрових і «аверсних» пропозицій її нинішніх союзників* (ДТ, 14–20.02.2012).

Зазначене метонімічне перейменування реалізується у два етапи: перенесення назви будівлі на сам заклад можливе за умов фонових знань читача; перенесення назви установи на співробітників можливе за рахунок існування «метонімічних формул».

Метонімічні перейменування топонімів зумовлені також темпоральними відношеннями між поняттями сумнівних об'єктів. Типовою є модель, що регулює відношення між об'єктом і часом: **об'єкт** → **час**. Найпродуктивнішим підтипом цієї моделі виступає тип: *географічна назва* → *період, коли відбувається подія, пов'язана з цим місцем*: *Саме після появи названих видань («Козацькі жарти», «Веселий курінь» П. Ребра) незабутній О. Гончар писав: «Подумалось: якщо серед цього хаосу й гіперінфляції Запоріжжя ще жартує і сміється, то, мабуть, не все пропало, ще житиме Україна!»* (ГУ, 13.12.2012).

Моделі властиві фонові знання читачів, оскільки контекст не завжди розшифровує час, коли відбудеться подія.

На межі локальної метонімії та партитивного зв'язку між поняттями суміжних об'єктів, тобто синекдохічного вживання слова, перебувають перехідні моделі:

– **назва країни, столиці – уряд цієї країни:** *Цього не сталося через позицію Німеччини, Франції та Бельгії, котрі заявили, що ми з вами не одностайні в тому, хочеться нам у НАТО чи ні* (ГУ, 02.12.2012);

– **назва країни → армія цієї країни:** *Планується, що в операції візьмуть участь вісім держав ЄС: Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Нідерланди, Бельгія та Греція* (ГУ, 10. 12. 12);

– **назва країни, міста → спортивна команда:** *У чверть-фіналі зіграють: іспанські «Реал», «Барселона» і Атлетико», англійські «Челсі» і «Манчестер Юнайтед», німецькі «Баварія» і «Борусія», французький «Парі Сен-Жермен»* (УМ, 04.10.08).

Зазначені моделі розраховані на відповідні фонові знання читача про частину об'єкта, що уособлює в собі ціле. Правильно тлумачити значення похідного слова допомагає контекст.

Отже, метонімічні перейменування топонімів здійснюються на підставі переважно локальної та темпоральної метонімії.

В інформаційних газетних текстах широко представлено модель, що перебуває в системі локальної метонімії, яка водночас представлена підтипами, що регулюють відношення між місцем об'єкта й об'єктом. У системі темпоральних типів метонімічних перейменувань топонімів виділяється підтип, що пов'язує об'єкт і час його існування. Метонімічні перейменування топонімів потребують від читача певних фонових знань про об'єкт.

Характерною ознакою зазначених ономастичних явищ є контекст.

Текстотвірна функція ВлН полягає в їх кількоступеневому метонімічному перейменуванні, що забезпечує компресію тексту, а також засвідчує національно-культурний фон інформації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ВП – «Вісті Придніпров'я»

ГУ – «Голос України»

«Зоря»

- КіЖ – «Культура і життя»
ЛУ – «Літературна Україна»
МУ – «Молодь України»
НМ – «Наше місто»
СВ – «Сільські вісті»
УіСС – «Україна і світ сьогодні»
УМ – «Україна молода»
УК – «Урядовий кур'єр»

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. **Апресян Ю. Д.** О регулярной многозначности / Ю. Д. Апресян // Известия АН СССР: Сер. лит. и яз. – 1971. – Т. XXX. – Вып. 6. – С. 509–523.
3. **Костомаров В. Г.** Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности современной газетной публицистики / В. Г. Костомаров. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1971. – 267 с.
4. **Кухаренко В. А.** Интерпретация текста: учеб. пособ. / В. А. Кухаренко. – [2-е изд., перераб.]. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.
5. **Суперанская А. В.** Структура имени собственного (фонология и морфология) / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1969. – 206 с.
6. **Фонякова О. И.** Имя собственное в художественном тексте: учеб. пособ. / О. И. Фонякова. – Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1990. – 104 с.
7. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2014

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ

У статті зосереджено увагу на дослідженні географічних термінів на позначення рослинного покриву. Розглянуто способи творення географічних номенів досліджуваного ареалу цієї тематичної групи лексики, зокрема семантичного поля 'ліс'.

Ключові слова: апелятиви, географічна номенклатура, лексема, формант, способи номінації, дериват.

В статье сосредоточено внимание на исследовании географических терминов для обозначения растительного покрова. Рассмотрены и проанализированы способы номинации географических номенов исследуемого ареала этой тематической группы лексики, в частности семантическое поле 'лес'.

Ключевые слова: апелятивы, географическая номенклатура, лексема, формант, способы номинации, дериват.

The article deals with the investigation of geographical terms for vegetative cover designation. The author considers and analyses the methods of nomination of the investigated area geographical denominations of this thematic group of vocabulary, the semantic field 'forest' in particular.

Keywords: appellative, geographical nomenclature, lexeme, formant, methods of nomination, derivative.

Останнім часом географічна апелятивна лексика все частіше стає об'єктом дослідження у слов'янському мовознавстві, зокрема йдеться про структуру й семантику слів окремих тематичних груп. Ця група лексики є дуже стійкою і довго зберігається в мові, тому багато дослідників звертається до її вивчення. Розгляд географічної апелятивної лексики Івано-Франківщини набуває особливої актуальності, оскільки вона ще не була предметом спеціального вивчення.

Географічна номенклатура монографічно досліджена у багатьох слов'янських мовах, зокрема І. Яшкіним у білоруській, П. Нітче у польській, Р. Малько у чеській і словацькій, Е. Мурзаєвим і М. Толстим у російській та ін.

Українські апелятивні найменування географічних об'єктів стали предметом аналізу в лексикографічних та лексикологічних

працях Г. Аркушина, Б. Грінченка, Я. Закревської, П. Лисенка та ін. Потрібно відзначити дослідників, які створили регіональні словники географічної номенклатури. Більш давніми є словники Я. Рудницького (1962) та Є. Черепанової (1984). Серед новіших варто назвати «Словник народних географічних термінів Волині» (1997) О. Данилюк, «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (2000) Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш, «Словник народних географічних термінів західноподільських говірок» (2012) І. Потапчук, «Словник народних географічних термінів Ровенщини» (2013) С. Шийки та ін.

Наявні словники географічних термінів уже досліджених регіонів потребують доповнення, інші території потрібно вивчати і на підставі результатів дослідження створювати нові лексикографічні праці. Це зумовлює актуальність та новизну нашої роботи, метою якої є з'ясування семантики, аналіз способів номінації та просторове поширення географічної номенклатури Івано-Франківщини на позначення рослинного покриву, зокрема семантичного поля 'ліс', яка є важливою частиною загальнонародної мови.

Аналіз народних географічних назв Івано-Франківщини довів, що ця група лексики є порівняно численною для досліджуваного ареалу, оскільки третина області вкрита лісами, які становлять 10 % лісів України.

У «Географічній енциклопедії України» подано таке тлумачення поняття «ліс»: «Один з основних типів рослинності, що складається з сукупності деревних, чагарникових, трав'янистих та інших рослин (мохи, лишайники), що включає також тварини і мікроорганізми, які впливають один на одного, взаємодіють між собою і з навколишнім середовищем» [4, т. II, с. 275].

Номен *ліс* на досліджуваній території, як і на всьому східнослов'янському просторі, зафіксовано у двох значеннях: 1. Ліс, дерева; 2. Дерев'яний матеріал (для будівництва і т. ін.). Ліс у першому значенні вживають для найменування більшої чи меншої ділянки землі, що заросла деревами будь-якої породи.

Найбільше число номенів пов'язано з характеристикою лісу за породою дерев: *березовий ліс*, *буковий ліс*, *вільховий ліс*, *дубовий ліс*, *смерековий ліс*, *ясеновий ліс* тощо.

Способи номінації, якими утворено демінутиви досліджуваної лексики в говірках Івано-Франківської області, здебільшого

аналогічні способам номінації у загальнолітературній мові. Серед них виділяємо: наявні в мові словотвірні моделі; словосполучення (аналітичний спосіб); іншомовні запозичення; вторинні номінації.

Предметом аналізу є словотвірні засоби появи географічної номенклатури Івано-Франківщини. Найпоширеніший серед них – морфологічний спосіб творення, зокрема суфіксація; префіксальним, безафіксним, основоскладанням та словоскладанням утворено меншу кількість слів. Морфолого-синтаксичний спосіб менш продуктивний для цієї групи лексики.

Як свідчить досліджуваний матеріал, найбільше дериватів утворюється за допомогою суфіксів **-ник**, **-няк**. Відомо, що у староукраїнській географічній номенклатурі утворення з формантами **-ник**, **-ина**, **-як**, **-к** були численними [6, с. 11]. Суфіксальні утворення задекларовано такими семантичними рядами: 'ліс за породою дерев', 'ягідне місце', 'купа гілок, лісового сміття, всохлі дерева', 'грибне місце' та ін. Їх передають такі номени: *берізнiк* 'березовий ліс' (Прщ, Бдз), *березнiк* 'березовий гай' (Грн, Ств, Прб, Сп, Гвр), *бучнiк* 'ліс, у якому росте бук' (Рс), *дубнiк* 'місце, де ростуть дуби' (Стп), 'дубовий ліс' (Смн, Сп, Прр), *лiпнiк* 'липовий гай' (Глск, Кн, Прр, Вкнн), *лiпник* 'липовий гай' (Грх), *явірнiк* 'яворовий ліс' (Злн, Бст, Мкл, Ям), 'зарості яворів' (Гт), *лисiчник* 'місце, де ростуть лисички (гриби)' (Рчк), *сухарнiк* 'урочище, у якому багато сухостоїв; сухе гілля' (Бст), *малiнник* 'ліс, у якому росте малина; місця, зарослі малиною' (Глнк, Тр), *ягіднiк* 'ягідне місце' (Тр); *березнiки* 'ліс, у якому ростуть берези' (Дб), *бучнiки* 'молодий буковий лісок' (Крц), *дубнiки* (*дубникьi*) 'місце, де ростуть дуби' (Ццлв, Бртк, Уз, Джр), *липнiки* 'ліс, у якому ростуть липи' (Збр). Це іменники чоловічого роду, причому засвідчені випадки родової трансформації: твірний іменник жіночого роду – похідний іменник чоловічого роду (наприклад, *лiпнiк* < *лiпа*). Апелятив *сушнiяк* (вар. *сушнiк*) 'сухий ліс' (Тр) утворено від прикметникової основи. Іменники, утворені за допомогою суфіксів **-ник**, **-няк** виражають збірність [1, с. 79].

Окремої уваги заслуговує словотвірний тип демінутивів з іменниковим суфіксом **-ин(-ен)(а)**, оскільки вказаний афікс у літературній мові обмежений у виявленні власне демінутивного

значення, а виступає здебільшого як словотворчий формант зі значенням одиничності (*зернина, горошина*) [1, с. 19]. Іменники на **-ина** позначають сукупність об'єктів, що належать до реалій одного типу: *садовина, ярина* [1, с. 79]. Найбільше апелятивів із цим суфіксом формують семантичні ряди 'ліс за породою дерев', 'випалене місце в лісі', 'молодий ліс', 'ділянка лісу' тощо. Цю суфіксальну групу формують такі лексеми: *берестіна* 'місцевість із берестовими деревами; берестовий гай' (Сл), *кедріна* 'кедрові зарості' (Зл), *грабіна* 'місце, де ростуть граби' (Стрн, ВК 1, ВК, МК, Пчн, Рк, між Сп і Гр, Єз, Прбл), *дубіна* 'місце, де ростуть дуби' (Глшк, Кб, Лч, Грдн, Гл 1, ВВ, Мш, Рк, Скп, СМ, Ілл, Пвл, Мрк 1, Брт, Прбл, Гврл, Пжн, Од, Нвч), *бучіна* 'молодий буковий ліс; місце, де росте молодий буковий ліс' (Дл, Глш), *бучіна* 'ліс, у якому ростуть букові дерева' (Стрн, Гст), *сосніна* 'ділянка соснового лісу' (Кб), 'місце, де ростуть сосни' (Крц, Нвч, Лк, Гвр, Уз), *погарчинá* 'місце, де була мала пожежа; невелике згарище; місце, де випалено ліс' (ББ, Акр, Зл). Номени *старинá* (*старенá*) 'старий ліс; давно оброблюване поле в лісі' (ББ, між ЧО і Лчк та Слб), *череніна* 'випалене місце для обробітку землі або випасу худоби' (Гт), утворені від прикметникової основи, апелятив *паленіна* 'випалене місце в лісі' (Врх, Мкл) – від дієприкметника, а *чёртина* 'дерева, обдерті від кори для всихання і корчування' (Врн) – віддієслівне утворення.

Продуктивним для обстеженої діалектної території є словотворний тип із суфіксами **-иц(я, і), -ниц(я)**. Із цим демінутивним суфіксом зафіксовано такі апелятиви: *буковиця* 'місце, вкрите буковим лісом' (Зл, Ярм), *дубрówиця* 'місце, де проростав дубовий лісок' (Дрг), *тополówиця* 'лісове урочище, вкрите тополями; із тополіними заростями' (Кр), *сушиця* 'сухий ліс; ліс, у якому багато сухих дерев' (Глш), *полянiця* (*полiниці*) 'галявина серед лісу' (ВБ), *поянiця* (*поянiці*) 'поляна в лісі' (ВК, Пчн, Мрк), *саженiці* 'ліс, який виріс із висадженої колись розсади, саджанців' (Вд), *пожáрниця* (*пожáрниці, пужéрниці*) 'випалене місце' (Кн, між Хмк і Тсм, Хтм), *пожiрниця* 'вигоріле місце; погар' (Лч), *мрáзниця* 'багно в лісі' (Прк) та ін.

Номени, утворені за допомогою суфікса **-к(а, и)** – це деривати жіночого і чоловічого роду: *вёрбка* 'ліс; місце, де ростуть верби' (Крнч), *мóчарка* 'ліс із болотистим характером ґрунту'

(Сдж), *сіголка* ‘молодий високий ліс’ (ЧП, Прщ), *полянка* ‘галявина в лісі’ (Тр), *дубкі* ‘молодий дубовий ліс’ (Дл, Врб), ‘місце, де ростуть молоді дуби; дубові зарості’ (Мн, Слत्व, Дб, Збл, Рсв, Тр, Чрнл), ‘зарості молодих дубів’ (Врб), *дубрівкі* ‘листяний ліс, у якому переважає дуб’ (Вкнн, Стрг), *ліскі* ‘невеликий ліс’ (Сдж), *гайкі* ‘малі ліски; місця з невеликими насадженнями’ (Уз), *садкі* ‘лісові насадження’ (Дбр, Лнч), *яличкі* ‘ялицеві зарості; ялицевий ліс’ (Прр, Брт, Пжн), *білинкі* ‘березовий ліс’ (Глнк). За допомогою суфікса **-к(а)** утворюється віддієслівна назва *посадка* ‘ділянка, на якій посаджено дерева’, ‘молодий ліс’ (Вд, Клд), ‘молодий насаджений ліс’ (Тр), ‘ділянка, на якій посаджено дерева’ (Вкн), ‘захисна придорожна смуга насаджень’ (Стц).

Серед суфіксів, здатних виражати семантику демінутивності, називають суфікси **-ець(-ец, -єць)**, наявні в здрібнілих іменникових формах (*ривець*) [5, с. 96]. Цю суфіксальну групу репрезентують такі апелятиви: *буковець* (*буковец*) ‘буковий ліс’ (Бк, Шп, Чнр, Зл, Ксм, між Зл і Ярм), *вербовець* ‘вербові зарості’ (Врб), *грабовець* (*грабовец*) ‘грабовий гай’ (Ццл), *гасець* ‘невеликий гай’ (Скп), *гнилєць* ‘ліс з гнилим, болотистим ґрунтом’ (Плп), *гвіздець* ‘невеликий ліс’ (Чхв), *кедрінець* ‘кедровий ліс’ (Зл), *яворець* ‘молодий яворовий ліс’ (Ршн, Юрк), *яловець* ‘ялівець’, ‘хвойний ліс’ (Гв), *погарець* ‘викорчуване місце, на якому спалюють висохлі дерева’ (Хр, Лчк, Тд, Рзт), *зрубєць* ‘вирубаний лісок’ (Ун) та ін.

На позначення рослинного покриву локалізуються словотвірні типи із менш уживаними суфіксами **-як, -єк, -ик**: *кругляк* ‘круглий ліс’ (Мкл, Ям), ‘ліс круглої форми’ (Ол, Тр), *кру́глик* ‘ліс круглої форми’ (Гст), *круглєк* ‘округла ділянка землі, зайнята лісом’ (Клнк, Ант, Гст, Прбл), *спаленя́к, спаленє́к (спалені́к)* ‘місце, на якому випалено ліс’ (Бстр); **-івк(а, и)**: *гра́бівка* ‘грабовий ліс, гай; грабові зарості’ (Клнк), *корчі́вка* ‘місце, де викорчувано ліс’ (Кнс, Скп, Бл), *дубівкі* ‘дубовий ліс, гай; дубові зарості’ (Врн 1); **-анк(-єнк)(а)**: *корчо́ванка (корчу́ванка)* ‘корчунок; очищена від пнів і корчів ділянка, де колись були дерева і кущі’ (Ол, Грб), *міша́нка (мішенка)* ‘ліс, що складається з дерев різних (змішаних) порід’ (Вкнн), *лопуша́нка (лопуше́нка)* ‘місцевість, заросла лопухами’ (СМ); **-ин-, -к(а, и)**: *бу́ковинка* ‘буковий ліс; ліс, де росте бук’ (Мкл, Врх, Зл, Стб, Грн, Ттр, Плн, Рдн, між НВ та Вскр), *ду́бинка* ‘дубовий ліс’ (СМ), *бу́ковинки* ‘ліс, де росте бук’ (Крч).

Суфікс **-ищ(е, і)** характерний передусім для східнослов'янських, південнослов'янських і тільки частково для західнослов'янських мов [3, с. 32]. Як свідчить наше дослідження, за допомогою цього суфікса утворено такі назви: *заломищи* 'місце, де є *залом* – повалені вітром чи бурею дерева' (Пр), *пасіще* (*пасіщи*) 'ліс, який має форму паса' (Ццлв, Прр), *грабищи* 'місце, де були грабові зарості; де росли граби' (Нзв), *згарище* 'місце, де була пожежа' (Хм), 'випалене місце в лісі (ліс)' (Тр), *зрубанище* (*зрубанищи*) 'місцевість, де колись були вирубані дерева, де був зруб' (Пн), *ягодіще* 'місце, де ростуть ягоди' (Ксв). Приєднуючись до твірної основи, суфікс аугментативності надає похідному слову відтінку згрубілості, збільшеності, але не змінює значення слова [1, с. 71].

Іменниковий суфікс **-ок** має значення здрібнілості: *гайók* 'невеликий гай' (Смк, От, Клб, Плг, Ос, Пдвр), *лісók* 'невеликий ліс' (Утр, Остр, Пдгйч, Ос, Грднк, Стц, Тр), 'невелика площа землі, заросла деревами й кущами; дерева, які ростуть на такій площі' (Рпж, Гв, Сдж, Озр, Хтм), *лазók* 'ліс, який проростає біля гірського луку' (Ндр), *садók* 'місце, де висаджений ліс' (Зл), *зрубók* 'місце, де вирубано ліс' (Кб), 'вирубаний ліс' (Ршн) тощо.

Інші афікси представлено поодинокими випадками. Це суфікси **-ен(-єн)**, **-ін**: *буков'єн* (*буків'єн*) 'буковий ліс' (Крвпл, Змг, ВХ), *буковін* 'буковий ліс' (Крн); **-ак**, **-ик**: *черта́к* (*чирта́к*) 'дерева, обдерті від кори для всихання і корчування' (Бст), *погарча́к* (*погарчы́к*) 'випалене місце' (Лч); **-ак(и)** (*дубаки́* 'старий дубовий ліс' (Рк); **-ань** (*ру́бань* 'зруб; місце, на якому вирубали ліс' (Мкл, Нвч, МК, Пс); **-ів** (*березів* 'березовий ліс' (Жк); **-н(я)** (*ко́рня* 'невеликий ліс' (Хм); **-ан(я)** (*пісковáня* 'піскувата земля; піщане місце в лісі' (Мнв); **-єн(я)** (*лупéня* 'місце у лісі, розчищене від дерев способом обдирання їх кори' (Ілл, Рдн); **-иш** (*шквэ́риш* 'згарище; випалене місце' (Ршн, Стрг). У сфері іменникового словотвору власне українськими рисами є деривати на **-ань** [5, с. 232]. До східнослов'янських групових відмінностей іменникового словотвору належать збірні назви на **-н(я)** (рос. *дворня*, укр. *рівня*, білор. *радня*) і т. ін. [5, с. 285].

Незначну кількість слів утворено префіксальним способом. У географічній термінології префіксація іменників як засіб словотвору малопродуктивна, на відміну від топонімії. Серед поширених

префіксів, за допомогою яких творяться географічні апелятиви, є: **за-** (*закорчі* ‘місцевість за *корчами* – кущами’ (Тр), *заліські* ‘місцевість за заростями ліщини’ (Ршн), *заліс* ‘місцевість за лісом’ (Мх), *запóгар* ‘місцевість за *погарем* – згарищем’ (Ксм); **під-** (*підлісок* ‘молодий лісок, що росте у нижньому ярусі лісу’ (ЧО, Лчк), *підна́сіки* ‘місце, де вирубано ліс; викорчувана ділянка для пасіки; корчунок’ (Рзт); **над-** (*надліські* ‘три ліски один над одним’ (Кнж); **пра-** (*пра́ліс* ‘старий, густий, предковичний, незайманий ліс’ (Мкл); **пере-** (*перéлісок* ‘невеликий рідкий лісок’ (Тк, Нвч, НВ, Пчн, Кн, СМ, Вкнн), ‘ділянка молодого лісу’ (Рбн) та ін.

Серед географічних апелятивів виділяємо групу префіксально-суфіксальних дериватів. Сюди належать такі лексеми: *перéлісок* ‘рідкий ліс’ (Тр), *заділо́к* ‘ліс, який росте за гірським хребтом’ (МК), *перéліски* ‘ліс, що його перерізує дорога’ (Об), *підбу́ківець* ‘місце, вкрите буковим лісом’ (Джр), *підбу́чки* ‘ділянка заростей молодих буків’ (Гв), *піддубі́на* ‘місцевість біля місця, де ростуть дуби’ (Хмк 1).

Терміни, утворені безафіксним способом, позначають процес дії, предмет як результат дії або одиничний акт дії, що інтенсивно відбувається. Вони утворені від основи дієслова за допомогою нульової морфеми. Безафіксний спосіб словотворення репрезентують назви: *зруб* ‘місце, на якому вирубано ліс’ (Псч, Ттр, Тк, Стрг), ‘вирубаний ліс’ (Вн, Дб, Гвр, Згв, Хтм), *уру́б* ‘зруб; місце, на якому вирубано ліс’ (Крш), *зга́ри* (*зга́рі*) ‘згарище; вигоріле або випалене місце у лісі’ (СМ), *опа́л* ‘згар; випалене або вигоріле місце в лісі’ (Грм), *по́гар* ‘вигоріле місце в лісі’, ‘місце, де була пожежа; згарище’ (Крц, Крч, Хм, Мл, СМ, Сдж, Пс, Влв, Вр, Іл, Крвпл, Шшр, Прк, Псч), *по́гар* (*по́гарь*) ‘місце, випалене вогнем чи сонцем’ (Мкл, Скл), *по́січ* ‘ділянка вирубаного лісу’ (Дл, Прк, Тк, ВБ, Мкл, Крц), ‘ліс, який виріс на ділянці землі, очищеній від дерев і кущів’ (Кз), *по́руб* ‘місце, ділянка, де вирубано ліс’ (См, Кб), ‘місце, де проводяться лісорозробки з повальним зрізуванням дерев; місце в лісі, де зрубані дерева’ (Прщ), *за́руб* ‘ділянка лісу, позначена зарубками’ (Ант), *за́лім* ‘ліс, повалений бурєю’ (Хмч), *проти́н* ‘просіка, яка наскрізь перетинає ліс’ (Лс). Апелятив *переспі́л* ‘старий, перезрілий ліс’ (Тр) утворено від прикметника *переспі́лий*.

Способом основоскладання утворено номени – складні слова, серед яких можна виділити назви, що виникли на основі складання незалежних одне від одного слів – композитів (*верххаща* ‘густий непрохідний ліс, чагарник, що росте у верхній його частині’ (Фтв) і номінації, утворені за допомогою сполучного голосного звука на основі складання залежних одна від одної основ – констопозитів (*сухоліс* ‘сухий ліс’ (Мкл), *лободерія* ‘густі зарості, де важко пройти, де можна подерти лоба’ (Глнк), *граболіс* ‘грабовий ліс’ (Вкнн), *каменеліски* ‘ліс, що росте на кам’янистому ґрунті’ (Вкнн), *корміліс* ‘ліс, багатий на гриби та ягоди’ (Ос), *сухостій* ‘купа гілок, лісового сміття, всохлі дерева’ (Тр) та ін.

Терміни-складні слова, що пишуться через дефіс, утворено способом словоскладання (*ясінки-березина* ‘ліс, у якому ростуть ясени і берези’ (Трк). Такі терміни є результатом поєднанням двох самотійно вживаних іменників.

Номен *триліски* ‘лісові насадження різної породи’ (Кнж), утворено способом зрощення в одну лексему словосполучення *три ліски* < *лісок*, демінутив від *ліс*.

Морфолого-синтаксичний спосіб «характерний тим, що в ньому шляхом спеціального граматико-лексичного переосмислення того чи іншого слова відбувається його перехід з одного розряду слів в інший, тобто перехід з розряду однієї частини мови в іншу» [4, с. 20]. Для географічної апелятивної лексики характерний перехід прикметників і рідше дієприкметників в іменники.

Першу групу становлять субстантивовані прикметники: *грабова* ‘місце, заросле грабами’ (Грдн), *дóвгий* ‘ліс великої протяжності’ (Гст), *дорóжній* ‘ліс, який росте біля дороги’ (Ол), *дрібній* ‘ліс, який складається з невеликих тонких дерев’ (Птщ, Дбр), *кру́глий* ‘ліс, який має форму круга’ (між Угр, Рбн і Пвл), *мо́крий* ‘ліс, у якому ґрунт просякнутий водою’ (між Рс і Хм), *сосно́вий* ‘ліс, який складається з сосен; у якому ростуть сосни’ (Пжн), *черémхове (черémхів)* ‘лісове урочище із черемховими заростями’ (Клб), *яфенниковáте* ‘ягідне місце в лісі, подекуди заросле *яфенником* – заростями чорниць’ (Мл), *грабниковáтий* ‘ліс, який має подекуди грабові дерева’ (Рс), *широ́ка* ‘широка галявина’ (ВМ), субстантивований короткий прикметник *березів* ‘березовий ліс’ (Жк), *драчі́в* ‘драчевий; ліс з *драчами* – колючими чагарниками’

(Лк), другу – субстантивовані дієприкметники: *палене* ‘вигоріле лісове урочище’ (Лч), *спалений* ‘спалена верхня частина лісу; спалений ліс’ (Ксв, Глш, Тк), *спаленка* ‘згарище; вигоріле, випалене місце’ (ВМ), *погоріла* ‘лісова місцина, яка зазнала пожежі’ (Птр), *погоріле* ‘вигоріле місце після пожежі’ (Гт) та ін.

Проаналізована географічна номенклатура Івано-Франківщини на позначення рослинного покриву, зокрема семантичного поля ‘ліс’, дозволяє зробити такі висновки.

Способи номінації, за якими утворено номенклатурні терміни в говірках Івано-Франківської області, здебільшого аналогічні способам номінації в загальнолітературній мові і функціонують на всій території регіону, якщо не враховувати фонетичних особливостей (у говірках зафіксовано суфікси **-єк, -ик, -ец, -иц(і), -ищ(і)**, які відповідають загальнолітературним **-як, -ець, -иц(я), -ищ(е)**).

Основну кількість географічної номенклатури аналізованої тематичної групи сформовано завдяки активності дериваційних процесів.

Географічні апелятиви досліджуваного ареалу за своєю структурою є однослівними іменниками. Найчастіше складену назву утворює поєднання прикметника з іменником, одиничні випадки іменника з іменником та числівника з іменником. Термінами є також субстантивовані прикметники, рідше дієприкметники.

Перспективи вивчення окресленої проблеми пов’язані з визначенням інших способів номінації, етимології географічної номенклатури на позначення рослинного покриву та порівняння її з лексикою вже досліджених регіонів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Бст – с. Бистрець, Бк – с. Буковець, ВХ – с. Великий Ходак, Вр – м. Верховина, Глш – с. Голошина, Грн – с. Гринява, Змг – с. Замогора, Злн – с. Зелене, Іл – с. Ільці, Крн – с. Красноїлля, Крвпл – с. Кривополе, Прб – с. Пробійнівка, Стб – с. Стебні, Ств – с. Стовпні, Хр – с. Хороцево, Чрм – с. Черемошна Верховинського р-ну; Акр – с. Акрешори, ББ – с. Баня-Березів, Врб – с. Вербовець, ВБ – Вижній Березів, Кб – с. Кобаки, Ксв – м. Косів, Ксм – с. Космач, Лч – с. Люча, Лчк – с. Лючки, Прк – с. Прокурава,

Рчк – с. Річка, Рзт – с. Розтоки, Слб – с. Слобода, См – с. Сподне, Скл – с. Соколівка, Стп – с. Стопчатів, Тк – с. Текуча, Тд – с. Тюдів, Утр – с. Уторопи, Хмч – с. Хімчин, Ццл – с. Цуцулин, Шп – с. Шепіт, Шшр – с. Шешори Косівського р-ну; Бстр – с. Бистриця, ВМ – с. Верхній Майдан, Гвр – с. Гаврилівка, Гв – с. Гвізд, Глнк – с. Глинка, Дл – смт Делятин, Дбр – Добротів, Зл – с. Зелена, Лнч – смт Ланчин, Мл – с. Молодків, Нзв – с. Назавизів, Прщ – с. Парище, Псч – с. Пасічна, Прр – с. Перерісль, Пн – Пнів, Сдж – с. Саджавка, СМ – с. Середній Майдан, Ццлв – с. Цуцилів, Чрн – с. Черник, ЧП – с. Чорний Потік, ЧО – с. Чорні Ослави Надвірнянського р-ну; Врх – смт Ворохта, Мкл – с. Микуличин, Плн – с. Поляниця, Ттр – с. Татарів, Ям – с. Ямна, Ярм – м. Яремче Яремчанської міської ради; Бг – м. Богородчани, Грх – с. Горохолина, Грб – с. Грабовець, Гт – с. Гута, Збр – с. Забережжя, Крц – с. Кривець, Крч – с. Кричка, Лс – с. Лесівка, Мнв – с. Манява, Мн – Монастирчани, Нвч – с. Нивочин, Пр – Пороги, Слत्व – смт Солотвин, Стрн – с. Старуня, Хм – с. Хмелівка Богородчанського р-ну; ВК 1 – с. Велика Кам'янка, ВК – с. Великий Ключів, ВВ – с. Верхній Вербіж, Врн 1 – с. Ворона, Гл 1 – с. Глибока, Глск – с. Голосків, Гр – с. Грушів, Дб – с. Дебеславці, Кн – с. Княздвір, Крнч – с. Корнич, Крш – с. Коршів, МК – с. Малий Ключів, Мрк – Марківка, НВ – с. Нижній Вербіж, НВл – с. Нижня Велесниця, От – смт Отинія, Пчн – смт Печеніжин, Плп – с. Пилипи, Підгйч – с. Підгайчики, Рк – с. Раківчик, Скуп – с. Скопівка, Сп – с. Спас, СГв – с. Старий Гвіздець, Твм – с. Товмачик, Трк – с. Турка, Фтв – с. Фатовець, Чхв – Чехова Коломийського р-ну; Бррк – с. Братківці, Влш – с. Вільшаниця, Дрг – с. Драгомирчани, Єз – смт Єзупіль, Згв – с. Загвіздя, Клб – с. Клубівці, Кз – с. Козина, Лпв – с. Липівка, Мрк 1 – с. Марківці, Пвл – с. Павлівка, Птр – с. Петрилів, Пбр – с. Побережжя, Пс – с. Посіч, Рбн – с. Рибне, Ршн – с. Рошнів, Сл – Сілець, Стрг – с. Стриганці, Тсм – м. Тисмениця, Угр – с. Угринів, Уз – с. Узин, Хмк – с. Хом'яківка, Юрк – с. Юрківка Тисменицького р-ну; Ант – с. Антонівка, Брт – с. Бортники, Бдз – с. Будзин, Вкнн – с. Вікняни, Гврл – с. Гавриляк, Гст – с. Гостів, Жк – с. Жуків, Ндр – с. Надорожна, Об – смт Обеотин, Од – с. Одаїв, Озр – с. Озеряни, Ол – с. Олеша, Ос – с. Остриня, Плг – с. Палагичі,

Пдвр – с. Підвербці, Прбл – с. Прибилів, Пжн – с. Пужники, Тр – с. Тарасівка, Хтм – с. Хотимир Тлумацького р-ну; Бл – с. Балинці, Вд – с. Видинів, Джр – с. Джурів, Збл – смт Заболотів, Ілл – с. Іллінці, Кнж – с. Княже, Кр – с. Красноставці, Рдн – с. Рудники, Рсв – с. Русів, Тр – с. Троїця Снятинського р-ну; Вкн – с. Вікно, Глшк – с. Глушків, Грднк – м. Городенка, Грдн – с. Городниця, Клнк – с. Колінки, Кнс – с. Кунісівці, Лк – с. Лука, Мх – с. Михальче, Остр – с. Острівець, Птчщ – с. Поточище, Рпж – с. Репужинці, Смк – с. Семаківці, Смін – с. Семенівка, Ун – с. Уніж, Хмл – с. Хмелева, Чрнл – смт Чернелиця Городенківського р-ну.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія: підруч. / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. **Географічна** енциклопедія України: в 3 т. / [редкол.: Маринич О. М. (відп. ред.) та ін.]. – К.: Укр. рад. енцикл., 1989–1993.
3. **Закревська Я. В.** Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К.: Наук. думка, 1976. – 163 с.
4. **Ковалик І. І.** Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип. 2.
5. **Ковалик І.** Вчення про словотвір. Вибрані праці / І. Ковалик; [упоряд. та автор передм. В. Грещук]. – Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с.
6. **Чучка П. П.** История становления украинской географической номенклатуры: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / П. П. Чучка. – К., 1981. – 24 с.

Надійшла до редколегії 12.03.2014

ЙОСИФІНСЬКА ТА ФРАНЦИСКАНСЬКА МЕТРИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МІКРОТОПОНІМІЇ

Проаналізовано Йосифінську та Францисканську метрики як джерело вивчення мікротопонімів. Виокремлено групи номінованих мікрооб'єктів. Визначено особливості мікротопонімії Самбірського циркулу кінця XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: Йосифінська і Францисканська метрики, Самбірський циркул, мікротопонім кінця XVIII – початку XIX ст.

Проанализирована Иосифинская и Францисканская метрики как источник изучения микропонимов. Выделены группы номинируемых микрообъектов. Определены особенности микропонимии Самборского циркула конца XVIII – начала XIX вв.

Ключевые слова: Иосифинская и Францисканская метрики, Самборский циркул, микропоним конца XVIII – начала XIX вв.

The article analyses Josyphins'ka and Franciscans'ka metrics as the source of studying of microtoponyms. It points out the groups of nominated micro-objects. It adduces the features of microtoponyms of the end of XVIII – the beginning of XIX century.

Keywords: Josyphins'ka and Franciscans'ka metrics, Sambirs'kyi cyrkul, microtoponym of the end of XVIII – the beginning of XIX c.

Історичні писемні пам'ятки – важливе джерело лінгвістичних досліджень, тому інтерес до них зростає. За останні півстоліття з'явилося чимало наукових праць, в основі яких – джерельні матеріали. Ономастичні студії багатьох українських учених також містять цікавий історично-мовний фактаж: Л. Л. Гумецька опрацювала берестяні грамоти і матеріали ділового письменства, Р. І. Остащ, Ю. О. Карпенко – Реєстри Війська Запорозького, В. В. Денисюк дослідив антропонімію історіографічних пам'яток другої половини XVII–XVIII ст. Значну кількість історичних джерел різного характеру та історичного періоду опрацювали Є. С. Отін, М. О. Демчук, В. П. Щульгач, В. В. Лучик, М. І. Сенів, О. П. Карпенко, С. М. Медвідь-Пахомова, В. В. Котович, З. О. Купчинська, І. В. Єфименко, І. Б. Царалунга, Н. Є. Михайличенко.

Надзвичайно цінними є Йосифінська (1785–1788) та Францисканська (1819–1820) метрики (далі – ЙМ і ФМ).

Беручи за джерельну базу історичний матеріал метрик та сучасні дані, О. О. Марочкіна опрацьовувала семантику твірних основ прізвищевих назв та прізвищ Розточчя, способи їх творення, способи офіційної ідентифікації особи історико-географічного регіону кінця XVIII – початку XIX ст., виявила зміни, що відбулися в складі та структурі прізвищ жителів протягом досліджуваного періоду [6].

На стику історії, географії та лінгвістики перебувають дослідження О. А. Купчинського. Вчений говорить про об'єкт мікротопоніміки – «назви-мікроніми» у ЙМ і ФМ як про «важливе джерело для з'ясування питань історичної географії» [4, с. 87].

До кадастрів зверталися не лише лінгвісти, а й історики.

За даними ЙМ М. Л. Долинська з'ясовує вплив способів господарювання та забудови на формування історичного ландшафту міста, досліджує об'єкти, що перебувають поза мурами Львова, локалізує передміські млини [2, с. 159–221]. ФМ у дослідженні вченої є «допоміжним джерелом до ЙМ» [2, с. 21].

Головна тема досліджень історика-краєзнавця В. П. Лаби – історія населених пунктів Галичини. Метрики – одне з історичних джерел його розвідок. Наприклад, у дослідженні історії села Вовків учений подає тогочасні його межі, кількість хат, млинів, гуралень, площу панських, селянських і церковних земель, кількість прізвищ, які функціонували на території населеного пункту, найпоширеніші з них і ті, які збереглися в селі дотепер [5, с. 10–11].

Йосифінська і Францисканська метрики – джерело антропонімних, топонімних, історичних, соціально-економічних досліджень. Окрім цього, на сторінках метричних книг зафіксовано велику кількість мікротопонімів кінця XVIII – початку XIX ст. Назви цих перших поземельних кадастрів Галичини походять від імен австрійських імператорів Йосифа II (1780–1790) і Франца I (1804–1835), за панування яких вони були складені. Кадастри зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові (фонд 19, опис XIV і фонд 20, опис XIV відповідно). Метрики, на відміну від інших статистичних джерел Речі Посполитої, – інвентарів, люстрацій, поборових реєстрів, «крім докладних даних про земельні ресурси маєтків і громад, детально аналізують стан і використання сільськогосподарських угідь» [3, с. 5], і саме тому містять багато назв малих географічних об'єктів.

Зокрема, обміру й оподаткуванню підлягали такі види сільськогосподарських угідь: 1) орні землі (Aeker, Role), 2) перелози і пари (Trischaecker und Rattaecker), 3) стави (Teuche), 4) луки (Wiesen), 5) городи (Garten), 6) пасовиська та альпійські луки (Hutweiden und Alpen), 7) чагарники (Gestrippe, chrusty, krzaki), 8) винниці (Wiengarten), 9) ліси (Waldungen) [3, с. 8]. Початок створенню ЙМ поклав патент від 12 квітня 1785 року. Поштовою до укладання ФМ став патент від 23 грудня 1817 року. ФМ – це виправлення ЙМ і доповнення до неї, які в окремих циркулах продовжувалися до 1823 року і навіть довше.

Мова пам'яток – польська, частково – німецька (переважно це дублети основних документів, складених польською), є вкраплення латинської (але це, швидше, канцелярські кліше на зразок AD, Anni Domini (року Божого); уживання латинського сполучника et замість українського і).

Починаючи з 1569 року, Галичина перебувала під владою Польщі, що і стало причиною створення метрик польською мовою. У XVIII ст. колись могутня Річ Посполита була у стані занепаду. На початку серпня 1772 року з ініціативи пруського короля Фрідріха Великого Росія, Прусія та Австрія поживилися частиною Польщі. Австрія захопила місто Краків з околицею й решту Сандомирського воєводства та територію між ріками Віслою і Бугом, а також заселену українцями Холмщину й південне Підляшшя. Всі ці великі простори одержали тоді спільну назву Галичина (Galizien). Для відмежування польських земель від українських першим надано назву Westgalizien (Західна Галичина), українські землі названо Ostgalizien (Східна Галичина) [1, с. 135–136].

Адміністративно-територіальними одиницями Галичини були округи і дистрикти, кількість яких не була сталою. Одні дослідники надають перевагу терміну округ [7], інші – округа [1], хоч у метричних книгах кадастрів цю адміністративну одиницю названо циркулом [12]. У статті використовуємо термін оригіналу – циркул.

У 1772 році було 6 округів, до складу яких входило 59 дистриктів. У 1777 році було вже 13 округів, а в 1786 році – 18, із них 12 перебувало у складі української Східної Галичини. На правах 19-го округу до Галичини входила Буковина (1786–1849) та Холмщина (1795–1809) [7, с. 140]. До складу Східної Галичини

входили такі округи: Белзький, Брідський, Бережанський, Заліщицький, Коломийський, Ліський, Львівський, Перемиський, Самбірський, Станіславський, Стрийський, Тернопільський [1, с. 139].

До Самбірського циркулу входить 412 населені пункти (міста, села, передмістя, присілки, хутори). За сучасним адміністративно-територіальним поділом це частина сіл Самбірського, Старосамбірського, Дрогобицького, Турківського, Городоцького, Мостиського, Пустомитівського, Миколаївського, Стрийського та Сколівського районів Львівської області. У 1811 році відбулися зміни у складі населених пунктів: Ковбаєвичі (тепер Колбаєвичі Самбірського району) перейшли до Самбірського циркулу із Львівського, а Никонковичі (тепер Пустомитівський район), навпаки, відійшли до Львівського циркулу.

Мета статті – показати роль ЙМ і ФМ як джерела досліджень мікротопонімії.

У метричних книгах сіл Андріянова, Багноватого, Бані Котівської, Баранчич Великих, Баранчич Малих, Вовчого, Волосянки Великої, Волосянки Малої, Волошинової та Волощі виокремлено такі групи номінованих мікрооб'єктів:

1) назви кутів, частин населеного пункту (*Kąt Harasiw* (Вов, ЙМ, 318зв); *Kont Grabowy zwany* (Влщ, ЙМ, 118зв);

2) назви полів (*Pole Kąt Mazurykow zwany* (БК, ЙМ, 13зв), (БК, ФМ, 16зв); *Pole Koło Krzyzow* (Багн, ЙМ, 3зв);

3) назви чагарників (*Krzaki na Skale przy Potoku Bahnawatym* (Багн, ЙМ, 20зв), *Debry po nad Wode Jablonke* (Влщ, ЙМ, 154зв);

4) назви горбів (*Ogrod przy Potokach* (Багн, ЙМ, 7зв); *Pomiarki za Obszarem* (Влщ, ЙМ, 33зв);

5) назви пасовищ (*Pastwisko między Pniakami* (Багн, ЙМ, 41зв);

6) назви ґрунтів (*Fredra Senkowego Grunt* (Багн, ЙМ, 34зв);

7) назви ґрядок (*Zubryckiego Hawryła grządka przy Potoku Zworze* (Багн, ФМ, 70зв);

8) назви роздоріж (*Rozdroze na Przystopie od Pnika do Bahnowatey у Hnilego Potoka у na Czereninie* (Багн, ЙМ, 12зв);

9) назви дерев-орієнтирів (*Drzewo Lipowe* (Влщ, ЙМ, 5);

10) назви боліт (*Błoto przy wale od Pastewnika* (БК, ЙМ, 7зв);

11) назви потоків та потічків (*Potok Rudawy zwany* (БК, ЙМ, 23зв), *Struga nazwiskiem Rzeka Stara* (Влщ, ЙМ, 144зв);

12) назви ставків (*Stawek Rumienski* (Андр, ЙМ, 3);

- 13) назви озер (*Jezero Hawryła Neczypera* (БК, ЙМ, 23зв);
- 14) назви річок (*Rzyka Hnyła* (Вов, ЙМ, 66зв);
- 15) назви джерел (*Krynica pod Gorą Kimakow* (Багн, ЙМ, 20зв);
- 16) назви гір (*Gora Worot* (Багн, ЙМ, 3зв);
- 17) назви верхів (*Werch Kimakow* (Багн, ЙМ, 4зв);
- 18) назви горбів, пагорбів (*Horb Szeroki* (Багн, ЙМ, 4зв),
Pagorek (БК, ЙМ, 23зв);
- 19) назви долин (*Dolinka* (Влщ, ЙМ, 5);
- 20) назви ланів (*Łan Dworski Sredni Obszar* (Влщ, ЙМ, 39зв);
- 21) назви садів (*Sad Pański* (Влщ, ЙМ, 13зв);
- 22) назви лісів (*Las Terszakowski Karwatec zwany* (Влщ, ЙМ,
142зв);
- 23) назви гаїв (*Gayek* (БарВМ, ЙМ, 18зв), (БарВМ, ФМ, 33зв);
- 24) назви зрубів (*Zrąb Olchowy* (БарВМ, ФМ, 27зв);
- 25) назви саджівок (*Sadzawka pod Dworem* (БарВМ, ФМ, 27зв);
- 26) назви заростей (*Wirzbisko Susołowskie* (Влщ, ЙМ, 141зв);
- 27) назви галявин (*Polanka Kozuruwka zwana* (Багн, ЙМ, 3зв);
- 28) назви ярів (*Małe Jarowyska* (Влщ, ФМ, 73зв);
- 29) назви лук (*Łąka przy Stawie Murczanskim* (БК, ЙМ, 13зв);
- 30) назви сіножатей (*Sianożęć w Lesie Maynickim* (Влщ, ЙМ,
105зв);
- 31) назви доріг та шляхів (*Droga z Przystopca na Szeroki Horb
idąca* (Багн, ЙМ, 14зв);
- 32) назви млинів (*Młyn Woytowski w Cisminach Potoku Bali-
nowatego i Rostoki* (Багн, ЙМ, 7зв);
- 33) назви цвинтарів (*Cmentarz dawny pod Stodolą* (Багн, ЙМ,
49зв);
- 34) назви вигонів для худоби (*Wygon Bydła po przy Potok
Jałyszczca* (Багн, ЙМ, 82зв);
- 35) назви лазів (*Łaz za Steciwką Zwany* (ВлсМ, ЙМ, 35зв);
- 36) назви берегів (*Brzeg Łużany Zwany* (ВлсВ, ЙМ, 122зв);
- 37) назви валів (*Wal czyli Okup* (БК, ЙМ, 23зв);
- 38) назви меж (*Stara Granica Kuzerka Zwana* (ВлсМ, ЙМ, 3зв);
- 39) назви церков (*Cerkiew* (БарВМ, ФМ, 10зв);
- 40) назви хрестів (*Krzyż Święty* (ВлсВ, ЙМ, 148зв);
- 41) назви майданів (*Maydan Skarbowy z Budynkami Obszerne-
mi* (Багн, ЙМ, 29зв);
- 42) назви маєтків (*Folwarek* (БарВМ, ЙМ, 18зв);

43) назви гребель (*Greblia Syrana* (БарВМ, ЙМ, 12зв);

44) назви мостів (*Tydozki Most* (Влщ, ЙМ, 118зв);

45) назви будівель (*Plebania* (Влщ, ФМ, 168зв), *Koszary od wsi Nanczuli Wielkiey* (Влщ, ЙМ, 3);

46) назви броварень (*Browarek Woytowski na Potoczku Zapudryna* (Багн, ЙМ, 86зв);

47) назви цегелень (*Cegelnia* (БарВМ, ЙМ, 9зв).

У назвах малих географічних об'єктів населених пунктів Самбірського циркулу часто трапляються слова *zwany, zwana* (*nazwana*), *zwane, nazwiskiem, nazywający* (-а, -е) *się* (*Las Terszowski Karwatec zwany* (Влщ, ЙМ, 142зв), *Polanka Kozuruwka zwana* (Багн, ЙМ, 3зв), *Łąka Dworska Zagumnem nazwana* (лука) (БарВМ, ЙМ, 12зв), *Pole Zadna Kiczera Zwane* (ВлсМ, ЙМ, 3), *Struga nazwiskiem Rzeka Stara* (Влщ, ЙМ, 144зв), *Pole nazywające się Pawliuwka* (Вов, ЙМ, 183зв), *Pole nazywające się Czantyiwka* (Вов, ЙМ, 175зв).

У назвах доріг і шляхів відбито, звідки і до поки вони протягаються або де починаються, а де закінчуються. Назви доріг і шляхів ужито зі словами *ciągąca się, idąca, wpadająca* (*Droga z Bani do Borysławia ciągąca się* (БК, ЙМ, 21 зв), *Droga z Przystopca na Szeroki Horb idąca* (Багн, ЙМ, 14 зв), *Droga ciągąca się od wsi Popiel do Borysławia* (БК, ЙМ, 21 зв), *Droga Publiczna w Banie wpadająca* (БК, ЙМ, 21 зв). Найчастіше такі номени утворювалися за зразком *Droga z ... do ...*, *Droga z ... na ...*, *Droga od... do...* Проте є назви доріг, у яких не вказано, де їхній початок або де їхній і початок, і кінець (*Droga do Cerkwi* (Влщ, ЙМ, 10 зв), *Droga do Lasu* (Влщ, ЙМ, 32 зв), *Droga zgory zwana ponad Potok* (Багн, ЙМ, 39 зв), *Droga Zawadska* (Багн, ЙМ, 57 зв).

Назви водних мікрооб'єктів можуть уживатися зі словом *wpadająca* (якщо це назва річки чи джерела), *wpadający* (якщо це назва потічка) (*Krynica pod Gorą Kimakow w Potoczek Rostoczka dolinką wpadająca* (джерело) (Багн, ЙМ, 20 зв), *Potoczek Zawalina przy Koncu Gory Kimakow do Wyscia Potokow Bahnowatego i Rostoki wpadający* (потічок) (Багн, ЙМ, 27 зв), *Potoczek Zapudryna w Potok Bahnowaty przeciw Karczmu wpadający* (потічок) (Багн, ЙМ, 32 зв), *Rzeka Tysmienica w Dniestr wpadająca* (ріка) (Влщ, ЙМ, 142).

Зафіксовано випадки, коли побутують дві назви мікрооб'єкта. У таких випадках писар подає обидві (*Gora Zwana Przypor*

Czyli Pelinina (Багн, ЙМ, 3 зв), *Droga na Miedzach czyli Flurze* (ВлсМ, ЙМ, 2), *Wal czyli Okup* (БК, ЙМ, 23 зв), *Koscia Cucika Czerterasz czyli Pastewnik po między Gruntami nad samym potokiem Młenczynym* (Багн, ФМ, 65 зв), *Niwa Na Garbkach Czyli u Krzywey Łozy* (Влщ, ФМ, 40 зв), *Pole Teresziwskie zwane i Cien Teresziwska nazywaiące się* (Вов, ЙМ, 189 зв).

Мікротопоніми кінця XVIII – початку XIX ст. дуже часто виражено багатоконпонентними описовими конструкціями, які деталізують локалізацію мікрооб'єкта у просторі. Наприклад, *Łąka na Dolinie Połowieckiey nazywaiąca się Bezłaz między Małym i Wielkim Lasem* (лука) (БарВМ, ЙМ, 21 зв), (БК, ФМ, 4 зв), *Droga pod Czerenine w Gore ponad Wies Bahnowata Ku Rykowu idąca* (дорога) (Багн, ЙМ, 14), *Zagumienki za Goscincem z Łowczyc do Andriyanowa idącym leżące konczącesie u łanu Pańskiego* (поле) (Андр, ЙМ, 2), *Skarbowe Paswisko pod Lassem i Samym Wierszchem Stodoły wcziaz od Granicy Zawackiey, az do Seredniego ciągniące się* (пасовище) (Багн, ФМ, 66 зв). До складу таких розлогих конструкцій уходить кілька простіших. Для прикладу, із останнього історичного мікротопоніма виокремлюємо простіші: *Las*, *Wierszch Stodoły*, *Granica Zawacka*, *Serednie*.

У мікротопонімії Самбірського циркулу зафіксовано явище трансонімізації в межах одного населеного пункту (*Łychacz* (ліс) (Багн, ЙМ, 3) і *Łychacz* (потік) (Багн, ЙМ, 3); *Bagno* (поле) (Влщ, ФМ, 319 зв) і *Bahno* (ліс) (Влщ, ФМ, 337 зв); *Łąka Jabłąka* (лука) (БарВМ, ЙМ, 8 зв), (БарВМ, ФМ, 14 зв) і *Lan Jabłąka nad Droga do Chliwisk idąca* (лан) (БарВМ, ФМ, 14 зв); *Potok Jarci* (потік) (Вов, ЙМ, 277 зв) і *Pole Jarci nazywaiące się* (поле) (Вов, ЙМ, 279 зв).

Незважаючи на те, що метричні книги складено польською мовою, відчутно, що писарі – українці. Про це нам «говорять» помилки, яких вони припускаються. Наприклад, у мікротопонімі *Zawałyna Wełyka* (поле) (Вов, ЙМ, 216 зв) другим компонентом повинно було бути слово *wielka*. У назвах на -івка писар замість -owka вживає -iwka (*Pole nazywaiące się Genciwka* (Вов, ЙМ, 192 зв). Носові звуки *a* та *e* часто передано в метричних книгах буквосполученнями *on*, *om*, *em* (*Kąt Harasiw między Potokiem Malinowskim i Polem Bagnem* (Вов, ЙМ, 318 зв), *Kont Grabowy zwany Pańskie* (поле) (Влщ, ЙМ, 118 зв), *Las Dębowy* (БарВМ, ФМ, 27 зв), *Dem-bina Młoda* (БарВМ, ЙМ, 15 зв), *Zrąb* (БарВМ, ФМ, 27 зв), *Zromb*

(БарВМ, ЙМ, 56 зв), *Zremb* (БарВМ, ФМ, 40 зв). Ще одна «помилка» – вживання *u* замість *q* (*on*) та *ę* (*Pole Kąt Mazurykow zwany od Granicy Popielowskiey nad Rzyką Ratoczyną* (поле) (БК, ЙМ, 13 зв), *Pole Kont Mazurykow zwany od Granicy Popielowskiey nad Rzyką Ratoczyną* (поле) (БК, ФМ, 16 зв), *Pole Kut pod Steciuwką* (поле) (ВлсМ, ЙМ, 37 зв), *Kipuczat Kut Pole nazywaiące się* (поле) (Влщ, ФМ, 281 зв), *Pole Kut Siczka nazywaiące się* (поле) (Влщ, ФМ, 292 зв); *Las Dębowy* (БарВМ, ФМ, 27 зв), *Pole Dubowe* (Вов, ЙМ, 280 зв). Відсутність носових звуків *ą* та *ę* в українській мові зумовлює помилки при їх відображенні.

Про важливість таких історичних писемних пам'яток як ЙМ і ФМ говорить значна кількість різноаспектних студій, присвячених їхньому аналізу. До матеріалів ЙМ і ФМ зверталися не лише ономасти, але й історики, спеціалісти з історичної топографії.

У метричних книгах десятиох сіл Самбірського циркулу зафіксовано значну кількість мікротопонімів кінця XVIII – початку XIX ст., виокремлено 47 груп номінованих об'єктів. Аналіз мікротопонімного матеріалу показує, що назви мікрооб'єктів дуже часто виражено описовими розлогими конструкціями, які уточнюють розташування об'єкта на місцевості. Мікротопоніми у переважній більшості вживаються зі словами *zwany*, *zwana* (*nazwana*), *zwane*, *nazwiskiem*, *nazywaiący* (-а, -е) *się*. Зафіксовано вживання паралельних назв для одного об'єкта. Явище трансонімізації має місце серед мікротопоназв одного населеного пункту. Українські назви передавалися графічними засобами польської мови, тому писарі мимоволі припускалися помилок, наприклад, звукового варіювання.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Андр, ЙМ** – Андріянів // Ф.19, оп. XIV, од. зб. 341.
Багн, ЙМ – Багновате // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 78.
Багн, ФМ – Багновате // Ф. 20, оп. XIV, од. зб. 16.
БК, ЙМ – Баня Котівська // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 242.
БК, ФМ – Баня Котівська // Ф. 20, оп. XIV, од. зб. 66.
БарВМ, ЙМ – Баранчичі Великі і Баранчичі Малі // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 141.
БарВМ, ФМ – Баранчичі Великі і Баранчичі Малі // Ф. 20, оп. XIV, од. зб. 1.

Вов, ЙМ	– Вовче // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 49.
ВлсВ, ЙМ	– Волосянка Велика // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 223.
ВлсМ, ЙМ	– Волосянка Мала // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 227.
Влш, ЙМ	– Волошинова // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 56.
Влш, ФМ	– Волошинова // Ф. 20, оп. XIV, од. зб. 55.
Влщ, ЙМ	– Волоща // Ф. 19, оп. XIV, од. зб. 244.
Влщ, ФМ	– Волоща // Ф. 20, оп. XIV, од. зб. 41.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Верига В.** Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
2. **Долинська М. Л.** Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / М. Л. Долинська. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.
3. **Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики.** Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К.: Львівська обласна книжкова друкарня, 1965. – 356 с.
4. **Купчинський О. А.** Літописні географічні назви «Микулин» і «Рожне поле» та їх історична територія у XI–XVIII століттях / О. А. Купчинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 82–89.
5. **Лаба В. П.** Історія села Вовків від найдавніших часів до 1939 р. / В. П. Лаба. – Львів: б/в, 2001. – 28 с.
6. **Марочкіна О. О.** Формування прізвищевої системи Розточчя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. О. Марочкіна. – Івано-Франківськ, 2011. – 26 с.
7. **Субтельний О. М.** Україна: історія / О. М. Субтельний. – [3-є вид.] – К.: Либідь, 1993. – 718 с.

Надійшла до редколегії 25.03.2014

СУБСТАНТИВНІ БЛОКИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИННИМ СОМАТИЗМОМ РУК-А

Здійснено аналіз субстантивних блоків похідних словотвірного гнізда з вершинним соматизмом *рук-а*. Встановлено, що ці блоки об'єднують найбільшу кількість похідних; для утворення таких дериватів використовують суфіксацію, префіксально-суфіксальний спосіб і основоскладання. Доведено, що як у межах цих блоків, так і між членами різних блоків наявні синонімічні зв'язки.

Ключові слова: соматизм, словотвірне гніздо, дериват, суфіксація, основоскладання, префіксально-суфіксальний спосіб, композит, мотивація.

Проанализированы субстантивные блоки производных словообразовательного гнезда с вершинным соматизмом *рук-а*. Выявлено, что эти блоки объединяют наибольшее количество производных; для образования таких дериватов используется суффиксация, префиксально-суффиксальный способ и сложение основ. Доказано, что как в пределах этих блоков, так и между членами разных блоков существуют синонимические связи.

Ключевые слова: соматизм, словообразовательное гнездо, дериват, суффиксация, сложение, префиксально-суффиксальный способ, композит, мотивация.

The analysis of substantive blocks derived from the word-forming nest with top somatic word «hand» was carried out in the suggested article. These blocks were established to unite most number of derivatives; to make such derivatives suffixation, prefix and suffix method and composition are used; synonymous connections exist both within these blocks and among members of different blocks.

Keywords: somatisms, word-formation nest, derivative, suffixation, stem summation, prefix-suffix method, composition, motivation.

З часу виділення української дериватології в окрему наукову дисципліну (60-ті роки ХХ ст.) у колі зацікавлень її дослідників постійно перебувають питання, що потребують систематичного розроблення. Йдеться, зокрема, про подальше опрацювання системи словотвірних гнізд (далі – СГ) української мови та створення відповідного словника, у якому було б відображено їх структурно-семантичну організацію і морфонологічні трансформації, що супроводжують процеси формування нової номінації шляхом використання словотвірного потенціалу і словотвірних ресурсів.

Вивчення СГ в українській дериватології має давню стійку традицію. Ці процеси знайшли своє відображення в низці наукових праць. Зокрема, І. Ковалик опрацював принципи укладання СГ, визначив основні проблеми вивчення їх формально-сміслової структури, обґрунтував роль кореня у структуруванні гнізда, розробив оригінальну методику інтерпретації його семантичної структури, вивчив процеси семізації і семемізації у СГ кореня *зелен-* в українській мові. На матеріалі сучасної української мови СГ коренів із повноголосним сполученням *-оро-* вивчає В. Верещака; М. Голянич опрацює СГ коренів зі значенням *говоріння*; М. Лесюк простудіював СГ коренів зі значенням руху; також опрацьовано СГ коренів зі значенням *мислення* (Г. Василевич), СГ коренів зі значенням *почуттів* (Н. Тишківська). Структурно-семантичну організацію СГ із базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ–ХХ ст. вивчала С. Гірняк. Нові СГ з ключовими словами сучасної доби, нові СГ з онімами в ролі вершин у сучасній українській і російській мовах, СГ з вершинами-новозапозиченнями в сучасній українській і російській мовах, СГ з вершинами-абревіатурами в сучасній українській і російській мовах, СГ з вершинами-неологізмами в сучасній українській і російській мовах розробляв О. Стишов.

Актуальність нашого дослідження впливає з потреб подальшого вивчення СГ української мови (і зокрема, гнізда з вершинним соматичним компонентом *рук-а*). Мета дослідження – проаналізувати структуру дериватів субстантивних блоків СГ з вершинним соматичним компонентом *рук-а* в українській мові. Об'єктом дослідження обрано деривати субстантивних блоків СГ з вершиною-соматизмом *рук-а*.

Іменникові деривати репрезентують словотвірну категорію (далі – СК) назв конкретних предметів. Суфіксальний дериват *рук-ав* «частина одягу, що покриває руку (від плеча до кисті або коротше)» [9, т. VIII, с. 905] має у своєму складі афікс *-ав*, який дослідники визначають як унікальний суфікс (уніфікс). Уніфікс *-ав* свого часу утворився в результаті дії загальної тенденції ускладнення одного з найдавніших різновидів іменних суфіксів (це були суфікси з голосних *-ǫ-, -ǫ-, -ā-, -ĭ-, -ū-*) рядом суфіксальних елементів: зокрема *-авъ* (*-авъ < авǫ*): *рукавъ* [1, с. 105–107], тобто формування цього деривата відбувалося за непродуктивною

архаїчною моделлю (типом) «іменник + суфікс *-ав*». Цей дериват актуалізує ЛСВ₁ твірного слова. Словотвірним значенням (далі – СЗ) названого іменника є «те, що покриває (захищає) об'єкт, названий твірною основою, одягається на нього». Мотиваційну ознаку для деривата *рукав* можна визначати як «об'єкт покриття, одягання» (пор. з аналізованим словом діалектизми *ногавиця* «холоша» [2, с. 625] (тобто «штанина» [13, с. 641] – виріб (частина виробу) із тканини, що надівають на ногу) і *ногавки* (мн., зах. полотняні штани [2, с. 625]).

Близьким до похідного іменника *рукав* виступає інший суфіксальний іменник *рук-авиц(я)* «виріб з цупкої теплої тканини, вовняних ниток, хутра і т. ін. з відділенням (для великого пальця), який надівають на кисть руки у холод або для роботи» [9, т. VIII, с. 905]. У його складі на сучасному етапі розвитку мови виділяють непродуктивний суфікс *-авиц(я)* (*рук+авиц-я* <*рук/а* [8, с. 165]). Морфемний аналіз цього слова (*рук/ав/иц/я* [7, с. 391]) засвідчує наявність у його складі окремих суфіксальних морфем *-ав-* і *-иц-*. Суфікс *-иц(я)*, як відомо, утворює іменники, що називають предмети і тварин жіночого роду. Походить він з історичного форманта *-іса*, використововуваного для називання речей «за їх кількісною або якісною ознакою, за матеріалом, з якого вони виготовлені, чи за відношенням до іншого предмета тощо» і досить широко вживаного у слов'янських мовах: укр. *дзвіниця, гнилиця, шовковиця*; рос. *петлиця, горчиця*; білор. *чарапіца, рукавіца*; п. *katennica, ławica*; ч. *levice, slivovice*. У згадуваному раніше діалектному дериваті *ногавиця* дослідники виділяють суфікс *-авиц(я)*, проте кваліфікують його як «складений конструйований» [6, с. 123]. Таким чином, можна з певною очевидністю припускати, що формування деривата *рукавиця* в ретроспективі (діахронії) відбулося в межах СЛ *рук-а* > *рук-ав* > *рукав-иця*, проте в результаті перерозкладу (коли у складі афіксальної основи з'являється ще один афікс, унаслідок чого обидва афікси об'єднуються в один) з'явився складний суфікс *-авиц(я)*, який вичленовують у похідній лексемі *ногавиця* (про наявність слова *ногав* ми інформації не маємо) та за синхронічного підходу – у лексемі *рукавиця*, і який репрезентує непродуктивну модель породження похідних.

Окремо виділяємо синонімічні деривати, що теж репрезентують СК назв конкретних предметів: *рукоять, руків'я* і *рукоятка*,

у яких відбито актуалізацію ЛСВ₂ твірного слова «верхня кінцівка людини як знаряддя діяльності, праці». Лексикографічне тлумачення рідковживаного суфіксального іменника *рук-ів'я* та архаїчного композита *рук-о-ять* («те саме, що *рукоятка*» [9 т. VIII, с. 905–906]) позиціонує їх як абсолютні синоніми до іменника *рукоят-ка* (1. Частина ручного інструмента, зброї і т. ін., за яку його тримають; держак. 2. Деталь механізму, приладу, за яку беруться рукою для пересування, перемикання, повороту [9 т. VIII, с. 906]), словотвірна структура якого вказує на похідний його характер від лексеми *рукоять*: *рукоять* + *-к-* = *рукоятка*, де суфікс *-к-*, уживається для формування номінацій конкретних предметів. У такому випадку похідний іменник *рукоятка* потрібно трактувати як дериват II ступеня похідності – член словотвірної парадигми (далі – СП) з організаційним центром *рукоять*. Семантична тотожність (наявність абсолютних синонімічних зв'язків) похідного (*рукоятка*) і твірного (*рукоять*) – явище, на наш погляд, діахронічне і пояснюється дією в українському іменниковому суфіксальному словотворі тенденції, за якою значна кількість зменшувальних дериватів (демінітивів) «протягом історії, переважно уже на власне українському ґрунті, поступово втратили своє первісне зменшувальне значення й закріпилися з часом як основні форми»: (мїхъ >) *міш-ок*, (зубъ >) *зуб-ець*, (дїжа >) *дїж-ка*, (миса >) *мис-ка* [1, с. 124].

Іменник *об-руч* має значення «1. Зігнута кільцем металева, дерев'яна і т. ін. штаба; обід. // Залізна, дерев'яна і т. ін. штаба, яку набивають на бочку, діжку і т. ін. для скріплення. // Те, що має форму кола, схоже на коло. 2. Металева, дерев'яна і т. ін. прикраса у вигляді кільця, якуносять на голові, руках або ногах» [2, с. 650]. Як свідчать дані етимології, праслов'янський іменник *obъръсць* «зап'ястя, браслет, кільце» сформувався на базі прийменниково-іменникової сполуки, до якої входили прийменник *ob*, що мав значення «навколо», та іменник *ръска* «рука» [4, т. IV, с. 144]. Таким чином, буквально слово *обруч* означало «навколо руки». Отже, ЛСВ₂ іменника *обруч* було його первісним значенням. Проте з розвитком мови в результаті відповідних змін у побуті й господарському житті її носія відбувається пересування в позицію прямого значення саме ЛСВ, що позиціонує аналізовану лексему як назву кільця (обода), будь-яку схожу на коло або з формою

кола ужиткову річ. Близькістю формування до названого іменника характеризуються рідковживані прислівникові деривати, що виступають омонімами: *обруч*¹ «попідруки, попідручки» [2, с. 650] і *обруч*² розм. «те саме, що *поряд*» [2, с. 650]. Появу цих прислівників, як і омонімічного іменника *обруч*, необхідно пов'язувати з прийменниково-іменниковою сполукою, яку формували прийменник *об*, що мав значення «навколо», та іменник *гґка* «рука». На наш погляд, варто вести мову про явище розірваної полісемії, яке і привело до виникнення омонімів.

До префіксально-суфіксальних іменникових назв конкретних предметів належать лексеми *по-руч-ень* (мн. *поручні*), *по-руч-ата*, *по-ручч-я* і *по-руч-0-і*, у яких відбувається актуалізація ЛСВ₁ твірного слова *рука* – «верхня кінцівка людини». Три деривати *по-руч-ень* (мн. *поручні*) «невисока огорожа по краях містка, балкона тощо на східцях будинку, вагона і т. ін.» [13, с. 439], *по-руч-ата* «заст. Поруччя, поручні» [2, с. 887] і *по-ручч-я* «збірн. Те саме, що *поручні*» [2, с. 887], належачи до різних словотвірних типів (далі – СТ), демонструють наявність семантичної тотожності. Ці деривати мають СЗ «те, що розташоване близько до названого твірною основою». Мотиваційною структурою для них виступило прийменниково-іменникове сполучення з просторовим прийменником у складі – *по руку* (*по ліву руку* / *по праву руку* – буквально «біля руки», тобто *поручні*, *поруччя*, *поручата* – це те, що розташовано біля руки, недалеко, поблизу, поряд). Іменник *по-ручч-я* належить до семантико-граматичної категорії збірності: він нерозчленовано виражає сукупність однорідних предметів, яка «інтерпретується в їх значеннєвому плані як одиничність, маса» [10, с. 204]. Маркером збірності в аналізованому дериваті виступає характер оформлення його фінальної частини. Процес формування цього деривата супроводжується такими морфонологічними трансформаціями: а) чергування кінцевого приголосного основи [к] > [ч]); б) подовження звука [ч] у позиції між двома голосними після сполучення із суфіксальним [j]. У сучасній мові, як констатують дослідники, утворення типу *ломаччя*, *кlochчя*, *суччя* сприймаються як безсуфіксні. Водночас архаїчний іменник *поручата* має лише форму множини. Лексема ж *поручень* має і форму однини, і форму множини, у якій її і подано

в реєстровій статті. Особливістю мотиваційного процесу аналізованих дериватів виступає той факт, що в актах концептуалізації довколишнього світу *рука* використовувалася як засіб позначення близькості розташування певного об'єкта до людини, а потім уже і до інших об'єктів (пор. фразеологізм *рукою подати* – «зовсім близько, недалеко» [12, с. 659]. Близьку словотвірну структуру демонструє дериват *по-руч-0-і* «1. військ., іст. У стародавній Русі – частина броні, що захищала руки від кисті до ліктя. 2. церк. Парчеві нарукавники – частина одягу священика під час відправи» [2, с. 887]. Базовою структурою для цього деривата стало прийменниково-іменникове сполучення *по руці*. Отже, *поручі* – це те, що розташовується «*по руці*». Процеси творення всіх згаданих дериватів супроводжуються чергуванням фінального звука твірної основи: [к] > [ч].

Інші префіксально-суфіксальні іменникові похідні *на-руч-ні* «те саме, що *наручники*» [2, с. 579] та *на-ручч-я* «1. заст. Браслет. 2. діал. Оберемок» [2, с. 579] мають тотожну дериваційну історію до наведених вище одиниць *поручні* і *поруччя*. Рідковживаний субстантив *наручні* на відміну від спільноструктурного *поручні* не має форми однини (серед наявного матеріалу вона відсутня). Мотиваційною структурою для аналізованого деривата виступає конструкція *на руці*. Словотвірний процес супроводжується альтернацією [ц'] > [ч]. Конструкція *на руці* мотивує також похідний іменник *наруччя*, словотвірне оформлення якого відбувається так само, як і субстантива *поруччя*, однак про значення збірності можна говорити лише під час контекстуальної реалізації ЛСВ₂ цього деривата.

Серед іменникових композитів I ступеня похідності виділяємо СК: а) абстрактних назв *рук-о-блуд-ств(о)*, *рук-о-ділл-(я)*, *рук-о-діл-а*, *рук-о-месл(о)*, *рук-о-стика-ння*, *рук-о-писа-нн(я)*, *рук-о-битт(я)*, б) назв конкретних предметів *рук-о-мий-ник*, *рук-о-пис*, *рук-о-хід-0*, в) назв тварин *рук-о-ніж-ка*.

Абстрактний іменник *рук-о-блуд-ств(о)* «роздратування статевих органів руками для задоволення статевого інстинкту» [9, т. VIII, с. 905] має подвійну мотивацію: а) утворення цього слова відбулося в результаті дериваційного згортання словосполучення *ручний блуд* (блуд¹ – заст. «статева розпуста» [2, с. 57]) з одночасним додаванням суфікса *-ств(о)*;

б) дериват *рукоблудство* сформувався на основі мотиваційного словосполучення *ручне блудство*, де лексема *блудство* – «заст. Те саме, що блуд¹» [2, с. 57], у результаті інтерфіксального основоскладання.

Три абстрактні іменники *рукостикання* «взаємне стискання рук на знак привітання, висловлення вдячності» [13, с. 521], *рукобиття* «народний звичай, що скріплює завершений (звичайно успішно) торг» [5, с. 512], *рукописання* «писання від руки» [2, с. 1089] мають СЗ «опредметнена дія». Згадані деривати актуалізують ЛСВ₂ «верхня кінцівка людини як знаряддя діяльності, праці». Мотивуються вони дієслівно-іменниковими словосполученнями, у яких дієслово займає позицію стрижневого компонента: *рукостискання* (< «стискати руки»), *рукобиття* (< «бити руками», звідси переосмислене *вдарити по руках*, тобто домовитися про щось [5, с. 512]), *рукописання* (< «писати рукою» («від руки»). Процес основоскладання супроводжується додаванням суфіксів, що є довгими м'якими приголосними [н':] і [т':].

Творення розмовного іменникового композита *рук-о-месл(о)* «те саме, що ремесло» [9, т. VIII, с. 906] має одну виразну особливість: друга його частина не функціонує як окреме слово, тому не може визначати мотиваційну структуру, на основі якої відбулося формування цього деривата. На наш погляд, виникнення слова *рукомесло* стало наслідком взаємодії кількох факторів: по-перше, це вплив аналогії (*ремесло* > *рукомесло*), по-друге, це особливості концептуалізації довколишнього світу: якщо ремесло кваліфікується як «дрібне ручне виробництво», то і здійснюється воно, природно, руками (тут, ймовірно, також простежується тенденція до народної етимологізації). Звідси – актуалізація ЛСВ₂ твірного слова *рука* «верхня кінцівка людини як знаряддя діяльності, праці». Що ж до семантики другої частини деривата *рукомесло*, то вона однозначно асоціюється з семантикою усього слова *ремесло*, етимологію якого достатньо не з'ясовано, про що йдеться в «Етимологічному словнику української мови», т. V. У словниковій статті наведено білоруський (*рамяство*), давньоруський (*ременьство* «мистецтво») і старослов'янський (*ремество*) варіанти цього слова. Походження його твірної основи виводять із латиського *remesis* «ремісник, тесля» [4, т. V, с. 56–57], яку суфікс *-ств(о)*

переводить до категорії абстрактних іменників. В інших слов'янських мовах цей суфікс видозмінився (рос. *ремесло*, польсь. *rzemiosło*, чеськ. *řemeslo*, слц. *remeslo*). Як засвідчено в «Етимологічному словнику», дериват *рукомесло* постав у результаті контамінації слів *ремесло* і *рукодіяння* [4, т. V, с. 137].

Процес творення композита *рукоділья* «виготовлення яких-небудь виробів, речей ручним способом; ручна (перев. жіноча) робота взагалі; виріб, виконаний у такий спосіб» [11, с. 623] теж позначений різноплановими характерними особливостями. У ньому відбувається актуалізація ЛСВ₂ «знаряддя діяльності, праці» іменника *рука*, що виступає першою твірною основою. Друга твірна основа, що зазнає фонетичних перетворень (подовження кінцевого звука [л] у позиції між двома голосними) у результаті сполучення із суфіксальним [j], теж не має сучасного лексичного відповідника. Етимологічно вона споріднена з українськими спільнокореневими *діло* (< псл. *dělo* «робота, витвір» (< дієслово *děti* + суфікс *-lo*) [4, т. II, с. 90–91] та *неділя* (< псл. *nedělja*, що утворилося «на ґрунті виразу *ne dělati* «не робити» в час першого запровадження у слов'ян християнства (VIII–IX ст.), яке забороняло працювати на сьомий день» [4, т. IV, с. 64]. Отже, буквально слово *рукоділья* означає «рукоробство» (< *робити рукою* < «ділати* рукою»). Структурно (дериваційно) і семантично близьким до описаного вище слова виступає діалектний композит *рукодія* «рукоділья» [2, с. 1089]. Він мотивується синтаксичною структурою *дія(ти) рукою* («виконувати роботу рукою»). Як і попереднє слово, аналізований дериват формується на основі дієслівно-іменникового словосполучення, у якому перший твірний компонент займає залежну (об'єктну) позицію. У процесі інтерфіксального основоскладання дієслівна основа зазнає усічення до кореневої морфеми (пор. *діј-а*, *діј-а-ти*, *діј-альн-ий*, *діј-альн-ість*). Словотвірним синонімом до іменника *рукодія* виступає інший діалектний композит – *рук-о-діј-анн(я)* «рукоділья» [2, с. 1089], мотивований тією ж синтаксичною конструкцією (*дія(ти) рукою* («виконувати роботу рукою»). Проте дериваційний процес формування цього похідного слова ускладнюється суфіксацією (+ суфікс *-анн(я)*).

Назви конкретних предметів *рук-о-мий-ник* «невеличка, різної форми висяча посудина, пристосована для умивання» [2, с. 1089] і *рук-о-хід-0* «гімнастичний снаряд, який складається з ряду підвісних петель, тримаючись за які, пересуваються» [2, с. 1089] мотивуються ЛСВ₁ твірного слова *рука* – «верхня кінцівка людини». Яскравим носієм конкретної предметності виступає іменник *рукомийник*, суфікс *-(н)ик* (< -н- + -ик), наявний у структурі, що може утворювати назви різних предметів, приміщень, зрідка рослин. Другою твірною основою обох дериватів виступають дієслова (< *мити* *руки*, < *ходити* *руками*), а вершинний компонент *рука* займає об'єктну позицію. Іменник *рукохід* має СЗ значення «засіб для пересування за допомогою рук». Твірне дієслово *ходити*, що входить до структури мотивувального словосполучення аналізованого іменника, реалізує свій ЛСВ₅ «рухатися, переміщатися сюди й туди (про предмети)» [2, с. 1348]. Дериваційний процес формування цього слова характеризується поєднанням інтерфіксального основоскладання з усіченням другого твірного компонента, результатом чого виступає чергування [о] (відкритий склад) / [і] (закритий склад).

Складний іменник *рукопис* (розм., рідко *рукопись*) «текст будь-якого твору, написаний автором від руки або надрукований на машинці» [9, т. VIII, с. 906]) актуалізує у своїй дериваційній структурі ЛСВ₂ твірного слова *рука* – «верхня кінцівка людини як знаряддя діяльності, праці». Як і субстантив *рукохід*, дериват *рукопис* має усічену другу твірну основу. Він виступає носієм СЗ «те, що здійснене за допомогою названого першою твірною основою». Базовою структурою для композита *рукопис* виступає словосполучення *писати рукою* (від *руки*). Реалізуючи контекстуально своє застаріле значення «рукопис» [2, с. 1089], композит *рукописання* можна кваліфікувати як іменник з конкретним значенням.

Складний іменник *рук-о-ніж-ка* («савець, подібний до лемура, що живе на Мадагаскарі» [9, т. VIII, с. 917]) уходить до СК назв тварин. Його двокомпонентну основу ускладнено суфіксальною морфемою *-к-*, що оформлює похідні слова як іменники жіночого роду. Мотиваційною ознакою для розвитку внутрішньої форми цього деривата виступає виразна особливість його денотата: позначуваний екстралінгвальний об'єкт поєднує ознаки двох

об'єктів, назви яких залучаються до номінативного процесу дериваційного характеру: нижня кінцівка такої тварини (формально, з позицій концептуалізації людською свідомістю довколишньої дійсності – це нога), водночас у плані її вигляду – це рука (фактично йдеться про рукоподібну ногу). Зазначене ще раз ілюструє раніше наведену тезу щодо мотиваційної природи складних слів, структура яких відображає суттєві характеристики об'єкта, що піддається називанню. Між складниками композита виникають відношення, аналогічні до наявних між поняттями, які виступили мотиваційною базою для нової номінації (розташування об'єкта щодо інших об'єктів, його функційне призначення, зовнішні (внутрішні) інтегральні (диференційні) характеристики (ознаки) тощо. Через це СЗ деривата *руконіжка* можна визначати як «той, що називає об'єкт, який одночасно є і тим, що назване першою основою, і тим, що назване другою основою; об'єкт, у якому неподільно об'єднуються два поняття».

Репрезентантами словотвірної категорії назв зі значенням суб'єктивної оцінки іменників першого ступеня похідності аналізованого СГ виступають деривати *руч-к(а)*, *руч-а* (мн. *ручата*), *руч-иц(я)*, *руч-ен(я)*, *руч-иц(е)*, *руч-иськ(о)*. Демінутиви жіночого роду *ручка* і середнього *ручення* сформовано за продуктивними СТ «іменник + суфікс *-к(а)*» та «іменник + суфікс *-ен(я)*», за якими відбувається формування іменників зі значенням суб'єктивної оцінки. Похідне ж *ручиця* репрезентує малопродуктивний СТ «іменник + суфікс *-иц(я)*». Дериват *руч-а* (мн. *руч-ат(а)*) утворився за допомогою СТ «іменник + суфікс *-а*». Разом із низкою інших суфіксальних формантів (*-ч(а)*, *-ен'(а)*) наведений суфікс *-а* первісно додавався до іменників – назв тварин – і вживався для утворення назв недорослих істот (*засць > зайч-а*). З часом згадані суфікси почали виконувати нову функцію: «за їх допомогою утворюється цілий ряд зменшено-емоційних іменників, які виражають реальну зменшеність і надають суфіксальним утворенням пестливий відтінок» [3, с. 166]. Причому таке використання суфіксів не обмежується лише назвами тварин.

Аналізовані зменшувальні утворення мають СЗ «зменшене до названого твірною основою». У цих дериватах відбувається актуалізація ЛСВ₁ «кожна з двох верхніх кінцівок людини від

плечового суглоба до кінчиків пальців» твірного слова. Серед наведеного ряду зменшувальних утворень дериват *ручка* виразно відрізняється від решти одиниць своєю полісемічністю: крім спільного для решти демінутивів значення «зменш. до *рука* 1», ця похідна лексема має такі значення: 2. Частина предмета, за яку його держать або беруть рукою. // Пристрій для приведення в рух машини, апарата і т. ін. обертанням, крутінням рукою. 3. Прилад для писання. 4. Частина крісла, дивана і т. ін., на яку, сидячи, спираються рукою, ліктем; підлокітник. 5. Те саме, що *гриф*² (гриф² – «довга вузька частина струнних інструментів, вздовж якої натягнуті струни» [11, с. 174]). 6. с. з. Смуга покошу на один захват коси [9, т. VIII, с. 917].

Похідні суфіксальні утворення *руч-ищ(е)* і *руч-иськ(о)* передають значення об'єктивної збільшеності, яке супроводжується експресивним відтінком зневажливості. Ці аугментативи актуалізують ЛСВ₁ твірного слова. Вони сформувалися за а) єдиним продуктивним СТ «іменник + суфікс *-ищ(е)*» і б) непродуктивним СТ «іменник + суфікс *-иськ(о)*». Характерною рисою названих утворень є те, що обидва аугментативні суфікси переводять твірну основу іменника жіночого роду *рука* до розряду іменників середнього роду. СЗ аналізованих дериватів – «збільшене до названого твірною основою». Мотиваційною ознакою для похідних слів виступає сема 'верхня кінцівка' твірного слова. Дериваційний процес формування згаданих іменників супроводжується чергуванням кінцевого звука твірної основи: [к] > [ч].

Дослідження такого типу мають наукову перспективу, оскільки задовольняють об'єктивну потребу в продовженні системного вивчення СГ (і словотвірної системи загалом як структури, що характеризується гніздовою організацією). У процесі такої наукової роботи з'являється змога для а) глибинного занурення у словотвірні процеси; б) з'ясування парадигматично-синтагматичних зв'язків, що існують між спільнокореновими лексемами (твірними словами й дериватами); в) системного аналізу словотвірної структури дериватів; г) виявлення продуктивності тих чи тих словотвірних моделей; г) констатації породжувальної здатності твірного слова.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бевзенко С. П.** Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.
3. **Городенська К. Г.** Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
4. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983 –.
5. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. **Клименко Н. Ф.** Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К.: УкрНДПСК, 1998. – 161 с.
7. **Полюга Л. М.** Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – [3-є вид., доп. і виправ.]. – К.: Довіра, 2009. – 554 с.
8. **Сікорська З. С.** Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К.: Рад. школа, 1985. – 188 с.
9. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
10. **Сучасна** українська літературна мова: підруч. / [Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.; за ред. М. Я. Плющ]. – [3-є вид., стер.]. – К.: Вища школа, 2001. – 430 с.
11. **Тлумачний** словник сучасної української мови [уклад. Коврига Л. П., Ковальова Т. В., Пономаренко В. Д.; за ред. В. С. Калашника]. – Х.: Белкар-книга, 2005. – 800 с.
12. **Фразеологічний** словник української мови: у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – [2-е вид.]. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
13. **Яковлева А. М.** Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонская. – Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 672 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАГМАТИКИ АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про утворення лексичних опозицій на основі прагматичного компонента структури значення антонімів української мови. Розроблено процедуру дослідження прагматики антонімії методом психолінгвістичного асоціативного експерименту.

Ключові слова: прагматичний компонент значення, прагматичний парафраз, загальномовний антонім, контекстуальний антонім, асоціативний експеримент.

Стаття посвячена проблемі образования лексических оппозиций на основе прагматического компонента структуры значения антонимов украинского языка. Разработана процедура исследования прагматики антонимии методом психолингвистического ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: прагматический компонент значения, прагматичний парафраз, общеязыковой антоним, контекстуальный антоним, ассоциативный эксперимент.

Article is devoted to the problem of formation of the oppositions based on the pragmatic component of the structure of the meaning of antonyms in Ukrainian language. Also procedure for studing pragmatics of the anonymy by using psycholinguistic accossiation experement has been created.

Keywords: pragmatic component of the word meaning, pragmatic paraphrase, linguistic antonym, contextual antonym, associative experiment.

Сучасна лінгвістика порівняно з традиційним мовознавством характеризується суттєвими змінами, які пов'язані із переглядом предмета й об'єкта дослідження, з розширенням аспектології мовних одиниць, комплексними коментарями їхньої природи. Усе більш актуальним стає вивчення семантичних особливостей антонімії та тих її чинників – комунікативних, когнітивних, прагматичних, – помітними творцями яких стають носії мови. Мовознавство ХХІ ст. переносить акценти у вивченні антонімів від загальномовного плану до конкретно-мовленнєвого їх утілення.

Українські мовознавці вивчали явище антонімії у межах загального мовознавства (М. П. Кочерган, Л. О. Новиков, Л. М. Полюга),

лексикології (Л. А. Лисиченко, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський), стилістики (А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, В. А. Чабаненко). Є спроби розглядати явище антонімії як окремий тип відношень між словами (Л. А. Булаховський, О. І. Смирнов, В. І. Прохоров). Досліджувався логічний, філософський, квантитативний, психолінгвістичний та когнітивний аспект антонімії як лексико-семантичної універсалії. Проте й досі немає детального та всебічного опису антонімічних відношень, які виникають безпосередньо в ситуації спілкування. Недослідженим залишається прагматичний компонент структури значення антонімів української мови та утворення опозицій на основі суб'єктивних комунікативних смислів конкретного мовця. Тому метою цієї статті є експериментальне дослідження прагматичного компонента значення антонімів української мови в комунікації, а також аналіз процесу утворення антонімів на основі протиставлення прагматичних компонентів.

У процесі розвитку української мови її антонімічна система ввібрала до своїх комунікативних смислів різноманітні складники, що відображають ставлення носіїв нашої мови до реального світу. Ці складники є прагматичними елементами семантики (прагмемами), вони існують у структурі значення слова поряд із денотативним, сигніфікативним та конотативним компонентами [2, с. 29].

Прагматичний компонент з'являється в структурі лексичного значення, регулює розширення або звуження не лише семантики слова, його поширеного або обмеженого використання, але й контекстів. Прагматичний компонент стає необхідною складовою в структурі лексичного значення антонімічних пар. Він визначає прагматичні параметри вживання членів антонімічної опозиції, основні умови реалізації прагматичного компонента, його залежність від сфер вживання антонімів і формує прагматичне значення. Зазвичай такі прагматичні компоненти вивчають з опорою на контекст, мікроконтекст, ситуацію спілкування. Внаслідок цього в лінгвістиці й виникло поняття про словникове (семантичне, конвенціональне) та контекстуальне (індивідуально-авторське) значення комунікативних одиниць. Поряд з антонімами, протилежність значень яких пізнається як у тексті, так і поза ним, нерідко натрапляємо на слова, які вступають в антонімічні відношення лише

в певному контексті, у визначеній ситуації спілкування. Найчастіше такі слова вживаються в переносному, образному значенні і поза конкретною комунікативною ситуацією не мають протилежного значення, тобто в загальному вжитку не є антонімами.

Розуміючи різницю у семантичних та прагматичних принципах побудови антонімічних пар, М. Р. Львов слушно зауважує, що «такі протиставлення використовуються в мові для створення яскравого художнього образу, тому їх називають індивідуально-стилістичними антонімами» [6, с. 75]. Дослідник Г. П. Мельников про них говорить як про «ситуативні багатоаспектні антоніми» [8, с. 58]. Контекстуальними такі антоніми називає Л. О. Новиков: «Контекстуальними антонімами вважаються такі слова, які за своїми первинними функціями в мові належать до різних тематичних груп і входять своїми вторинними функціями до загальної тематичної групи, при цьому їх значна різниця нейтралізується контекстом, стає в конкретному вживанні несуттєвою» [9, с. 75]. Однак поряд із контекстуальними та загальномовними антонімами існують опозиції, засновані не на семантиці, а на їх регулярному протиставленні в мовленні. Найуживанішими серед них є такі: небо – земля (*У небі розминаються мертві. На землі розбиваються живі* [4, с. 281]), рай – пекло (*Пекло – це історична батьківщина людства, рай – доісторична* [7, с. 56]), батьки – діти (*Це не батьки, а діти мають нести за усе відповідальність* [4, с. 182]), душа – тіло (*Для тіла – хвороба. Для душі – ліки* [7, с. 73]). Протилежність цих слів не викликає сумнівів навіть поза контекстом, але ці опозиції не представлено в сучасних словниках антонімів, тому маємо право говорити про новий вид антонімії, відмінний від загальномовної та контекстуальної, заснований на протиставленні прагматичного компонента семантичної структури слова.

Стосовно співвідношення семантичних і прагматичних чинників утворення антонімічних пар Ф. С. Бацевич зазначає, що виділення прагматичних значенневих аспектів «свій / чужий», «добре / зле» тощо для лексичних одиниць уже закріплено в семантичній структурі. Наприклад, *розвідник, соратник*, – ‘наш’, *шпигун, ворог* – ‘чужий’, *демократія, тепло* – ‘добре’, *тоталітаризм*,

холодно – ‘зле’, сміятися, радіти – ‘приємно’, плакати, сумувати – ‘неприємно’. Для цих антонімів чітко виявляється їхня прагматична зумовленість, оскільки вони виникли в результаті суб’єктивного ставлення мовців до певної особи, поняття, явища, події, факту тощо [2, с. 83].

Дослідження процесу утворення антонімів на основі прагматичного компонента значення не може зупинитися на виділенні лише традиційно сформованих опозицій української мови. Якщо прагматичний компонент значення антонімів уже закріплено в їхній семантичній структурі, то сучасна лінгвістика повинна знайти метод його ідентифікації. Найдетальніше розробленою технікою аналізу прагматичного значення в сучасному мовознавстві є психолінгвістичний асоціативний експеримент. Цей метод обговорено у працях Дж. Діза, Т. Р. Діксона і Д. К. Хортон, К. Д. Крільмана. Аналіз психологічної природи процесів, що лежать в основі асоціацій, подано в працях Б. Д. Єрмолаєва, Л. Б. Ітельсон, О. О. Леонтьєва, В. Ф. Петренко. Цей метод допомагає дослідити суб’єктивні семантичні поля слів, які формуються і функціонують у свідомості мовця. Асоціативний експеримент може бути засобом отримання як психологічних, так і лінгвістичних знань про прагматичний компонент семантичної структури комунікативної одиниці та закономірностей їх використання у спілкуванні.

Згідно з поглядом О. О. Леонтьєва, слово «записане» в пам’яті у формі пошуку цього слова, тобто у вигляді ієрархії семантичних ознак. Сам пошук відбувається як асоціативний процес, і тому семантичні ознаки слів перебувають серед асоціацій використання. Отже, чим сильніша асоціація, тим легше слово спливає у пам’яті, тим більше воно семантизовано для мовця; чим слабша асоціація, тим складніший його пошук і тим сильніша конотація [5, с. 48]. Антонімічна інтенція є одним з найсильніших психолінгвістичних проявів мовної особистості: слово-стимул викликає антонімічне слово-реакцію (там, де це можливо) [5, с. 51]. Здатність до протиставлення є природною схильністю людського розуму, «у свідомості людини поняття закладено парами, причому кожне із слів такої пари завжди певним чином викликає уявлення про інше» [1, с. 139].

У межах цього дослідження нами був проведений асоціативний експеримент, спрямований на вивчення прагматики антонімії української мови. До експериментальної групи респондентів увійшли 68 студентів та курсантів першого та третього курсів Академії митної служби України м. Дніпропетровська. Респонденти отримали анкети експерименту та були ознайомлені із правилами їх заповнення. В анкету ми внесли 25 різнокатегорійних слів, які можуть вступати в антонімічні зв'язки: однозначні та полісемантичні слова, абстрактні й конкретні назви, назви явищ дійсності, дій тощо. Вони стали вербальними стимулами, що мали викликати в респондентів антонімічні реакції.

Після проведення спрямованого асоціативного експерименту було виконано послідовне порівняння словникових та асоціативних антонімів. Усі антоніми, вказані респондентами, було розділено на три групи: загальномовні антоніми (традиційно зафіксовані в антонімічних словниках української мови), контекстуальні антоніми (слова, які можуть протиставлятися в контексті, але мають різне, а не протилежне значення), прагматичні парафрази (відмінні від словникових антоніми, які завдяки семантичній спільності легко вступають в антонімічні зв'язки зі словом-стимулом у межах певної ситуації спілкування). Наприклад, опрацювавши анкети респондентів, ми отримали такі антоніми до слова *велет*: *карлик, гном, ліліпут, малюк*. Серед них є загальномовні антоніми: *карлик, ліліпут*, віднесені нами до першої групи. Слово *малюк* має пряме значення «мала дитина» з диференційною семою 'вік', а не 'зріст', тому може протиставлятися лише в межах контексту, зараховано нами до групи контекстуальних антонімів. Антонім *гном* близький до загальномовного *карлик*, але він чітко виявляє прагматичну зумовленість, оскільки виник у результаті суб'єктивного негативного ставлення мовців до певної особи. Для *гном* також властива сема 'зріст', однак слово виразно демонструє негативну оцінку, що дозволяє зарахувати його до групи прагматичних парафраз.

Оцінку експериментальних результатів подано в таблиці, де вказано адекватні реакції (загальномовні антоніми), прагматичні парафрази («приблизні» антоніми, опозиції за конкретною ознакою) та неадекватні реакції (контекстуальні антоніми).

**Порівняльна таблиця реакцій
направленого асоціативного експерименту**

Слова-стимули	Загальнономвні антоніми	Прагматичні парафрази	Контекстуальні антоніми
Велет	Карлик, ліліпут, пігмей	Гном	Малюк
Ворог	Друг	Союзник, соратник, напарник, одnodумець	Переможений, колега
Світло	Темрява, морок, тінь	–	–
Зневага	Повага, шана	–	–
Достатки	Безгрошів'я, злидні, дефіцит	Нестатки, збитки, бідність	Недоліки
Жадання	Нехіть	Відраза, лінь	Байдужість, спокій
Багатство	Бідність, убогість, нестатки, злидні	Біднота	–
Ніжний	Грубий, брутальний, гострий	Жорсткий, черствий, колючий	–
Солодкий	Гіркий, солоний, кислий	–	–
Сильний	Слабкий, кволий	Слабий	–
Утомлений	Бадьорий	Енергійний, жвавий	–
Блискучий	Матовий	Тьмянний, непоказний	Іржавий
Грубий	Чемний, гречний, тонкий, ювелірний, філігранний	Культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий, тонкий	–
Рівний	Кривий	Шорсткий, хвилястий	–
Природний	Штучний	Механічний	Надприродний, міський
Робочий	Святковий, вихідний	Розважальний, зламаний	Лінивий
Сирий	Сухий	Приготований, готовий	Смажений, варений
Сухий	Мокрий, вологий, вогкий, сирий, змокрілий	Жирний	–
Буденно	Святково	Незвично, різноманітно, особливо	Інколи
Бездушно	Людяно, гуманно	Щиро, чутливо, душевно	Відчайдушно, лагідно, люб'язно
Всі	Ніхто	Один, жодного	Деякі
Висихати	Намокати, мокріти	Сиріти, розцвітати	Наповнюватись, зволожуватись
Ридати	Реготати	Сміятися, посміхатися, веселитися	Радіти
Будити	Присипляти	Колисати, усипляти, вкладати спати	Засинати
Брати	Давати	Повертати, віддавати, класти	Відмовляти, кидати

Аналіз указаних антонімів показав, що близько 70 % антонімічних пар було наведено правильно. Однозначну пару отримали слова *світло, зневага, солодкий*. Прагматичні парафрази могли наводитися як перша записана асоціація, проте другою чи третьою у 60 % випадків була словникова. Найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули: *ніжний, грубий, достатки, блискучий, висихати*.

Проведення направлено асоціативного експерименту демонструє відмінності в розумінні та інтерпретації конкретним мовцем усіх відтінків структури значення. До слова-стимулу *грубий* респонденти вказали, крім загальнономовного антоніма *ніжний*, також слова *ввічливий, делікатний, культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий*. І навпаки, до слова *ніжний* були також приписані антоніми *жорсткий, черствий, колючий*. Усі ці слова можуть стати антонімами до слів *грубий* та *ніжний* лише в межах конкретної комунікативної ситуації. Наприклад, для тлумачення антонімічної пари *грубий – тонкий* у реченні з монологу головної героїні роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»: *Чоловіки грубі. Гострі. Вони тонке не розуміють* [4, с. 51] у тлумачному словнику відсутні потрібні дефініції, які можна було б застосувати для опису грубої чоловічої та тонкої жіночої натури. Однак саме вони розкривають особливості прагматичного впливу мовця на адресата з метою досягнення відповідного ефекту.

Крім того, не останню роль відіграє словниковий запас конкретного мовця, який спирається на попередній досвід. У цьому й полягає прагматичний компонент значення антонімічної пари з огляду на комунікативну ситуацію, у якій було вжито той чи той антонім, його функційна багатоплановість та прив'язаність до певного мовного середовища.

Проте не потрібно ототожнювати асоціативні прагматичні парафрази з контекстуальними антонімами, оскільки контекстуальні антоніми одного автора не завжди можуть сприйматися антонімічними для конкретного адресата повідомлення. Прагматичні парафрази все-таки викликають в адресата тенденції до протиставлення двох понять. Наприклад, у реченні «У його рухах

і жестах ставала все помітнішою характерна сповільненість та непевність у моменти тверезості, яка моментально перетворювалася на неприродню рвучкість і жвавість після першого ж ковтка алкоголю» [10, с. 79] знаходимо контекстуальні антоніми жвавість – сповільненість, непевність. Але респонденти нашої групи дібрали до слова-стимулу жвавість антоніми млявість та утома.

Цікавим також видається той факт, що заміна загальномовного антоніма на прагматичний парафраз інколи може зовсім не впливати на загальне значення інформації, що передається. Наприклад, антонімічна пара *всі – ніхто* цілком правомірно може існувати у формі *всі – жодний*, пор: «*Ніхто* [жодний. – К. Т.] не надає особливого значення стосункам із жінками, всіх захоплюють стосунки із життям і смертю, ніхто не знає, що жінки – це і є життя і смерть» [3, с. 294].

Отже, проведення направленого асоціативного експерименту на матеріалі 25 членів антонімічних пар дозволило зробити низку висновків. По-перше, найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули, що доводить існування прагматичного компонента в багатоплановій семантичній структурі комунікативної одиниці. По-друге, прагматичні парафрази відрізняються від контекстуальних антонімів тим, що зберігають здатність до протиставлення у свідомості конкретного мовця. По-третє, у межах певного комунікативного оточення прагматичні парафрази можуть замінити словниковий антонім без втрати значення інформації, що передається від адресанта адресатові.

Застосування методів психолінгвістичного аналізу в дослідженні антонімів доводить існування прагматичного компонента значення та дозволяє ввести соціальний аспект до комплексного аналізу антонімії. Результати подібного вивчення можуть служити об'єктивним критерієм оцінки антонімів у мовленні та комунікації та дослідженні процесу утворення комунікативних опозицій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Балли Ш.** Французская стилистика / Ш. Балли; [пер. с франц. К. А. Долинина]. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.

2. **Бацевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
3. **Жадан С. В.** Ворошиловград: роман / С. В. Жадан. – Х.: Фоліо, 2011. – 442 с.
4. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
5. **Леонтьев А. А.** Слово в речевой деятельности / А. А. Леонтьев. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
6. **Львов М. Р.** К вопросу о типах лексических антонимов / М. Р. Львов // Русский язык в школе. – 1970. – № 3. – С. 71–76.
7. **Матіос Марія.** Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів: Піраміда, 2009. – 293 с.
8. **Мельников Г. П.** Системный, структурный и деятельностный подход в семиотике и лингвистике / Г. П. Мельников // Научный симпозиум: Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1971. – Ч. 1. – С. 53–58.
9. **Новиков Л. А.** Антонимия в русском языке (самантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1973. – 186 с.
10. **Роздобудько І.** Дві хвилини правди / І. Роздобудько. – К.: Нора друк, 2008. – 200 с.

Надійшла до редколегії 20.03.2014

ФОНОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯК КОМПОНЕНТИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Предметом дослідження стали фонові детермінанти як засоби ускладнення семантико-синтаксичної структури речення. Особливу увагу приділено локальним та темпоральним детермінантам, які виступають своєрідними експозиціями щодо всього висловлення.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура, детермінантний зв'язок, семантичні поширювачі, локальні та темпоральні детермінанти.

Предметом исследования стали фоновые детерминанты как средства усложнения семантико-синтаксической структуры предложения. Особое внимание уделяется локальным и темпоральным детерминантам, которые выступают своеобразными экспозициями по отношению ко всему высказыванию.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура, детерминантная связь, семантические распространители, локальные и темпоральные детерминанты.

The research subject of the work is background determinants as peculiar means of complication of semantic-syntactic sentence structure. Special attention is paid to local or temporal determinants which represent peculiar premise to the whole utterance.

Keywords: semantic-syntactic structure, determinant connection, semantic extenders, local or temporal determinants.

У сучасній лінгвістиці особливо активно розвивається синтаксична семантика, основні тенденції якої спрямовані на вивчення об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення певного явища об'єктивної дійсності. Особливу увагу приділено логіко-семантичному рівню реченневої структури, зорієнтованому не лише на зв'язок речення з реальними ситуаціями, на репрезентацію тих чи тих категорій у ньому, а й на відношення, які виникають між лексичними компонентами в межах однієї реченневої структури.

До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні науковці пропонують включати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними

властивостями предиката (У. Чейф, Л. Теньєр, Н. Ю. Шведова та ін.), інші ж – ураховують увесь спектр змісту, вміщений у реченні без опори на валентнісні можливості дієслова-предиката (В. Г. Гак, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, І. І. Меньшиков, І. С. Попова, Л. М. Руденко та ін.).

Та все ж, як справедливо зауважує Г. В. Кутня, «одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу найповніше визначити категорійну структуру речення» [8, с. 178–179].

Серед усього загалу простих речень виокремлюють прості ускладнені, які за формально-синтаксичними ознаками співвідносять із простими, а за семантико-синтаксичними – зі складними реченнями. Найпродуктивнішим засобом ускладнення семантико-синтаксичної структури речення є своєрідні самостійні семантичні поширювачі, які «виступають вторинними графемами категорії предикатності, оскільки у згорнутому вигляді самі є предикатами» [8, с. 178–179], саме їх у сучасній лінгвістиці й прийнято називати детермінованими членами речення. Уведення цих елементів до синтаксичної структури речення сприяє його перетворенню із семантично елементарного в семантично складне. Детермінанти стають носіями окремих пропозицій [6, с. 277].

Дериваційну ж базу деяких різновидів простого ускладненого речення, на думку І. Р. Вихованця, становлять складні речення, від однієї з предикативних частин яких утворюються шляхом згортання детермінантні члени речення [1, с. 239]. Таке тлумачення детермінантів пояснює не прислівний характер їхнього зв'язку, що свідчить про синтаксичну автономність цих одиниць, перенесену із структури складного речення.

Метою нашого дослідження є аналіз обставинної детермінації, зокрема фонових детермінантів (локальних та темпоральних), у сучасному художньому мовленні.

Як зазначає О. О. Селіванова, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [10, с. 116]. Цей зв'язок, наголошує дослідниця, нагадує прилягання, але не має прислівного характеру. Саме розмежування в реченні синтаксичних зв'язків на реченнєві та словосполученнєві й дало підставу

для виділення детермінованих членів речення. Якщо прислівні поширювачі є конструктивно зумовленими та включеними в речення за законами валентності, то детермінант – це факультативний поширювач, який можна легко вилучити з синтаксичної конструкції, не порушуючи її формальної будови. Наприклад: *Весь цей день пахнув теплим сном* [7, с. 41] – детермінований компонент *теплим сном* має семантику порівняння, вилучення його з речення призведе до певної розмитості думки, до недостатності висловлення, але останнє як одиниця спілкування при цьому не втратиться. На думку А. П. Загнітка, наявність детермінанта зумовлена комунікативними потребами висловлення [6, с. 277].

Термін було введено до наукового обігу в 60-х роках минулого століття Н. Ю. Шведовою, яка запропонувала розглядати детермінанти як своєрідні семантичні поширювачі, що не входять до структурного мінімуму речення, на цій підставі розрізняються суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти [12, с. 77–93].

Детермінант першого типу стосується предикативного ядра, зв'язок суб'єктного компонента з граматичною основою нагадує предикативний у структурі двоскладного речення: *Марті* *запаморочилося* [3, с. 11], *Заснути мені ніяк не вдавалося...* [4, с. 53], *До Голобородька дійшло ближче до ранку наступного дня* [3, с. 66]. На структурно-граматичному рівні такий детермінант є непрямим додатком, який виражає семантику суб'єкта дії або стану. Ці елементи, наголошує А. П. Загнітко, «наповнюють змістом носія предикативності і реалізують семантику субстанційності, на словосполученнєвому рівні вони витлумачуються як прислівні поширювачі, що відповідає їх валентно зумовленому вияву [6, с. 277].

Обставинні детермінанти – це одиниці мотиваційно-ситуаційного плану, вони покликані окреслювати ті чи ті площини перебігу дії чи вияву стану: *Годиною пізніше на борті літака, що ніс маму й сина Голобородьків геть з України, сталася надзвичайна подія* [3, с. 69], *Дуже швидко з'явився проект Ярослава* [7, с. 21], *До пізньої ночі говорили про загибель Мар'яни і Анатолія* [7, с. 128]. Найчастіше детермінанти загальнореченнєвої екзистенційної семантики займають позицію на початку речення, але їхнє розташування може змінюватися під впливом актуального членування.

Як зазначає Н. В. Гуйванюк, речення будь-якої граматичної будови (як непоширене, так і поширене) може мати поширювач (один або кілька), яким часто служить відмінкова форма іменника, прислівника, дієприслівника, сполучника [2, с. 91]. Найактивніше, на думку Г. В. Кутньої, «поєднуються з факультативними компонентами ті предикати, суб'єкти яких виражені формою називного відмінка. Речення, в яких вони функціонують, мають більшу семантичну перспективу» [8, с. 178–179].

Відповідно до семантичної природи аналізованих компонентів з-поміж детермінантів загальнореченнєвої екзистенційної семантики Л. М. Руденко [9] пропонує виділяти такі основні типи, як-от: фонові детермінанти (локальні та темпоральні), детермінанти зумовленості, детермінанти з характеризувальним значенням.

Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього [6]. Семантичні поширювачі такого зразка конкретизують просторові та часові характеристики основної дії, наприклад: *На брудній привокзальній площі з'явився довжелезний «Лінкольн» кольору металік* [7, с. 91], *А наприкінці серпня вони вдвох знов приїхали до Києва* [7, с. 91]. Називати ситуацію, подію, що залежить від основної, покликані детермінанти зумовленості: *Завдяки несподіваній підказці бармена вони встигли на маршрутку* [7, с. 164], *Посидюща дитина, мовляв Василь зі стриманою ніжністю...* [5, с. 87], *Незважаючи на лесбійство картин Клімта, зрештою, батько поважав і його* [4, с. 32]. Характеризувальні детермінанти підкреслюють різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Саме з цього приводу Олександр Чеканчук відчайдушно посварився з Мар'яною Хрипович напередодні її від'їзду сюди* [7, с. 32], *...місячно бліда дівчинка безгучно тягла до Наталі потомлені руки...* [5, с. 30]. Як ми переконалися, всі семантичні поширювачі інформативно доповнюють, уточнюють предикат, збагачуючи додатковими відтінками структуру процесивної ситуації.

Відібраний ілюстративний матеріал свідчить про те, що в сучасному художньому мовленні найактивніше використовують фонові детермінанти, які, не вносячи суттєвих змін до структури речення-висловлення, здатні змістити фокус уваги реципієнта.

Темпоральні поширювачі, характеризуючи предикативний процес, динамічний і локалізований у часі, уточнюють, як уже

зазначалося, часові параметри. Залежно від наповнення темпоральних детермінантів у сучасному українському художньому мовленні можна виділити до п'яти найпродуктивніших типів синтаксем із часовими характеристиками дії: детермінанти на позначення частини доби, пори року, певних періодів життя людини, назв різноманітних свят, нечіткої/чіткої часової межі та ін. На структурно-граматичному рівні семантичні поширювачі реалізуються переважно такими морфологічними варіантами, як-от:

– прислівникові форми на позначення: а) частини доби: **Сьогодні вранці** він вийшов зі смердючої столичної лікарні, де з нього видалили якісь непотрібні частини, де він мало не залишився назавжди [7, с. 157]; б) пори року: **Навесні** проходила селом чумацька валка – і до Василя з Марією кіль-коро чумаків переночувати попросилися... [5, с. 120]; в) нечіткої часової межі: **Невдовзі** Ганнуся спостерігала й децю інше: зараз по таких хатніх заколотах вона переставала чути воду [5, с. 88];

– прийменниково-іменникові компоненти на позначення: а) певних періодів життя людини: **По закінченні школи** вступила на факультет мистецтвознавства Київського художнього інституту [7, с. 45]; б) назв різноманітних свят: **На Різдво** батько отримав подарунок від Дерека [4, с. 34];

– займенниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення: а) частини доби: **Того вечора** він грав у підземному переході на майдані Незалежності [7, с. 66], **У той день** він також поспішав на побачення [4, с. 100]; б) нечіткої часової межі: **А цього разу** й обійняти забула [3, с. 83];

– прикметниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення: а) нечіткої часової межі: **В недовгім часі** це й помічено було... [5, с. 88], **Наступного ранку** Макар прокинувся від запаху яєчні [3, с. 184];

– прийменниково-числівниковими або числівниковими комплексами на позначення точно окреслених часових параметрів: **У дві тисячі дев'ятому** Нані стала дипломованим архітектором... [3, с. 79]; **Вісімнадцятого** Макар припхався на фабрику задовго до початку робочого дня [3, с. 116] і таке інше.

Проаналізувавши темпоральні поширювачі, можна помітити, що зазвичай вони лише вказують на черговість якісних змін суб'єкта в часовій площині, визначаючи місце основної дії на зовнішній часовій осі.

Нейтралізувати часові ознаки предиката у структурі речення здатні локальні компоненти, які теж є показовими в українському художньому мовленні. Локальні детермінанти покликані моделювати ситуацію щодо просторових орієнтирів. Професор Н. В. Гуйванюк пропонує виділяти (залежно від семантичного наповнення) 27 типів локальних синтаксем [2].

Засобами вираження цих семантичних поширювачів на структурно-граматичному рівні є зазвичай такі морфологічні варіанти, як-от:

– морфологізовані прислівники (із прийменниково-іменниковими компонентами чи без них) на позначення близькості щодо горизонтальної чи вертикальної осі: *Удалечині загуркотів потяг* [7, с. 119], *Саме тут, неподалік від пасажу, її житло* [7, с. 40], *...зверху лежали «Українські народні загадки» в твердих палітурках* [5, с. 27];

– прийменниково-іменникові компоненти на позначення чітко окресленого місця (території): *На площі біля «України» циганки смикали поодиноких приїжджих* [3, с. 159], *Нані біля під'їзду геть змерзла* [3, с. 162]. Як слушно зауважує Г. В. Кутня, локативні компоненти засвідчують розширення відмінкових функцій: значення простору може виражатися більшістю непрямих відмінків, крім давального [8, с. 183]. Прийменниково-відмінкові форми виступають домінантним способом передачі локальної детермінуючої семантики [11, с. 5].

Охарактеризовані типи детермінантів продуктивно використовуються в сучасному художньому мовленні, фонові семантичні поширювачі виконують конкретизаційну атрибутивну функцію стосовно всього змісту висловлення та виступають іманентними характеристиками мовленнєвої ситуації.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

3. **Дашвар Люко.** Биті є. Макар. Кн. 1 / Люко Дашвар. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 288 с.
4. **Денисенко Л.** Від загиблого діда до померлого: роман / Л. Денисенко; [передм. Г. Гузько]. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 320 с.
5. **Забужко О.** Сестро, сестро: повісті та оповідання / О. Забужко. – [2-е вид.]. – К.: Факт, 2004. – 240 с.
6. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
7. **Кононенко Є.** Імітація / Є. Кононенко. – Львів: Кальварія, 2001. – 188 с.
8. **Кутня Г.** Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові / Г. Кутня // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / укладач А. П. Загнітко та ін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2005. – Вип. 13. – С. 178–184.
9. **Руденко Л.** Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур / Л. Руденко // Збірник наукових праць викладачів педагогічного факультету: Сер. «Філологія». – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 24–30.
10. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
11. **Слинько І.** Другорядні чи поширюючі члени речення / І. Слинько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
12. **Шведова Н.** Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения / Н. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

КУЛЬТУРА МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 811.161.2

Н. М. Карікова

КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНЦЕПЦІІ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

У статті висвітлено погляди на культуру української мови знаного науковця Василя Сімовича. Проаналізовано більше десяти праць мовознавця, присвячених виокремленій проблемі, на основі чого зроблено спробу вибудувати цілісну й взаємопов'язану концепцію.

Ключові слова: Василь Сімович, культура української мови, система поглядів / концепція.

В статті представлені взгляды известного ученого Василия Симовича на культуру украинского языка. Проанализировано более десяти работ языковеда, посвященных указанной проблеме, на основе чего сделана попытка выстроить целостную и взаимосвязанную концепцию.

Ключевые слова: Василий Симович, культура украинского языка, система взглядов / концепция.

The views of well-known scholar Vasyl Simovych on the standardization of the Ukrainian language is illuminated in this article. More than ten articles is analyzed. An integrated and coherent concept had been built.

Keywords: Vasyl Simovych, the standardization of the Ukrainian language, belief system / concept.

Василь Сімович – знаний український філолог, громадський і культурний діяч, який усе своє свідоме життя присвятив дослідженню й популяризації рідної мови, а також усьому тому, що було до мови дотичне. Він вивчав мову українських письменників (особливо ґрунтовно дослідив шевченківську мову, а з Лесею Українкою, Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським листувався), перекладав українською мовою класиків світової літератури (М. Гоголя, Л. Толстого та ін.), редагував численні газети, часописи, книжки для молоді, брав активну участь у роботі Правописної комісії (Харків, 1927 р.) тощо. Як влучно

зауважила Л. Ткач, «хто обирав тоді шлях філолога, мусив ще долучатися й до редакторства і перекладацтва, публіцистики, бути організатором громадського життя і педагогом, поєднуючи в собі аристократизм почувань з виснажливою працею чорнороба від культури» [10, с. 19]. Але найперше – В. Сімович був учителем. Він викладав українську мову і літературу в Чернівецькій учительській семінарії, пізніше читав курси з історії української мови та літератури в таборах Австрії та Німеччини українським військовополоненим, згодом, після повернення до Львова, навчав студентів, працюючи завідувачем кафедри української мови, а потім і деканом філологічного факультету Львівського університету. Своїм учителем його вважали такі авторитетні й знані лінгвісти, як Юрій Шевельов та Олекса Горбач.

Зрозуміло, що В. Сімович, як ніхто інший, усвідомлював важливість і значення культури української мови для існування та збереження нації. Очевидно, що незалежно від рівня розвитку суспільства, питання мовної культури завжди залишається в категорії актуальних і вкрай важливих, від правильного розв'язання якого (маємо на увазі мовну політику держави, статусне й корпусне планування мови і т. ін.) залежить майбутнє будь-якої нації.

Мета статті – вибудувати цілісну й взаємопов'язану систему поглядів В. Сімовича на культуру української мови. Для цього потрібно виконати такі завдання:

- дослідити спеціальні мовознавчі розвідки науковця, у яких виокремлено досліджуване питання;
- укласти його погляди на культуру української мови в цілісну систему.

Мовознавчий доробок В. Сімовича в цілому і в ділянці культури української мови зокрема досліджувало багато лінгвістів (П. Ковалів, Ю. Шевельов, О. Горбач, Л. Ткач, Ф. Погребенник, М. Білоус, З. Терлак та ін.), проте наукових розвідок, де була б викладена цілісна система поглядів В. Сімовича на питання мовної культури, у сучасній лінгвістиці бракує.

Названій темі мовознавець присвятив близько десяти спеціальних розвідок. Перша стаття «Хто у нас знає мову» була надрукована в періодичному виданні «Буковина» в 1907 році. Ґрунтовна Сімовичева праця «На теми мови» побачила світ 1924 року. Ще через десять років, у 1934 році, з-під пера В. Сімовича вийшло

одразу шість розвідок: «Жінка і культура мови»; «"Великоукраїнські" вислови»; «Дещо про нашу купецьку мову»; «Наша товариська мова»; «Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини»; «Один гін і сто перепон». У 1942 році вийшла друком стаття «Театр і культурна мова». Не можна не зарахувати до цього циклу й дві передмови, написані В. Сімовичем до лінгвістичних праць Олекси Сиявського: до «Порадника української мови» (1922) і до другого видання «Норм української літературної мови» (1941).

На основі уважного прочитання Сімовичевих праць можна вибудувати цілісну концепцію, або систему поглядів науковця на культуру української мови. В одній із названих розвідок В. Сімович виокремлює три взаємопов'язані чинники, від яких залежить майбутнє будь-якої нації. Цими чинниками є незалежність (за В. Сімовичем, «самотійність») народу, його рідна мова та національно-політична програма життя народу [7, с. 290]. Усе назване має безпосередній вплив на розвиток культури мови, і далі – на розвиток нації [7, с. 290–291]. Це, на нашу думку, в'яжеться з широким розумінням поняття мовної культури (див. прим. 1).

У вужчому розумінні (прескриптивний аспект) В. Сімович трактував *культуру мови* як «ортоепію», «нормалізацію форм», «синтаксичні явища», «семантику, фразеологію», тобто все те, що «творює мову» (див. прим. 2). Унормування тогочасної літературної мови було надзвичайно важливим питанням для В. Сімовича. Ця проблема постала перед ним іще від того часу, як він почав викладати українську мову та літературу в Чернівецькій учительській семінарії. У статті «Хто у нас знає мову» В. Сімович писав про «цілковиту анархію», що існувала тоді серед учителів: «Що було в одного добре, то в другого не дуже добре, у третього вже зовсім зле; те, що в одного було народнє, чисто народнє, те в другого неестетичне, вульгарне, у третього польонізм або германізм, що один признав доброю формою, бо, наприклад, так уживає більшість і то ліпших письменників, те у другого нечуване, у третього зле утворене, без логічних законів і т. д.» [9, с. 233]. У 1921 році вийшла друком «унікальна», за визначенням Ю. Шевельова, «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці», що постала як результат десятирічної праці В. Сімовича-вчителя. Аналізуючи цю книжку, Ю. Шевельов писав, що ту нормалізаторську роботу, яку «звичайно виконували

безособові колективні комісії, установи і т. ін.», виконала «одна людина» [11, с. 6]. На увагу заслуговує і той факт, що В. Сімовичу було значно складніше це зробити, ніж його послідовникам, адже тоді, «коли Сімович писав свою граматику, всі норми ще тільки напрацьовувалися, а літературна мова була радше нагромадження діалектних різновидів» [11, с. 6].

Пізніше науковець публікує працю «На теми мови», де заторкує два «пекучі» питання: перше – це «величезний вплив законів московської мови» на мову гарних українських письменників, а далі й «на щоденну мову»; друге питання – неприйняття суспільством нових слів, «утворених у дусі народної мови» або «вигрібаних із народних низів чи з забуття», що В. Сімович називає консерватизмом [3, с. 38–39]. Показово, що вплив згаданої праці вченого на нормалізаторів 20-х років ХХ ст., зокрема О. Курило, а за нею на М. Сулиму, С. Смеречинського та ін., був безперечним, що підтверджують непоодинокі посилання, знайдені в численних працях цих мовознавців.

На думку В. Сімовича, культура мови має починатися з сім'ї, де батьки (головне матері) повинні прищеплювати дітям навички правильної, або літературної мови. Так, у статті «Жінка і культура мови» автор описує «невеличку сцену», свідком якої був, перебуваючи влітку 1906 року на лікуванні в санаторії під Віднем. Там же перебував на лікуванні звичайний віденський робітник на ім'я Франц, якого щодня відвідувала його дружина з діточками. Учений згадує: «Мати раз у раз поправляла дітей і наказувала, щоб вони висловлювалися поправно по-німецьки» [2, с. 271]. Із прикрістю і болем він пише: «Я ні до того часу, ні після того, ні тепер – не чув іще, щоб українська мати не то щоб уважала, як сама говорить, але щоб поправляла мову своєї дитини, та наказувала їй, щоб висловлювалася як слід по-українському» [2, с. 271]. Схвально він висловлюється й про культуру мови чеських жінок, а також росіянок (щоправда, російських жінок передвоєнного покоління), чого не може сказати на адресу українок: «Брак такої культури серед нашого жіноцтва відбивається негативно на молодому поколінні. Хоч є після війни тут поступ, але ж у порівнянні з іншими народами ми з цього погляду залишилися дуже позаду» [2, с. 272] (див. прим. 3).

Далі, коли дитина підросте та піде до школи, належний рівень культури мови повинен бути в учителів. Проте якраз фахових педагогів, які б навчали дітей української мови, у гімназіях не було [9, с. 228–229]. «Звичайно фахового учителя нема, – писав В. Сімович, – української мови вчить хто-небудь» [9, с. 228]. На глибоке переконання науковця, середня школа має випускати молодь «зі справдішнім знанням мови, зі знанням граматики рідної мови, та граматики у модернім значінню сего слова», але для цього насамперед потрібно створити «солідну науку граматики української мови», «граматику живої мови» [9, с. 235]. І коли вже було закладено підвалини для створення такої науки, В. Сімович майже через тридцять п'ять років знову повертається до теми вчительства. У передмові до другого видання «Норм української літературної мови» (1941) О. Синявського, який, як відомо, присвятив свою працю українському вчителю, В. Сімович пристає на позицію колеги, що виявляється в таких його словах: «... хто-хто, а український вчитель повинен норми української літературної мови опанувати» [6, с. 303].

Однією із провідних засад навчання дітей у школі, за В. Сімовичем, має бути навчання рідною мовою. Цю думку науковець висловив у розвідці «Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини» (див. прим. 4). Як зазначає В. Сімович, «кожна мова має свою характеристичну будову, свою власну прикметну їй словотворчість, окремі семантичні закони і зв'язану з ними образковість», і людина, використовуючи ті мовні закони, «вишукує для себе форми вислову» [7, с. 296]. Дитина дістає «цю форму» (тобто рідну мову) вже в батьківській хаті, «й саме на цій формі будується можливість її духового розвитку» [7, с. 296]. За словами філолога, «перенесення цієї форми на іншу, чи далеку, чи споріднену, – приневолює дітей засвоювати цю форму, а це сполучене з утратою часу» [6, с. 296]. Час, призначений на поступовий інтелектуальний розвиток дитини, витрачається на засвоєння нерідної мови, що призводить або до припинення того розвитку, або ж до «повної механізації» навчання в школі [див. 7, с. 296].

Статті 1942 року – «Наша товариська мова», «Один гін і сто перепон», «Театр і культурна мова» – є ілюстрацією розуміння

В. Сімовичем поняття культури мови на рівні мовлення (узусний аспект). Так, у розвідці «Наша товариська мова» науковець розглядає «своєрідні» етикетні мовні формули (за В. Сімовичем, «товариські вислови»), що їх здавна «на цілій Україні» вживають люди «при зустрічі, при вітаннях, прощаннях, перед їжею, після неї і т. д.» [4, с. 283]. Дослідник пише, «що кидаючи чомусь народні товариські вислови (нераз цілком непотрібно), ми витворюємо інтелігентську товариську мову – не на основі своїх мовних законів і не з духом української мови, а ліземо за чужими зразками» [4, с. 289]. У статті «Один гін і сто перепон» ідеться про «недбальство» та «неохайність» усного мовлення тогочасних галичан [5, с. 301]. Як зазначає В. Сімович, «взагалі мимоволі заражуєшся вражінням, що наші галицькі земляки щодо говореної мови скидаються на швейцарських німців, що писану мову культивують і культивують її досить поважно, а до говореної мови не прикладають ваги» [5, с. 301]. Про культурне слово, що має лунає з уст українських акторів сцени, ідеться у статті «Театр і культурна мова». Своєрідним заклик до дії звучать Сімовичеві слова: «Треба, щоб і в нас, як воно буває скрізь, і т е а т р зайнявся культурою слова, щоб і в нас, як і в інших народів, із дощок сцени лунала гарна, чиста, правильна літературна мова – і в вислові, і у висловах, в будові фраз, і в будові речень!» [8, с. 307].

Отже, перед нами постає цілісна взаємопов'язана система поглядів Василя Сімовича на культуру української мови, яка до того ж цілком узгоджується з сучасним багатоаспектним розумінням названого поняття. З упевненістю можемо стверджувати, що українці завжди будуть пам'ятати В. Сімовича як непересічну особистість, яка все своє свідоме життя присвятила вивченню, збереженню та піднесенню української мови на вищий культурний щабель.

ПРИМІТКИ

1. На нашу думку, у сучасному розумінні *мовної культури* можна виокремити три взаємопов'язані аспекти: 1) на рівні *мови* (широке розуміння) мовна культура усвідомлюється як державна мовна політика з наданням літературній мові статусу офіційної (що

дозволяє значно розширити сфери функціонування цього різновиду мови й закріпити досягнуті в процесі розвитку результати); до неї ж належить діяльність, спрямована на формування мовно-національної самосвідомості, на популяризацію рідної мови, на її захист, плекання тощо; 2) на рівні *язика* (прескриптивний аспект) мовна культура визначається як лінгвістична наука, що має за предмет норми літературної мови; якщо потрібно переглядає затверджені раніше літературні норми задля ефективнішого виконання мовою її комунікативної функції або й упроваджує нові норми; 3) на рівні *мовлення* (узусний аспект) мовна культура усвідомлюється як відтворення певним колом освічених мовців літературної мови (у процесі чого виявляється їх рівень засвоєння і володіння нормами літературної мови), або, іншими словами, це лінгвістична компетенція освічених мовців, що знаходить свій вияв у реальній комунікації [докладніше про це: 1].

2. В оригіналі В. Сімович висловився так: «Люди, що кричать про правописний хаос та роздирають собі роти над проблемою «один народ – один правопис», – над культурою самої мови ніколи не спиняються. Що сама орфоепія, що нормалізація форм, що синтаксичні явища, що семантика, фразеологія – що це все творить мову, не – правопис, про це ніхто й не думає» [2, с. 273].

3. І хоча В. Сімович пише про жінок Західної України, зокрема Галичини, проте його критичні слова можна було цілком прикласти й до культури мови жіноцтва Наддніпрянщини.

4. Професор Ю. Шевельов уважав згадану статтю дуже важливою «для розуміння загальномовознавчих поглядів Сімовича».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Карікова Н.** Про багатоаспектність поняття мовної культури у співвідношенні з тріадою *мова – язик – мовлення* / Н. Карікова // Вісник філологічного факультету Харківського національного університету ім. Василя Каразіна: Сер. «Філологія». – Х., 2010. – Ч. 1. – № 910. – Вип. 60. – С. 360–365.
2. **Сімович В.** Жінка і культура мови / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.]. – С. 271–273.

3. **Сімович В.** На теми мови / В. Сімович. – Прага; Берлін: Нова Україна, 1924. – 45 с.
4. **Сімович В.** Наша товариська мова / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.]. – С. 283–289.
5. **Сімович В.** Один гін і сто перепон / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.] – С. 300–302.
6. **Сімович В.** Передмова до праці: Синявський О. Норми української літературної мови / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.]. – С. 303–304.
7. **Сімович В.** Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.]. – С. 290–299.
8. **Сімович В.** Театр і культурна мова / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.]. – С. 305–307.
9. **Сімович В.** Хто у нас знає мову / В. Сімович // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.] – С. 228–235.
10. **Ткач Л.** Передмова / Л. Ткач // Сімович В. Праці: у 2 т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т. 1: Мовознавство; [упоряд. і передм. Л. Ткач.] – С. 13–28.
11. **Шевельов Ю.** Життя і праця Василя Сімовича / Ю. Шевельов // Слово. – 1992. – Ч. 1 (46). – С. 6–7.

Надійшла до редколегії 07.03.2014

Н. Й. Коцюба

**ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-
ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ ТЕКСТІ
(на прикладі розпорядчих документів)**

Досліджено засоби вираження комунікативно-прагматичного значення в текстах офіційно-ділового писемного мовлення. Проаналізовано категорію адресатності в офіційно-діловому тексті, виокремлено типи адресатів, мовленнєві засоби, що позначають адресата і виражають адресатні відношення.

Ключові слова: текст, офіційно-діловий текст, офіційно-діловий жанр, документ, адресатність, адресат, адресант, адресатні відношення.

Исследованы средства выражения коммуникативно-прагматического значения в текстах официально-деловой письменной речи. Проанализирована категория адресованности в официально-деловом тексте, выделены типы адресатов, языковые средства, обозначающие адресата и выражающие адресатные отношения.

Ключевые слова: текст, официально-деловой текст, официально-деловой жанр, документ, адресованность, адресат, адресант, адресатные отношения.

The article is devoted to the means of expressing communicative and pragmatic meaning in the texts of official and business writing. The category of addressee in official and business text is analyzed, the types of addressees are singled out, as well as means of speech that designate the addressee and express the addressee relations.

Keywords: text, official and business text, official and business genres, document, addressability, addresser, addressee relations.

Для сучасного етапу розвитку лінгвістичної думки характерним є інтерес до функціонування мовних одиниць у мовленні, підвищення уваги до особистісного чинника в мові, звернення до комунікативно-прагматичного підходу, який передбачає вивчення співвідношення мовних одиниць і різних їх об'єднань із позамовною ситуацією спілкування в певній сфері людської діяльності. В останні десятиліття розвиток комунікативно-прагматичного підходу до окремих мовних одиниць і цілого тексту привернув увагу лінгвістів до іншого учасника комунікації – адресата. У зв'язку з цим актуалізується розгляд комунікативно-прагматичного значення висловлень, формальної, змістовної та мовної спрямованості висловлення адресатові в певній ситуації спілкування.

Метою статті є розгляд такої текстової категорії як адресатність, аналіз засобів передачі якої дає змогу реконструювати образ передбачуваного адресата висловлення в офіційно-діловому тексті.

Комунікативно-прагматичне вивчення адресатності в офіційно-діловому тексті корелює із загальною тенденцією сучасної лінгвістики, спрямованої на дослідження функційного аспекту мови, на подальше вивчення лінгвістичної інтерпретації «чинника адресата», адже принцип антропоцентризму є однією з основ сучасного мовознавства.

Завданнями дослідження є визначити комунікативно-прагматичні засоби ділової комунікації, розглянути їхні функції в тексті документа.

Категорії адресатності та її комунікативно-прагматичним властивостям присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів у межах семасіології (О. С. Кубрякова, М. В. Нікітін), лінгвістики та семантики художнього тексту (І. В. Арнольд, Н. Д. Арутюнова, О. П. Воробйова, І. Р. Гальперін, Є. А. Гончарова, В. А. Кухаренко, Г. М. Молчанова, З. Я. Тураєва), теорії художнього мовлення (В. В. Виноградов, Г. В. Степанов), літературознавства, літературознавчої та філософської естетики, семіотики (Р. Барт, М. М. Бахтін, У. Еко, В. Ізер, Р. Інгарден, Ю. М. Лотман, Ю. С. Степанов), проте реалізація категорії адресатності в офіційно-діловому тексті досі залишається поза увагою лінгвістів.

У лінгвістиці існує багато підходів до визначення поняття «адресатність»: текстова категорія (О. П. Воробйова), функція (В. В. Богданов), функційно-семантичне і комунікативно-прагматичне значення висловлення (І. Д. Чаплигіна) та ін.

У межах нашого дослідження адресатність розглядаємо як висловлення, яке пов'язане із скерованістю мовленнєвого потоку «назовні» і яке називає адресата висловлення та ідентифікує його.

Під терміном «адресат» розуміємо особу/особи, якій/яким автор надсилає своє висловлення, заздалегідь орієнтуючись на її/їхні уявні загальні характерні риси при побудові повідомлення, яке повністю розуміється цією особою/особами і викликає в неї/них фізичну, ментальну чи емоційну реакцію. Отже, адресатність – це орієнтація адресанта на уявного адресата [2].

Адресат – кінцева ланка комунікативного ланцюга, об'єкт мовленнєвого впливу. Адресант свідомо будує своє повідомлення відповідно до концептуальної та емоційно-оцінної моделі адресата, яка й визначає вибір специфічних мовленнєвих засобів.

Офіційно-ділові письмові жанри є особливими мовними текстами, створення та функціонування яких, на відміну від жанрів інших сфер спілкування, продиктовано не лише традиціями вживання, а й пов'язано зі штучною кодифікацією з боку держави. «Обслуговуючи потреби суспільства в державному, громадському, економічному й політичному житті, тексти офіційно-ділового стилю мають виразні відмінності й у межах одного жанру» [3, с. 21]. Однак усі письмові офіційно-ділові жанри об'єднано загальним поняттям «документ». У нашому дослідженні документ розглядаємо як мовленнєвий твір офіційно-ділової сфери спілкування, мовне оформлення якого зумовлено специфічним способом його створення та функціонування [2].

Документ, на відміну від літературно-художніх, наукових і публіцистичних творів, має юридичну силу. Вказівки, які містяться в документах, є обов'язковими до виконання, вони підтримуються і контролюються державою. Саме цим екстралінгвістичним чинником забезпечують комунікативно-прагматичну спрямованість офіційно-ділових висловлень певного адресата.

Ділові папери створюють за певним порядком: наявність проекту документа – його редагування – отримання врешті-решт документа, який, як правило, не зазнає подальших змін і функціонує в затвердженій формі. Поетапність створення документів дає можливість неодноразового (у межах відведеного часу) звернення до тексту для його редагування, а також залучення до написання документа представників різних зацікавлених сторін, що робить документ колективним мовним твором. Контроль за створенням і використанням документів із боку держави, їхня стандартизація та уніфікація привели до граничного ступеня стереотипності письмових висловлень в офіційно-діловій сфері спілкування. Ця стереотипність виявляється в композиції (наявність формуляра), у змісті (закріплення тем за кожним жанром документа) і в мовних одиницях (використання мовних кліше) документа.

Документ як особливий спосіб організації писемного мовлення в офіційно-діловій сфері спілкування передбачає специфічне оформлення висловлення. В основі композиційної побудови документів лежить конструктивний принцип, що спирається на юридично закріплений перелік реквізитів (інформаційних елементів документа), варіативно репрезентованих у композиції текстів різних жанрів. У композиційно-графічному оформленні враховують чинник адресата. Дотекстова частина, що складається

з реквізитів «Назва виду документа», «Заголовок до тексту», є максимально згорнутим текстовим змістом. Ці реквізити є своєрідними сигналами для адресата, що вказують на предметну сферу спілкування.

Текст розпорядчих документів складається з двох частин: мотиваційної, у якій розкривають причини, цілі та завдання, що стали підставою для видання документа, або обґрунтовують необхідність його створення, і розпорядчої, у якій формулюють приписи певним адресатам. Післятекстова частина документа важлива для адресата як частина, що закріплює юридичну силу документа, тобто обов'язковість його виконання. Реквізити документа, виконуючи різні функції (метатекстову, інструктивну, контактну, видільну, комунікативно-обмежувальну), організують адекватне прочитання документів.

Важливим орієнтиром у прочитанні документа є композиційно-графічні (розділи, пункти, підпункти, статті) і графічні (нумерація сторінок, шрифт, відступи, пробіли) елементи його оформлення. Композиційно-графічні засоби відіграють активну роль у забезпеченні зв'язності тексту, логічної послідовності його фрагментів. Композиційно-графічний поділ будь-якого тексту здійснюють з урахуванням адресата, він відображає прагнення адресанта відмежувати одну інформацію від іншої, виокремити найбільш важливі в інформаційному плані відрізки тексту. Графічні засоби дозволяють адресатові отримати додаткову, приховану, словесно не позначену інформацію.

До ділових паперів, у яких найбільш відчутна семантика волевиявлення, належать розпорядження, накази, рішення, постанови, ухвали. Їхнє призначення: регламентувати поведінку адресатів за допомогою приписів. Діяльність за приписом здійснюється як вказівка на юридичну відповідальність, що настає за певних обставин і умов, або як встановлення порядку і способу виконання дії, або як вимога виконання тим чи тим посадовцем необхідних дій.

Комунікативно-прагматичне значення в розпорядчих документах виявляється через відбір мовленнєвих засобів, що позначають адресата і виражають адресатні відношення.

Композиційно-графічне оформлення і змістово-семантичне наповнення розпорядчих документів зумовлено такими комунікативними і функційно-стилістичними особливостями офіційно-ділових паперів:

– особливий спосіб організації висловлення: офіційно-ділове письмове мовлення реалізується у формі документів – особливих стереотипних мовних творів, уніфікованих і стандартизованих державою;

– особливий спосіб створення висловлення: документ певного жанру, на відміну від інших текстів, будують за певним алгоритмом, що є процесом оформлення документа і надання йому юридичної сили;

– специфіка ділової комунікації: документ певного жанру – це елемент прескриптивного діалогу. Характерними рисами такого діалогу є здійснення його в інтересах ініціатора, існування пресупозиції права адресанта на вимогу і можливість його виконання адресатом, «програмування» адресантом поведінки адресата.

Скерованість висловлення на адресата в жанрі офіційно-ділового тексту «розпорядження» реалізується специфічним набором лексико-граматичних засобів. Ці засоби забезпечують адресатність у контексті структури й семантики розпорядчих документів, наприклад:

– на лексичному рівні актуалізовано соціально-статусні найменування адресата, які мають, як правило, номенклатурний характер, а також лексичні одиниці зі значенням волевиявлення (*право, обов'язок, потрібно, необхідно, забезпечити, дозволити, вирішити, вжити заходів* тощо);

– на морфологічному рівні в офіційно-діловому тексті функціонують іменники, що позначають власні та загальні назви, вибір яких залежить від характеристик адресата (*ТОВ «Інкомінвест», головам районних державних адміністрацій*); із дієслівних форм найчастіше використовують інфінітив (*забезпечити, створити, рекомендувати*), дієслівну форму на *-но, -то* (*затверджено, погоджено*);

– на синтаксичному рівні активно використовують такі граматичні конструкції, у яких яскраво виражено ідею вимоги, вказівки, рекомендації тощо. Це можуть бути конструкції «слово з модальним значенням + інфінітив»: *потрібно створити, необхідно вжити* тощо.

Розпорядчі документи як типові висловлення в діловому спілкуванні містять різні типи адресатів, що реалізовані певними мовленнєвими засобами.

Адресатом офіційно-ділового письмового мовлення є знеособлений, соціально заданий, стереотипно репрезентований суб'єкт правовідносин, модель якого реалізується в офіційно-ділових жанрах особливим набором мовленнєвих засобів. Риси адресатів

офіційно-ділових текстів залежать від особливостей правової свідомості: знеособленість полягає в ліквідації особистісних характеристик і висуненні на перше місце статусно-рольової характеристики адресата, що виявляється в описі адресата через систему норм і заборон, обов'язків і прав, тобто в орієнтації мовлення не на конкретного адресата, а на модельованого.

У кожному документі зазначають адресат(-и) шляхом найменування суб'єкта правовідносин, статус і дії якого регламентує певна правова норма. Адресатом документа може бути не тільки окрема особа як суб'єкт правовідносин, а й група осіб. За кількісно-структурним критерієм виокремлюють одиничні (*головний спеціаліст, завідувач сектору, начальник відділу, начальник департаменту, голова районної державної адміністрації* тощо) та колективні адресати (*організаційний комітет, комісія, колегія, координаційна рада* та ін.). Найменування одиничних адресатів репрезентовано моделлю «особа-посада». Для найменування адресата використовують номенклатурні назви посад. Часто в структурі найменування одиничного адресата є номенклатурна назва органу влади чи його структурного підрозділу, а також прізвище та ініціали посадової особи: *«Відділу контролю апарату облдержадміністрації»; «Начальникові департаменту фінансів обласної державної адміністрації В. Ф. Зубкову»*.

Незалежно від кількісно-структурної характеристики вирізняють адресати реальні і потенційно-реальні. Реальні – ті, які на момент створення документа є закритою групою суб'єктів правовідносин, тобто їхнє число є конкретним і підлягає лічбі. Потенційно-реальні адресати – це такий клас суб'єктів правовідносин, які можуть поповнюватися або зменшуватися, тобто це відкрита група адресатів.

За статусом розрізняють адресати, рівнозначні адресантам, і нерівнозначні.

В адміністративно-канцелярській сфері діяльність зводиться до управління діями підлеглих адресатів, тому в розпорядчих документах волевиявлення визначається спонуканням до дій, зміст яких полягає в «керуванні» діями адресатів. Це «керування» здійснює орган влади вищого рівня чи вища посадова особа.

Для позначення адресата в розпорядчих документах використовують номенклатурні найменування, що втілюють різні форми соціально-рольових відносин між суб'єктами правовідносин. Для називання адресата вживають власні та загальні назви у формі називного, знахідного та давального відмінків. Найменування

адресата часто подають на початку висловлення (початок речення або пунктів речення). Слова, що називають адресата, виступають у ролі підмета або додатка.

Специфіка вираження комунікативно-прагматичного значення в розпорядчих документах полягає не тільки в особливому відборі мовленнєвих засобів та особливій формі їхньої організації, але й в особливій структурі, яка містить два блоки [2]. Один із них орієнтовано на комунікативне минуле жанру і репрезентовано у вигляді констатації (у цьому блоці лексико-граматичними засобами оформлюють комунікативну ситуацію). Другий блок розпорядчого документа скеровано на комунікативне майбутнє жанру, його оформлено у вигляді приписів, що регламентують поведінку адресатів. Така структура утворює комунікативно-прагматичний пласт висловлення, який накладають на композицію (частини тексту) і формуляр (упорядковану систему інформаційних елементів) певного виду документа. Комунікативно-прагматичну спрямованість висловлення в офіційно-ділових письмових жанрах актуалізують в композиційно-структурному оформленні.

Дослідження текстів розпорядчих документів дозволяє стверджувати, що комунікативно-прагматичне значення офіційно-ділового писемного мовлення актуалізовано на композиційно-структурному, змістово-семантичному та мовному рівнях і виявляється воно в особливому відборі та організації мовних засобів, що мають відповідну структуру і реалізують семантику певного жанру.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Карпчук Н. П.** Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук [Електронний ресурс] / Н. П. Карпчук. – Режим доступу: <http://www.librar.org.ua>
2. **Лобашевская И. С.** Средства выражения коммуникативно-прагматического значения в официально-деловой речи [Електронний ресурс] / И. С. Лобашевская // Вестник КРАУНЦ: Сер. «Гуманитарные науки». – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.cyberleninka.ru>
3. **Шевчук С. В.** Ділове мовлення для державних службовців / С. В. Шевчук. – К.: Літера ЛТД, 2004. – 400 с.

Надійшла до редколегії 11.03.2014

ШЛЯХИ ЗАСВОЄННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про шляхи засвоєння правильного наголосу українських слів та акцентуаційні норми як складник культури мови.

Ключові слова: культура мови, акцентуаційні норми, наголос, словорозрізнявальний наголос, акцентні дублети.

В статье речь идет о путях усвоения правильного ударения в украинских словах и акцентуационных нормах как составляющей культуры речи.

Ключевые слова: культура речи, акцентуационные нормы, смысловоразличительное ударение, акцентные дублеты.

The article deals with the ways of learning of the correct stress of Ukrainian words and accentual norms as the component of the language culture.

Keywords: culture of speech, accentual norms, word-distinctive stress, accentual doublets.

Культура мови кожної людини формується ще з дитинства. Найважливішу роль у цьому відіграє школа, бо саме тут закладаються основи тих знань, які сприяють підвищенню культури усної та писемної мови. Одним із важливих складників високої мовної культури є правильне наголошування слів та їхніх форм. Акцентуаційні норми української мови постійно перебувають у полі зору фахівців із питань ортології, зокрема С. І. Головащука, О. Д. Пономаріва, О. А. Сербенської та ін.

Для школярів акцентуаційним зразком є мова вчителів, тому надзвичайно важливо, щоб викладачі не лише мови та літератури, а й інших предметів дотримувалися норм наголошення. Безперечно, вчителі-філологи найбільшою мірою сприяють закріпленню нормативного наголошування серед широкого загалу учнів. Щоб слугувати зразком для інших, учителі самі повинні мати високий ступінь мовної компетентності в наголошуванні слів.

Під час навчання у виші майбутні вчителі-мовники засвоюють теоретичні відомості про наголос української мови, а також практично закріплюють акцентуаційні норми. На жаль, програмою курсу сучасної української мови не передбачено системного вивчення норм наголошення. У запропонованій статті викладемо

своє бачення того, якими шляхами можна досягти серед студентів закріплення нормативного наголошування, без якого неможлива культура мови.

В українській мові, як відомо, є кілька типів наголосу: словесний, логічний, емфатичний, фразовий. Словесний наголос полягає у виділенні одного складу в слові з допомогою артикуляційних засобів, властивих мові. Дослідження словесного наголосу ведеться в кількох напрямках, з-посеред яких: 1) вивчення процесу становлення українського наголосу в зв'язку з історичним розвитком мови; 2) характеристика системи українського акцентування, аналіз закономірностей наголошування різних частин мови; 3) експериментальне дослідження словесного наголосу; 4) висвітлення деяких питань діалектного наголосу та ін. [1, с. 5–6].

Важливими є також функційно-практичні характеристики наголосу, що беруть участь у розрізненні лексичних або граматичних значень слова, у виразності та нормативності наголошення [5, с. 45]. У зв'язку з цим пропонують виділяти такі групи наголошення слів: словорозрізнювальний наголос; нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови; форморозрізнювальний наголос; подвійний (варіантний) наголос; діалектний наголос; інтерферентний наголос; складні випадки наголошення в запозичених словах.

Роботу над опануванням правильного наголосу потрібно здійснювати поетапно. Під час вивчення омонімів звертаємо увагу на значну кількість слів, які в лексикології називають омографами – словами, що однаково пишуться, але мають різний наголос. Отже, у таких словах наголос розрізняє лексичні значення слів, тобто виконує словорозрізнювальну функцію.

Акцентуація виступає засобом семантичної диференціації в різних частинах мови. В і м е н н и к а х наголос служить засобом розрізнення їхніх значень як у питомих словах, так і в запозичених. Значну частину серед них становлять іменники чоловічого роду, зокрема:

– нульсуфіксальні похідні, утворені від префіксальних дієслів, наприклад: *за́клад* (установа) – *закла́д* (парі), *за́мір* (задум; намір тощо) – *замі́р* (замірювання), *за́пал* (пристрасність, азарт) – *запа́л* (запальник, хвороба тварин), *за́хват* (захоплення) – *захва́т* (ширина робочого ходу машини), *перéїзд* (місце переправи) – *переї́зд* (зміна місця мешкання або перебування);

– іменники з суфіксами *-ник*, *-ок*, *-ач*, *-ець*, наприклад: *зимівник* (полярник) – *зимівнік* (приміщення-темник), *недоносок* (старий одяг чи взуття) – *недонóсок* (передчасно народжена дитина), *підсумок* (результат) – *підсу́мок* (сумка для патронів), *пугач* (птах) – *пугáч* (іграшковий пістолет), *ячмінець* (злак) – *ячміне́ць* (хвороба);

– іменники, з яких один український, а другий – іншомовного походження, наприклад: *замо́к* (пристрій для замикання) – *за́мок* (фортеця); *колоді́й* (великий ніж) – *коло́дій* (хімічна сполука); *ко́лос* (колосок) – *коло́с* (велетень). Іншомовні слова зберігають наголос мови-першоджерела: *за́мок* – запозичення з польської, має наголос на передостанньому складі; *коло́дій* і *коло́с* – зберігають акцентування грецької мови;

– запозичені іменники з однієї або двох мов, наприклад: з грецької *і́рис* (рослина; райдужна оболонка ока) й *і́ріс* (сорт цукерок); *о́рган* (частина організму) й *орга́н* (музичний інструмент); *ха́ос* (у міфології) і *хао́с* (безладдя); з французької *ра́порт* (донесення) і *рапо́рт* (повторювана частина малюнка на тканині). Різну акцентуацію в цих словах пояснюють тим, що в одному випадку зберігається наголос мови-першоджерела, а в іншому – наголос мови-посередниці [1, с. 59]; *а́тлас* (зібрання географічних карт) з грецької – *атла́с* (тканина) з арабської; обидва мають наголос мови-джерела;

– іменники, у яких наголос має розрізнювальне значення лише в називному відмінку однини: *о́бід* (обвід у колесі) – *обі́д* (приймання їжі); *но́діл* (поділити, поділяти) і *поді́л* (пелена; низина; оболонь). Відмінкову парадигму ці слова мають різну, пор.: *о́бід*, *о́бода*, *о́бодом* і т. д. – *обі́д*, *обі́ду*, *обі́дом* і т. д.; *но́діл*, *но́ділу*, *но́ділом* і т. д. – *поді́л*, *поді́лу*, *поді́лом* і т. д.

Розрізнення семантики слів за допомогою наголосу спостерігаємо також в іменниках жіночого роду переважно першої відміни, наприклад: *ба́тьківщина* (мала вітчизна; спадщина від батьків) – *батьківщи́на* (вітчизна); *бідно́та* (бідні люди) – *біднотá* (бідність), *білі́зна* (вироби з тканини) – *білизна́* (білість); *ведме́жина* (м'ясо ведмедя) – *ведмежі́на* (чагарник або напівчагарник родини трояндових), *ві́года* (користь) – *вигóда* (зручність), *дере́віна* (одне дерево) – *деревина́* (матеріал); *мали́нівка* (пташка) – *малині́вка* (наливка); *му́ка* (страждання) – *мука́* (борошно).

До різних акцентних типів належать іменники жіночого роду, з яких один український, а другий – іншомовного походження, наприклад: *лунá* (на шкірі голови) – *лу́на* (збільшувальне скло) з французької; *порá* (час, період) – *пóра* (отвір, шпара) з грецької.

Слова-омографи *му́зика* (вид мистецтва) і *музі́ка* (музикант) обидва латинського походження, *бро́ня* (закріплення; документ про закріплення) і *броня́* (захисна обшивка) з давньоверхньонімецької. У цих парах слів перший наголос (*му́зика*, *бро́ня*) відповідає акцентуації мови-джерела [1, с. 62–63], а другий – результат впливу мов-посередниць.

Зрідка словорозрізнювальну роль виконує наголос в іменниках третьої відміни, наприклад: *відо́мість* (список, документ) – *відóмість* (знання, повідомлення).

Наголос виступає розрізнявачем значення іменників середнього роду в таких випадках: *о́чко* (зменш. від *око*; *вічко*) – *очко́* (у спорті); *пра́вило* (положення, принцип) – *праві́ло* (прилад, стерно); *видáння* (поліграфічне) – *виданн́я* (на виданні) (про дівчат; процес), *ві́конання* (з указівкою на закінченість дії) – *виконáння* (з указівкою на незакінченість дії), *об'є́днання* (організація, товариство) – *об'єднáння* (дія); *обла́днання* (сукупність механізмів, приладів, пристроїв) – *обладнáння* (дія); *ва́рення* (процес) – *варéння* (продукт); *ко́пчення* (дія) – *копчéння* (продукти); *заня́ття* (навчання, праця) – *заняття́* (справа).

В іменниках середнього роду іншомовного походження словорозрізнювальну роль наголос виконує лише в парі слів *ро́ндо* (музичний жанр) – *рондо́* (віршова форма, жанр, перо).

Семантична диференціація п р и к м е т н и к і в за допомогою наголосу здійснюється в похідних утвореннях:

– з суфіксом **-н-**, наприклад: *а́дресний* (від *а́дрес*) – *адресни́й* (від *адреса*); *запа́льний* (у техніці) – *запальни́й* (гарячий; пов'язаний із хворобою); *пересі́чний* (посередній; звичайний) – *пересічни́й* (який пересікається), *рефлéкторний* (від *рефлектор*) – *рефлекторни́й* (від *рефлекс*); *харáктерний* (з характером) – *характе́рний* (властивий);

– з суфіксом **-ов-**, наприклад: *вершкóвий* (пов'язаний з мірою довжини) і *вершкові́й* (виготовлений з вершків; вершинний); *за́мковий* (від *замок*) – *замкови́й* (від *замок*);

– з суфіксом **-ськ-**, наприклад: *господарський* (необхідний для господарства) і *господарський* (власницький), *лікарський* (від лікар) і *лікарський* (від ліки); *консерваторський* (від консерватор) – *консерваторський* (від консерваторія); *магістерський* (пов'язаний з керівником рицарського ордену) і *магістерський* (пов'язаний з особою, яка має учений ступінь);

– з суфіксом **-ян-**, наприклад: *вітряний* (характерний вітром; легковажний) – *вітряний* (який діє силою вітру); *соляний* (соляна кислота) і *соляний* (від сіль).

Значення окремих д і є с л і в української мови також може розмежовуватися за допомогою наголосу. Така диференціація виявляється в дієсловах як недоконаного, так і доконаного виду.

Розрізнення значення в дієсловах недоконаного виду здійснюється тим, що одні дієслова мають кореневий наголос, а інші – суфіксальний, наприклад: *зорювати* (орати) – *зорювати* (ночувати просто неба), *пробувати* (випробувати, робити спробу) – *пробувати* (перебувати); *вищати* (стати вищим) – *вищати* (верещати, скавучати); *лупати* (кліпати) – *лупати* (колоти, відколювати); *значити* (означати) – *значити* (мітити); *твердити* (запевняти) – *твердити* (повторювати); *жмуритися* (мружитися) – *жмуритися* (грати в піжмурки); *чадіти* (отруюватися чадом) – *чадіти* (випускати чад).

У дієсловах доконаного виду словорозрізнявальну функцію наголос виконує переважно в префіксальних утвореннях, наприклад: *засіяти* (посіяти) – *засіяти* (засяяти); *згодитися* (дати згоду) – *згодитися* (стати придатним); *доглядіти* (доглянути) – *доглядіти* (додивитися до кінця); *посвятатися* (посватати за себе) – *посвятатися* (стати сватами, заприятелювати); *прострочити* (пропустити визначений час) – *прострочити* (прошити; простріляти з автоматичної зброї); *рухнути* (упасти) – *рухнути* (посунути) та ін.

Зрідка за допомогою наголосу розрізняють значення п р и с л і в н и к і в, наприклад: *якось* (невідомо як, як-небудь) – *якось* (одного разу); *ніде* (немає де) – *ніде* (немає в жодному місці); *нікуди* (немає куди) – *нікуди* (у жодне місце); *шкода* (жаль) – *шкода* (даремно).

Виробленню мовної компетенції у наголошуванні слів сприяє вивчення омоформ, тобто семантично різних слів, які мають тотожне фонемне (графемне) вираження в певних формах, при

цьому їхні значення розрізняються наголосом. Семантико-граматична диференціація за допомогою наголосу простежується як у межах однієї частини мови, так і в омонімічних словоформах, що належать до неоднакових морфологічних класів.

В іменниках-омоформах за допомогою наголосу розрізняють семантику і граматичні категорії роду, числа та відмінка. Наприклад: у парах слів *ба́ли* (оцінка, одиниця виміру) – *ба́лі* (банкет), *скла́ди* (місце для зберігання чого-небудь) – *скла́ді* (частина слова) наголос диференціює семантику і граматичну форму множини; пари слів *а́дреса* (від *адрес* – письмове привітання) – *адре́са* (зазначення місця мешкання або перебування), *змі́я* (від *змій*) – *змія́* (плазун) різняться лексичним значенням і граматичними формами родового відмінка іменника чоловічого роду та називного відмінка іменника жіночого роду.

Іменники як у називному, так і в непрямих відмінках можуть збігатися фонемним складом з певними відмінковими формами прикметників, розрізняючись семантикою. Наприклад, наголос диференціює слова в Н. в. жіночого роду *гові́рка* (іменник) і *гові́рка́* (прикметник), *дорóга* (іменник) і *дорога́* (прикметник); у Н. в. іменники середнього роду і присвійні прикметники жіночого роду: *собача́* і *соба́ча* (від *собачий*); у Д. в. однини іменників чоловічого роду і Н. в. множини прикметників: *ма́рмурові* (від *мармур*) і *мармуро́ві* (від *мармуровий*); у субстантивованих прикметниках і прикметниках чоловічого роду: *розсі́льний* (кур'єр) і *розси́льний* (який служить для запису того, що розсилається) та ін.

Омонімічні граматичні форми, у розрізненні яких наголос виконує семантико-граматичну функцію, поширені також серед іменників і дієслів. Наприклад: *зро́сту* (Р. в. іменника зріст) і *зросту́* (1 особа дієслова зрости); *багати́ю* (Д. в. іменника багатій) і *багати́ю* (1 особа дієслова багатіти); *підмети* (Н. в. множини від підмет) і *підмети́* (2 особа наказового способу від підмести); *прийми* (іменник) і *прийми́* (2 особа наказового способу від прийняти).

Зрідка за допомогою наголосу розрізняють іменники й прислівники, наприклад: іменник *набі́р* (сукупність предметів) – прислівник *на́бір* (у борг), *теплó* і *те́пло*.

Для засвоєння цього лексичного матеріалу можна використати різні види практичних завдань: виписати зі словника наголосів

слова, семантика яких залежить від наголосу; з'ясувати значення омографів та омоформ із відмінним наголошуванням; скласти з цими словами речення; виконати вправи в тестовій формі.

Вивчаючи курс морфології, студенти опановують нормативне наголошення різних акцентних груп у складі частин мови, а також з'ясовують роль наголосу в розрізненні граматичних форм слова. Труднощі, яких студенти нерідко зазнають у наголошенні відмінкових форм іменників, пояснюються впливом російської мови чи діалектного мовлення. Як уникнути інтерферентного наголосу, пояснюємо на прикладі окремих слів. Скажімо, у деяких словниках української мови форму множини іменника *свято* подають з двома наголосами: *св'ята* і *святá* [4, с. 519]. Однак акцентну дублетність у цьому випадку не можна виправдати. Наголошення *св'ята* (Р. в. однини) і *святá* (Н. в. множини) чітко виокремлює відмінкові форми однини і множини, через те таке наголошення, що диференціює відмінкові форми того самого слова, є закономірним, а отже, основним. Ним і потрібно послуговуватися в мовленні [2, с. 119].

Відмінкові форми множини слова *гість* також наводять із паралельним наголошенням – на корені й на закінченні [3, т. 1, с. 315]. Наголос на закінченнях у родовому, давальному, знахідному, орудному й місцевому відмінках постав під впливом російської мови [2, с. 49]. Потрібно вживати відмінкових форм множини іменника *гість* з наголосом на першому складі: *гóсти* (Н. в.), *гóстей* (Р. в.), *гóстям* (Д. в.), *гóстей* (Зн. в.), *гóстями* (Ор. в.), (у) *гóстях* (М. в.), *гóсті* (Кл. в.).

Ці й подібні коментарі щодо акцентуації відмінкових форм іменників сприяють закріпленню норм наголошення, які в цілому підвищують культуру мови студентів – майбутніх учителів-словесників.

Вивчаючи зв'язки числівників з іменниками, особливу увагу звертаємо на наголошування іменників у сполученні з числівниками *два*, *три*, *чотири*. Тут слід послуговуватися такими правилами: 1) іменники, які в множині змінюють наголос, у сполученні з числівниками *два* (*дві*), *три*, *чотири* зберігають наголос однини: *óзеро* – *озéра*, але *два* (*три*, *чотири*) *óзера*; *дéрево* – *дерéва*, але *два* (*три*, *чотири*) *дéрева*; *жiнка* – *жiнкі*, але *дві* (*три*, *чотири*)

жінки; *óстрів* – *острові*, але два (*три, чотири*) *óстрови*; 2) однокладові іменники, сполучаючись із числівниками *два, три, чотири*, зберігають місце наголосу початкової форми *два гóли, чотири склáди, три шля́хи, два да́хи* [5, с. 48]. Пам'ятаючи ці правила, мовці у назві вірша Дмитра Павличка «Два кольори» не робитимуть помилки, вимовляючи іменник із наголосом на останньому складі, адже це не відповідає акцентуаційним нормам.

Завершальним етапом у вивченні студентами літературного наголосу є навчальна дисципліна «Стилістика і культура української мови». У цьому курсі звертаємося до найважчих випадків наголошення слів, зокрема до слів, які в українській мові наголошуються інакше, ніж відповідні російські; до іншомовних слів, у наголошенні яких часто припускаються помилок; до термінологічної лексики, пов'язаної з фахом учителя-філолога.

Отже, систематична робота над опануванням студентами акцентуаційних норм включає кілька етапів упродовж усього навчання у виші.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Винницький В. М.** Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К.: Рад. школа, 1984. – 160 с.
2. **Вихованець І. Р.** Розмовляймо українською: мовознавчі етюди / І. Р. Вихованець; [післямова А. Загнітка]. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2012. – 160 с.
3. **Орфоепічний** словник української мови: у 2 т. / [уклад. М. М. Пещак та ін.] – К.: Довіра, 2001.
4. **Орфоепічний** словник [уклад. М. І. Погрібний]. – К.: Рад. школа, 1983. – 629 с.
5. **Фаріон І. Д.** Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. – [3-є вид., доп.]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – 332 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

МОВА НАКАЗІВ ПРО ЗОВНІШНЄ НЕЗАЛЕЖНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Проаналізовано документи, що стосуються проведення зовнішнього незалежного оцінювання, з огляду на лексичні та синтаксичні норми сучасної української літературної мови, зокрема йдеться про вираз у *разі потреби* та пасивні конструкції.

Ключові слова: культура мови, лексичні норми, синтаксичні норми, офіційно-діловий стиль.

Анализируются документы, касающиеся внешнего независимого оценивания на предмет соблюдения лексических и синтаксических норм современного украинского языка. Рассматривается сочетание у *разі потреби* и пассивные конструкции.

Ключевые слова: культура речи, лексические нормы, синтаксические нормы, деловой стиль языка.

The documents that related to conducting of external testing are analyzed. They are characterized in view of the lexical and syntactic norms of modern Ukrainian literary language, in particular the expression «if necessary» and passive constructions.

Keywords: the culture of language, lexical norms, syntactic norms, the style of official documents.

Останнім часом українські документи зарясніли зворотами на зразок «у разі перебування», «у разі потреби», «у разі необхідності» тощо. Чи виправданим є таке надуживання цими сполуками в офіційно-діловому стилі?

Із здобуттям Україною незалежності питання культури мови активізувалося. Різні його аспекти вивчають М. Волошак, С. Єрмоленко, О. Пономарів, О. Сербенська, З. Сікорська, Л. Струганець, І. Фаріон та інші. З'явилася низка ґрунтовних мовознавчих досліджень (див., наприклад: [1; 4; 7; 13]) із конкретними порадами щодо вдосконалення мови, але, на жаль, питання й досі є актуальними для українського суспільства.

Потреба нашої статті зумовлена й тим, що матеріалом дослідження стали документи, які стосуються зовнішнього незалежного оцінювання, зокрема накази Міністерства освіти і науки України № 586/508 від 24.05.2013, № 1572 від 08.11.2013, № 1573

від 08.11.2013. На сьогодні незалежне оцінювання є загальнодержавною формою вступних випробувань, системним і глобальним процесом в українській освіті (з «Офіційного звіту про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів у 2013 р.»). Отже, документами, які регламентують його підготовку, проведення, користується величезна кількість людей, їх тиражують для використання, тому мова цих ділових паперів повинна бути бездоганною.

Метою статті є проаналізувати мову вказаних вище документів, оскільки вони презентують типові ділові папери. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати семантику деяких сполук, уживаних у документах, що стосуються ЗНО, причини їх виникнення, доцільність використання в українському офіційно-діловому стилі.

Слово *раз* здавна відомо в слов'янських мовах. Первісно воно мало значення «мірка» або «слід від удару» [6, с. 15; 14, с. 432–433]. З часом лексичне значення слова розширювалося, з'явилися семи 'одномоментність', 'неповторюваність', 'однократність', зафіксовані вже в словниках [5, с. 940; 11, с. 3].

У процесі адвербіалізації виникає омонімічний прислівник *раз* із значенням «якось, одного дня, колись» [12, т. 8, с. 438–439], у якому так само домінує сема 'однократність'.

Омонімічний сполучник *раз* уживається для приєднання умовних підрядних речень і у своїх функціях дорівнює сполучнику *якщо* [2, с. 1199]. Уживання лексеми *раз* у сполучниковій функції ймовірно пояснюється «семантичною видозміною адвербіалізованого іменника *раз* у контекстах первісно безсполучникових підрядних речень типу «Раз тебе скажуть, нужно сделать» у російській мові» [6, с. 15], звідки слово не виправдано запозичено в українську мову.

У більшості словників [8, с. 245; 9, с. 654; 12, т. 8, с. 439] *раз* як сполучник фіксується із ремаркою *розмовне*, отже, не варто в документах послуговуватися розмовними елементами мови.

Найчастіше речення, у яких використано слово *раз*, можна перебудувати на складні з підрядним умови, що дозволяє уникнути нанизування іменників, нехарактерне для української мови. Наприклад, речення «Під час цієї процедури [відкриття сховища, де зберігаються матеріали ЗНО. – І. М.] також можуть бути

присутні громадські спостерігачі (за згодою), якщо перебувають у пункті тестування» українською звучить природніше, ніж «Під час цієї процедури також можуть бути присутні громадські спостерігачі в разі їх перебування в пункті тестування (за згодою)», речення «Зареєстрована особа, за потреби, у межах часу, відведеного на реєстрацію, може внести зміни до реєстраційних документів», ніж «У разі потреби зареєстрована особа в межах часу, відведеного на реєстрацію, може внести зміни до реєстраційних даних»; «Якщо Сертифікат втрачено або пошкоджено, абітурієнт може подати до відповідного регіонального центру оцінювання якості освіти заяву», ніж «У разі втрати або пошкодження Сертифіката абітурієнт може подати до відповідного регіонального центру оцінювання якості освіти заяву» або «Такий контроль проводиться, якщо виникла підозра про використання абітурієнтом (групою абітурієнтів) заборонених технічних засобів у процесі роботи над тестом», ніж оригінальне «Такий контроль проводиться: вибірково у окремих пунктах тестування, до початку роботи абітурієнта над тестом; у разі виникнення підозри щодо використання абітурієнтом (групою абітурієнтів) заборонених технічних засобів у процесі роботи над тестом». В останньому реченні наявне ще й порушення милозвучності (зіяння), неприпустиме в українській мові.

Виникають проблеми і з прийменниковими конструкціями. Так, в аналізованих наказах подають виключно форму *в(у) пунктах тестування* (прийменник *в(у)* + іменник у М. в.). А в конструкції *на виборчій дільниці* (з подібним значенням) маємо прийменник *на* та іменник у М. в.

Загальновідомо, що прийменник – незмінне службове слово, яке вказує на синтаксичне підпорядкування іменника (або його еквівалентів) іншим словам у реченні або словосполученні. В академічній граматиці виділяють три типи прийменникових граматичних значень: а) найзагальніше (категоріальне) – відношення іменника до інших слів у реченнях і словосполученнях, що об'єднує всі прийменники у відмінний від інших службових слів розряд; 2) конкретніше порівняно з категоріальним (просторове, часове, причинове і под.), що формує з відповідних прийменників однорідну функціонально-значеннєву групу (наприклад, прийменники *від, з, через, завдяки* мають причинове значення, пор. *знесилився від клопотів, плакати з радості, запізнитися через негоду,*

переміг **завдяки** витривалості); 3) індивідуальне, завдяки якому один прийменник відрізняється від іншого прийменника тієї самої функціонально-значеннєвої групи (пор. значеннєве розрізнення просторових прийменників *в(у)* і *по*: *іду в полі, іду по полю*) [3].

Вибір прийменника зумовлено семантикою головного й залежного слів, стилем мовлення, а в мовах з відмінковими формами – відмінком [10, с. 493]. Наприклад, прийменники *о(об)*, *по* вживаються із знахідним та місцевим відмінками, а *за*, *між*, *поміж* – з родовим, знахідним і орудним відмінками.

Простежимо семантику головного і залежного слів в аналізованому словосполученні:

– зареєструватися, -уюся, -уєшся, док. Узятися на облік або відмітитися з метою обліку [2, с. 417];

– пункт, -у, ч. 1. Певне місце у просторі, на земній поверхні. // Місце, що має певне призначення, використовується для яких-небудь цілей, є метою чогось. // місце, приміщення, спеціально пристосоване, обладнане для якої-небудь роботи, заняття і т. ін. [2, с. 1188].

Прийменники *в(у)*, *на* мають декілька значень і можуть виражати просторові, об'єктні, часові тощо відношення. Сполучення з прийменником *в(у)*, виражаючи просторові відношення, із Зн. та М. в. вживаються на позначення предмета, місця, простору а) всередину якого, куди спрямована дія; б) у бік якого спрямована дія, предмет [2, с. 106]. Сполучення з прийменником *на* в подібних умовах вживаються для позначення предметів, місця, простору а) у межах яких спрямована дія; б) у межах яких відбувається дія [2, с. 700]. Таким чином, прийменник *в(у)* вживаємо тоді, коли об'єкт, куди скерований рух, є чітко окресленим цілим, у середину якого можна ніби ввійти, наприклад, *піду в університет, у школу, у спортзал; знаходиться в кабінеті, у класі, в аудиторії*. Якщо ж об'єкт, до якого спрямований рух, не мислиться як самостійне ціле, а виступає лише його частиною, то тоді потрібно вживати прийменник *на*, а саме: слово *бібліотека* мислиться як самостійний об'єкт з чітко визначеними стінами межами, тому говоримо *в(у) бібліотеці*, коли ж йдеться про елементи об'єкта, які не усвідомлюються нами як самостійні, вживаємо *на полицях, на підлозі, на стінах*. З огляду на це, правомірними будуть вирази *в університеті на філологічному факультеті, у школі на педагогічній раді*

тощо. Прийменник *на* потрібно вживати й тоді, коли об'єкт мислиться безмежним, великим, не окресленим чіткими межами, наприклад *на морі, на вулиці, на небі*.

Пункти реєстрації створюються найчастіше на базі навчальних закладів, тобто не можуть вважатися самостійними структурами, тому вживаймо словосполучення *зареєструватися на пункті тестування*, що є природнішою, на нашу думку, формою, так само, як і *на виборчій дільниці*.

У наказах обов'язково зазначають особу, яка контролюватиме його виконання. Таке речення (Наказую: 5. Контроль за виконанням цього наказу покласти на першого заступника Міністра) містить десять слів, з яких п'ять – іменники, загальнокатегорійним значенням яких, як відомо, є предметність. Таким чином, речення втрачає свої динамічні ознаки, а наказ – імперативну функцію. Домогтися її можна, перебудувавши пропоноване речення, наприклад, так: *«Наказую: 5. Контролювати виконання цього наказу першому заступникові міністра»*.

З цієї ж причини потребують змін речення із надміром іменників, хоча і вважають, що саме ця частина мови домінує в офіційно-діловому стилі (Міністерство освіти і науки України організовує контроль за проведенням зовнішнього оцінювання; Український центр оцінювання якості освіти забезпечує розроблення тестів). У редакції *«Міністерство освіти і науки України контролює проведення зовнішнього оцінювання»* та *«Український центр оцінювання якості освіти розробляє тести»* вони, на нашу думку, чіткіше б визначали функції указаних організацій.

Як відомо, в українській мові перевагу надають активним конструкціям, тобто речення потрібно будувати так, щоб активний виконавець дії виступав суб'єктом, а не об'єктом дії. У реченнях *«Для проведення зовнішнього оцінювання використовуються тести, укладені Українським центром оцінювання якості освіти. Тести укладаються державною мовою (крім тестів з російської та іноземних мов). Рішення про створення пунктів тестування приймаються регіональними центрами оцінювання якості освіти. Розподіл абітурієнтів між сесіями зовнішнього оцінювання, аудиторіями в пунктах тестування здійснюється Українським центром оцінювання якості освіти»* губиться суб'єкт дії, тому що він припиняє виконувати функції підмета, натомість суб'єкт (у нашому випадку – неістота) стає виконавцем дії. А це суперечить логіці

і системі мови. На жаль, аналізовані накази рясніють подібними конструкціями, зокрема «Інформація про особу вноситься до бази даних абітурієнтів (дата визначається за відбитком штемпеля відправлення на поштовому конверті); Для кожного абітурієнта на веб-сайті Українського центру оцінювання якості освіти створюється інформаційна сторінка».

«Пасивна конструкція, – як зазначено в «Антисуржику», – як правило, – штучна, мовлення втрачає свою природну еластичність, речення стає незграбним» [1, с. 109]. Наведені речення можна відредагувати так: *«Для проведення зовнішнього оцінювання використовують тести, укладені Українським центром оцінювання якості освіти. Тести укладають державною мовою (крім тестів з російської та іноземних мов). Рішення про створення пунктів тестування приймають регіональні центри оцінювання якості освіти. Розподіл абітурієнтів між сесіями зовнішнього оцінювання, аудиторіями в пунктах тестування здійснює Український центр оцінювання якості освіти. Інформацію про особу вносять до бази даних абітурієнтів (дату визначають за відбитком штемпеля відправлення на поштовому конверті). Для кожного абітурієнта на веб-сайті Українського центру оцінювання якості освіти створюють інформаційну сторінку»*, що дозволяє уникнути відомої анекдотичної ситуації, коли двері відчиняються водієм, проаналізованої ще Б. Антоненком-Давидовичем [див.: 7, с. 338].

Але, на жаль, і сьогодні в нашій мові забагато подібних помилок, що зумовлює подальше дослідження питань культури української мови, зокрема плануємо з'ясувати семний склад слів синонімічного ряду *варто, необхідно, потрібно* та ін., а отже, доцільність уживання наведених слів у тій чи тій ситуації спілкування.

А на матеріалі документів про зовнішнє незалежне оцінювання з'ясовано правомірність використання слова *раз* у функції сполучника в офіційно-діловому стилі. Рекомендуємо перебудувати конструкції з цим словом на складні речення з підрядним умови, що дозволяє динамізувати речення. Пропонуємо користуватися реченням *«Контролювати виконання цього наказу (кому (посада)»*. Укладаючи документи, особливу увагу потрібно звертати і на вибір прийменника, оскільки він найчастіше формує семантику всього виразу. І, безумовно, потрібно пам'ятати про перевагу в українській мові активних конструкцій (не тести використовуються, а використовують тести тощо).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Антисуржик.** Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / [за заг. ред. О. А. Сербенської]. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
3. **Вихованець І. Р.** Прийменник / І. Р. Вихованець // Українська мова: енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 486.
4. **Довідник** з культури мови / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К.: Вища школа, 2005. – 399 с.
5. **Етимологічний** словник української мови / [опрацював Ярослав Рудницький]. – Оттава: Українська могилянсько-мазепинська академія наук, 1982. – Т. 2. – Вип. I–II. – 1128 с.
6. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р–Т / [уклад.: Р. В. Болдирєв та ін.]. – 2006. – 704 с.
7. **Пономарів О. Д.** Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 2013. – 360 с.
8. **Російсько-український** словник / [за ред. В. В. Жайворонка]. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
9. **Русско-украинский словарь:** в 4 т. – К.: Знання, 2011. – Т. 1: А–Й / [Гнатюк И. С. и др.]. – 992 с.
10. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. **Словарь** української мови: в 4 т. / [упоряд. з додат. власного матеріалу Б. Грінченко]. – К., 1905–1907. – Перевидано: К.: Наук. думка, 1996. – Т. 4: Р–Я / [НАН України, Інститут української мови]. – 1997. – 616 с.
12. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
13. **Фаріон І. Д.** Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія / І. Д. Фаріон. – [3-є вид., доп.]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – 332 с.
14. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – [4-е изд., стер.]. – М.: Астрель: АСТ, 2009. – Т. 3: Муза – Сят. – 830 с.

Надійшла до редколегії 18.03.2014

РОЛЬ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ-ПРАВознавців

Проаналізовано шляхи становлення юридичної термінології, визначено роль, яку вона відіграє у формуванні мовленнєвої культури студентів-правознавців.

Ключові слова: культура мовлення правознавців, юридична термінологія, юридичний термін, структура терміна, термінотворення.

Проанализированы этапы развития юридической терминологии, определена роль, которую она играет в формировании культуры речи студентов-правоведов.

Ключевые слова: культура речи правоведов, юридическая терминология, юридический термин, структура термина, терминообразование.

The terminology of legal sublanguage is analyzed in this article. The role of legal term system in the formation of law students' community culture is also described.

Keywords: language culture of lawyers, law terminology, legal terms, structure of term, term-forming.

Проблема якості мовленнєвої підготовки студентів юридичних факультетів була й залишається актуальною. Відомо, що розвинена мовна культура є головною ознакою високої культури правника. Представники юридичної професії завжди відрізнялися надзвичайно уважним ставленням до мови, слова, до його вживання в юридичних текстах.

Питання юридичної термінології актуальні як на теоретичному рівні, так і у практичних аспектах реалізації. Дослідники Ю. Зайцева, І. Кочан, М. Клочко, І. Ксенко, О. Павліченко, Ю. Праща, Н. Яцишин та інші у своїх працях досліджували різні проблеми юридичної термінології.

У цій статті на основі аналізу правничої термінології в Україні та її стану на сучасному етапі ставимо за мету дослідити питання мовленнєвої підготовки студентів-правознавців та запропонувати шляхи її вдосконалення через формування культури усного й писемного мовлення.

Останнім часом правничу термінологію прийнято розглядати в контексті юридичної лінгвістики (від фр. *linguistique* – мовознавство, від латин. *lingua* – мова) – міждисциплінарної галузі знань про взаємозв'язок мови і права, про лінгвальні засоби вираження правових понять і категорій, мовностилістичні ресурси у сфері правової комунікації. Термін «юридична лінгвістика» вперше використав у однойменній праці німецький дослідник А. Подлях.

Предметом юридичної лінгвістики є мова, що функціонує у сферах правотворення, правозастосування і судочинства, юридичної науки і освіти. В «Юридичній енциклопедії» юридичну мову визначають як функційний різновид літературної мови з характерними лінгвостилістичними і структурно-жанровими ознаками, зумовленими специфікою правової сфери та комунікативними професійними потребами в ній [4, с. 472]. Основними характеристиками мови права є точність, офіційність, логічна послідовність, високий рівень стандартизації тощо. Юридична мова має функційні та жанрово-стильові особливості, адже використовується в різних сферах діяльності (законодавстві, судочинстві, нотаріаті, адвокатурі, юридичній науці, юридичній освіті).

Як предмет дослідження лінгвістики виділяють «юридичний термін» – слово або словосполучення, що виражає поняття з правничої сфери суспільного життя і має визначення в юридичній літературі (нормативно-правових актах, юридичних словниках, довідниках, енциклопедіях, наукових працях тощо) [4, с. 482]. За твердженням П. Рабіновича, юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям як першоелементом правового знання і слугує його знаковою (мовною) моделлю, репрезентованою у звуковій і літерній формах, а правове поняття, його внутрішній зміст, обсяг та структура є логіко-смісловою основою для окреслення термінологічного значення у вигляді дефініції, що узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища [4, с. 482].

На думку Н. Янишин, існує два підходи до визначення терміна: структурно-субстанційний та функційний [5, с. 220]. Прихильники першого з них (Д. Лоте, Т. Канделакі) розглядають терміни як особливі слова, що протиставляються за своєю семантикою і граматичною структурою загальноновживаній лексиці. Натомість прихильники функційного підходу (Е. Скороходько, В. Лейчик) вважають, що термін – це функція, тип уживання лексичної

одиниці, а не особливий тип слова. У статті дотримуємося структурно-субстанційного погляду, юридичний термін розуміємо як особливу лексичну одиницю, а юридичну термінологію – як систему понять спеціальної галузі наукового знання.

Юридична термінологія починала утворюватися одночасно з виникненням права. Українська юридична термінологія своїм корінням сягає глибокої дописемної старовини – доби звичаєвого права. Найдавніші зразки юридичної термінології періоду Київської Русі містить Руська Правда, князівські церковні устави, низка указів та грамот («Устав князя Володимира», «Устав князя Ярослава», «Устав новгородського князя Святослова» і под.). У цих документах дослідники виділяли лише три групи термінів: на позначення видів злочинів, видів покарань та судочинства і судових посадових осіб.

На думку більшості вчених, українська юридична термінологія як система почала формуватися у XIV–XVII ст. Подібна лексика фіксувалася в Литовському статуті, в актах литовської метрики, в документах козацьких і ратушних судів. У XIX ст. юридичну термінологію вивчали Я. Головацький, Т. Шашкевич, К. Левицький та інші. З'явилися перші юридичні словники. Такі дослідження тривали до 30-х років XX ст. Період 1923–1933 років називають «золотою добою українського мовознавства», адже саме в цей час потужно розвивалася лексикологія, термінологія, лексикографія. З 1933 року до 1990-х років тривала доба русифікації української юридичної термінології, як і мови загалом.

Сучасний період розвитку термінотворення (з 90-х років XX ст.) характеризується інтенсивною науковою роботою у сфері національної юридичної лексикографії, пошуком оптимальних моделей термінотворення з увагою до українського ресурсу терміносистем [1, с. 3–15]. Отже, українська юридична термінологія сформувалася як система у процесі тривалого історичного розвитку. На особливості становлення і функціонування мови права вплинули різні чинники, що зумовили як загальні, так і специфічні закони розвитку термінології національної мови: структурно-семантичні параметри, функційні характеристики мовних одиниць та їх комунікативний потенціал. Сьогодні в Україні видається величезна кількість юридичних словників, зокрема російсько-українських, українсько-польських, але більшість із них, на думку

дослідників, мають достатньо серйозні вади як юридичного, так і лінгвістичного характеру [2, с. 165].

За походженням юридичну термінологію розподіляють між трьома основними класами:

а) питомо українські одиниці (*бездіяльність, боржник, відповідальність, відповідач, вирок, громадянин, держава, дієздатність, заповіт, злочин, збитки, наклеп, недоторканність, пільги, підсудний, скарга, суд, свідок, уряд, шлюб* і подібні);

б) одиниці, утворені, шляхом поєднання національної основи та запозичених термінів і терміноелементів (*екс-голова, банкрутство, гонорація, деліктоздатність, експертний висновок, імунітет свідка, інкримінування, казуїстика, комісіонер, кредитор, кримінально-виконавче право, легіслатури, субпідряд, хуліганство* і подібні);

в) одиниці, утворені на базі лише терміноелементів іншомовного походження (*аброгація, автономія, акциз, акцент, аліменти, алібі, білль, бланк, бюджет, вето, віктимологія, декрет, делікт, документ, імпічмент, казус, контрабанда, кодекс, кодифікація, конвергенція, компетенція, ноу-хау, презумпція, прокурор, сублізинг, штраф, юстиція* і подібні).

Різними історичними подіями і традиціями зумовлено запозичення в українську юридичну терміносистему одиниць з інших мов. Особливий їх різновид – інтернаціоналізми. В українській юридичній термінології найбільше інтернаціоналізмів латинського та грецького походження (*автономія* – від гр. *autonomia* – самоврядування, *адвокат* – від лат. *advocates, advoco* – запрошую, *акт* – від лат. *act* – дія, *герусія* – від гр. *gerusia* – старець, *казус* – від лат. *casus* – подія).

Інтернаціоналізми потрібно відрізняти від екзотизмів, що називають специфічні явища правового побуту, звичаїв, державного устрою, законодавчих актів окремих країн: *альтиг* (ісл.), *кнесет* (ізра.), *кортеси* (ісп.), *судебник* (рос.), *траст* (англ.), *хурал* (монг.), *шейх* (араб.).

Серед проаналізованих у межах нашої наукової розвідки моделей термінотворення найпродуктивнішим вважаємо афіксальне словотворення (*банкрутство, відкликання, відчуження майна, відумерла спадщина, інкорпорація, інкримінування, кодифікація, компетенція, консолідація, конфіскація, криміналістика,*

легітимність, прокуратура, спекуляція), осново- і словоскладання (банк-пред'явник, банк-ремітент, омбудсмен, ноу-хау, юрис-консульт), а також абрєвіацію (ВР, Держстандарт, ЄДСД, КК, КАФ, Київміськрада, МОН, МОЗ, ООН, СІФ, ЦПК).

За структурою юридичні терміни бувають простими (*абсентеїзм, законний, урядовий, злочин, перешкода*), складними (*деліктоздатність, наймодавець*) і складеними (словосполучення). Останні розподіляються на дво-, три-, чотири- і багатокomпонентні: *безпосередня демократія, виборчі цензи, гарантії прав та обов'язків, демократичний державний режим, договір житлового найму, приватизація державного житлового фонду, батьківські права та обов'язки, конституційні принципи правового статусу особи*.

У програмі «Українська мова за професійним спрямуванням» для вишів зазначено, що головною метою мовної освіти майбутніх спеціалістів-нефілологів є формування комунікативної компетенції (тобто «здатності застосовувати знання та вміння в реальній життєвій ситуації» [див.: 3, с. 21]), високого рівня мовної культури професійного спрямування шляхом ознайомлення з термінологічними особливостями мови обраного фаху, складання та оформлення професійних текстів, редагування і перекладу документів офіційно-ділового і професійного спрямування. Значну роль відведено діловій комунікації (особливостям ділового спілкування, основам культури професійного мовлення, етикету тощо). Від цього залежатиме формування всіх інших компетенцій, необхідних для успішного функціонування майбутнього спеціаліста в суспільному житті. Поняття «компетенція» включає, крім суто професійних знань та умінь, ініціативність, здатність до роботи в колективі, комунікативні здібності, вміння вчитися, оцінювати, логічно мислити, відбирати й використовувати інформацію [3, с. 21].

Підвищенню рівня культури професійного мовлення студентів-правознавців сприяє збагачення їхнього активного ділового словника. Вважаємо, що найдоцільнішим для цього є використання текстів офіційно-ділового стилю, робота з лексикою, дібраною з нормативно-правової літератури, вправи, завдання на розкриття як семантики, так і функційно-граматичних особливостей юридичних термінів.

Розвитку мовної майстерності і виробленню ціннісних орієнтирів студентів (людської культури, людяності, почуття власної гідності, уміння вільно і грамотно висловлюватися) сприяє висвітлення взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів спілкування. Під час наукових виступів, бесід, розповідей потрібно застосовувати прийом зосередження уваги на зовнішній поведінці учасників діалогу чи полілогу (міміці, жестах, рухах тіла), навчити аналізувати зовнішні прояви доповідачів, наголосити на тому, які саме невербальні засоби сприяють забезпеченню ефективності спілкування. Вважаємо, що після таких занять студенти стануть вимогливішими та уважнішими до своєї поведінки, доброзичливішими один до одного.

Отже, структура курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» у класичному університеті на юридичних факультетах складається з багатьох аспектів, спрямованих на досягнення єдиної мети – сформувати високу мовленнєву культуру майбутнього юриста, а це можливо досягти лише шляхом розв'язання конкретних завдань: 1) знання та дотримання лексичних, орфографічних, орфоепічних, акцентуаційних, пунктуаційних, словотвірних, граматичних і стилістичних мовних норм; 2) вільне володіння юридичною термінологією і доречне її використання; 3) формування у студентів-правознавців риторичних та ораторських здібностей. На нашу думку, мовленнєва практика повинна здійснюватися не лише на заняттях з «Української мови за професійним спрямуванням», потрібно залучати й інші навчальні дисципліни, адже під час захисту реферату, курсової роботи, наукового повідомлення, участі в науково-практичних конференціях студент отримує величезний мовленнєвий досвід.

Юридичній термінології, як і будь-якій історично сформованій системі, притаманні як загальнолюдські, так і національні специфічні мовні закономірності. Рівень розвитку юридичного словника залежить від накопиченого державного досвіду правового регулювання суспільних відносин, законотворчості і правозастосування, глибини наукового вивчення правових явищ та категорій, заходів щодо упорядкування та систематизації термінологічної системи права. Юридична термінологія реалізує специфічний набір функцій:

1. Номінативна – полягає в побудові термінологічного значення у формі дефініції, яка узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища.

2. Комуникативна – забезпечує специфічні потреби спілкування у сферах законодавства, судочинства, нотаріату, адвокатури, юридичної науки і освіти.

3. Гносеологічна – використовується як знаряддя і засіб правового пізнання.

4. Естетична – забезпечує якість, точність, однозначність, лаконічність, нормативність, мовностилістичну довершеність нормативно-правового документа.

5. Культурологічна – полягає у збереженні і передачі юридичних знань і правової культури.

Мова кожного правознавця, як і будь-якої освіченої людини, повинна бути змістовною, літературно правильною, точною, логічною, багатого, доречною, виразною. Для досягнення цього потрібно дотримуватися умов раціонального використання юридичної термінології:

1. Уживати терміни в прямому номінативному значенні, не бажано використовувати їх у переносному значенні.

2. Дотримуватися прозорості та доступності в розумінні термінів. Не варто вживати маловідомі назви понять.

3. Стежити за чіткістю правових понять, однозначністю їхнього змісту, уникати невдалої синонімії термінів, що ускладнює трактування юридичних текстів.

4. Повинна бути усталеність, стабільність у вживанні юридичної термінології. Рекомендується не відмовлятися від традиційних термінів, вводити натомість нові. Дослідники вважають, що надмірне вживання неологізмів погіршує мову законодавства, ускладнює розуміння нормативно-правових актів.

5. Стежити за милозвучністю і стилістичною правильністю правових термінів.

6. Бажано не використовувати терміни-аббревіатури і скорочення, утворені з двох чи більше слів. Це допомагає уникнути непорозуміння.

7. Для термінології характерна відсутність експресивності, емоційного забарвлення. Терміни не повинні мати емоційно-експресивне забарвлення.

Отже, розвиток української юридичної термінології тісно пов'язаний з історією національного права, законодавства, української державності і мови. Досягнення мовної досконалості й ефективності законодавства можливе за умови раціонального використання юридичної термінології.

Перспективним вважаємо створення і впровадження єдиного термінологічно вивіреного та науково обґрунтованого (як з юридичного, так і з лінгвістичного погляду) словника юридичних термінів у друкованому та електронному варіантах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вербенець М. Б.** Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. Б. Вербенець. – К., 2004. – 15 с.
2. **Сушинська І. М.** Юридична термінологія як один із складників формування мовленнєвої культури студентів-правознавців / І. М. Сушинська, П. Г. Давидов // *Культура Причорномор'я: научний журнал.* – 2006. – № 82. – Т. 2. – С. 164–167.
3. **Українська мова за професійним спрямуванням.** Курс лекцій / Акастьолова О. Г., Баранник О. Ю., Ганжа С. А. та ін.; [за ред. О. К. Степаненко]. – Дніпропетровськ: Пороги, 2012. – 216 с.
4. **Юридична енциклопедія:** в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2004. – Т. 6: Т–Я. – 768 с.
5. **Янишин Н. П.** Юридична термінологія як об'єкт мовознавчих досліджень / Н. П. Янишин // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* – 2011. – № 6. – Ч. 2. – С. 219–222.

Надійшла до редколегії 24.03.2014

КУЛЬТУРА МОВИ МЕДИКА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЛІКАРСЬКОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

Проаналізовано особливості усного (професійного та побутового) мовлення медиків. Визначено основні причини появи ятрогенії. З'ясовано значення слова у процесі професійної діяльності. Встановлено особливості інтонаційного аспекту в процесі спілкування лікаря з пацієнтом. Узагальнено різні чинники, що сприяють діалогу медичних працівників та пацієнтів.

Ключові слова: культура фахового мовлення, лікарська деонтологія, спілкування, слово лікаря.

Проанализированы особенности устной (профессиональной и бытовой) речи медицинских работников. Обозначены основные причины возникновения ятрогении. Определена роль слова в процессе профессиональной деятельности. Охарактеризованы особенности интонационного аспекта в процессе общения врача и пациента. Предложены составляющие, которые организуют эффективный диалог медицинских работников и пациентов.

Ключевые слова: культура профессиональной речи, врачебная деонтология, общение, слово врача.

The article analyzes the features of oral (professional and consumer) language of physicians. The main causes of iatrogenesis the same as word meaning in professional activity are determined. The author establishes features of intonation aspect in the process of communicating between a doctor and a patient. The article summarizes the various factors that contribute to the dialogue of health workers and patients.

Keywords: culture of professional language, medical ethics, communication, doctor's word.

Сучасне українське суспільство, утвердивши українську мову в статусі державної, прагне до належного рівня культури офіційно-ділового, наукового, виробничого й соціально-побутового мовлення [1, с. 5].

З цього погляду актуальним у сучасному українському мовознавстві є вивчення фахового мовлення, зокрема медичного, – особливого функційного різновиду літературної мови, що обслуговує професійну сферу спілкування.

Значення національної фахової мови як державотворчого, культурологічного, морально-психологічного, патріотично-виховного чинників активно досліджують не лише лінгвісти (Н. Бабич, С. Єрмоленко, Г. Золотухін, Н. Литвиненко, Л. Мацько, З. Мацюк, Н. Місник, О. Сербенська, С. Шевчук, В. Юкала), а й учені-філософи, письменники, діячі культури, політики та ін.

Аналіз наукових джерел (Г. Золотухін, Н. Литвиненко, Н. Місник, В. Юкала та ін.) засвідчує, що функціонування державної мови в медичній галузі розглядають як у національно-культурній та морально-патріотичній, так і в професійно-клінічній та професійно-науковій площинах, остання з яких потребує поглибленого вивчення.

Метою нашого дослідження стало вивчення особливостей усного (професійного та побутового) мовлення медиків, що безпосередньо стосується професійно-клінічного аспекту. Матеріалом для аналізу послужили вислови, дібрані з медичного дискурсу, в комунікативних ситуаціях лікар – пацієнт, пацієнт – лікар та ін.

Зазначимо, що спілкування у професійно-клінічній сфері – це розмови між колегами та молодшим медичним персоналом, діалоги з пацієнтами, їхніми родичами, це намагання створити сприятливу атмосферу спілкування, застосовуючи як мовленнєві, так і психотерапевтичні чинники. Слово лікаря покликане повернути тому, хто потребує, втрачену гармонію з навколишнім світом, бо, як відомо, мистецтво слова має унікальні цілющі, пізнавальні, виховні можливості. Тому лікар повинен у своїй роботі керуватися принципом: лікувати людину, а не хворобу. Крім того, слово лікаря є свідченням його милосердя, чуйності, загальної культури й освіченості, а лікування – мистецтво, яке вимагає від нього розвиненої інтуїції, гармонії розуму та серця. Ці якості допоможуть обрати оптимальний шлях лікування, його стратегію й тактику.

Не викликає заперечення той факт, що у взаємостосунках між лікарем і хворим сила слова відіграє виключно важливу роль, діє магічно. Словом можна не тільки викликати функційні зміни в організмі, але і вбити людину в буквальному сенсі. Слово може мати велике психологічне позитивне значення, і слово може викликати важку хворобу. Необережне слово здатне спричинити задишку, кашель, серцебиття, підвищення артеріального тиску,

появу холодного поту, відчуття нудоти тощо. Навпаки, слово, зважене і своєчасно сказане, надає впевненості в успіху лікування, адже для пацієнта, крім професійних якостей, важливим є вміння лікаря доступно й зрозуміло донести необхідну інформацію, переконати його в успішності перебігу лікування. Таке спілкування має бути результативним, з мінімальним застосуванням складної і незрозумілої для пацієнта медичної термінології, але водночас доступним і доречним.

Значення слова в медицині розуміли ще в середні віки: тоді гуманітарна освіта була для лікаря своєрідним допуском до практичної роботи. Пройшли віки, одні методи забуті, інші втратили своє значення, а слово, як еліксир, що зцілює, так і залишилося в арсеналі найефективніших лікувальних засобів. Навряд чи потрібно доводити, яку повагу й довіру відчувають пацієнти до лікаря, який володіє методом словесного переконання. Проте на вустах вмілого лікаря слово лікує, на вустах же невмілого – раниць. У цьому випадку слово вже буде не психотерапією, а її протилежністю – ятрогенією, що в перекладі з грецької означає «хвороба, викликана лікарем».

Термін «ятрогенія» почали широко застосовувати в медичній практиці після виходу з друку в 1925 році статті Бумке «Лікар як причина душевних розладів». Він має грецьке походження: *iatros* (лікар) та *genes* (походження) й означає психогенне захворювання або невроз, що виникає під впливом дій лікаря, його поведінки або слів. На початку ХХ ст. швейцарський психіатр Є. Блейлер зауважував, що хвороба може посилюватися, ускладнюватися або виникати внаслідок недисциплінованого мовлення та мислення медичного працівника, особливо під час обстеження пацієнта, коли виявляються ранні ознаки хвороби. До середини ХХ ст. під ятрогенією розуміли захворювання, що виникають унаслідок необережних висловів медичного працівника. Згодом ятрогенними почали називати всі захворювання, що виникають унаслідок лікарської помилки. Крім того, з'явилося поняття «ятропатогенія» (ятропсихогенія негативного знаку) – це не короткочасна реакція хворого на неправильний, некоректний вислів або дію лікаря, а зафіксований невротичний розлад, який має зазвичай реальні причини в особистості пацієнта й характері стосунків із лікарем.

Негативні впливи лікаря на хворого можуть мати широкий патогенетичний діапазон: від явних ятрогеній (ефект, зумовлений здебільшого неправильною поведінкою лікаря) до псевдоятрогеній (ефект, зумовлений переважно неправильним, суб'єктивним сприйняттям хворим поведінки лікаря). Брак взаємної поваги та довіри між лікарем і пацієнтом, невміння вислухати один одного – це основні причини появи ятрогенії. Недоречність, нетактовність, фамільярність у мовленні лікаря, особливо під час першої зустрічі з хворим, нерідко є джерелом різноманітних хвороб, у тому числі і ятрогенії. Під час розмови з пацієнтом треба уникати необгрунтованого вживання медичної термінології, грубих, жаргонних виразів. Навіть найпоширеніші терміни в уявленні хворого можуть набувати іншого змісту, ставати хворобопровокувальними. «Стенокардія», «серцевий шум», «астенія», «гіпертензія», «вегетативно-судинна дистонія» та інші подібні вербальні визначення сприймаються хворим як загрозові для його життя. Так, наприклад, лікар-терапевт сказав пацієнту, що в нього вегетативно-судинна дистонія. Це повідомлення спричинило тривалий тривожний стан, тому що хворий чув у поліклініці від інших пацієнтів розмову про померлого, у якого був такий діагноз. У виникненні ятрогеній певну роль відіграє й емоційний стан лікаря під час спілкування з хворим. Він зобов'язаний подбати про те, щоб його роздратування й проблеми не передавалися пацієнтові, також повинен пам'ятати: втрата самоконтролю, етичної самодисципліни глибоко вражає хворого.

Потреба людини в спілкуванні – одна з життєво необхідних, головних потреб кожного із нас, особливо в період хвороби. «Кожен знає, яку магічну оздоровлюючу дію може набути одне втішне слово з боку лікаря і, навпаки, як іноді вбивчо діє на хворого суворий, холодний вирок лікаря, який не знає або не бажає знати сили свого переконання», – зауважував В. М. Бехтерев [див.: 2, с. 37]. Лікарський фах передбачає щоденний біль, страх із боку пацієнтів, який значно пом'якшується й зменшуються, якщо поряд із хворим співчутливі рідні, друзі, медики. Зрозуміло, що спілкування хворого з добрими, чуйними лікарями, медсестрами, родичами сприяє встановленню оптимального взаєморозуміння, більш цілющого душевного зв'язку.

Мистецтво, талант спілкування, етика слова потребують навичок, високого рівня культури, знань і зусиль. Спілкування лікаря –

це обопільний діалог лікаря чи будь-якого іншого медичного працівника і хворого, що несе в собі величезну інформацію про фізичний і психологічний стан тих, хто спілкується. Особливості мовлення лікаря, зокрема в ситуації *лікар – пацієнт, лікар – родичі пацієнта*, зумовлено передусім асиметрією спілкування: це розмова нерівноправних партнерів. Лікар бездоганно володіє медичною термінологією, він ставить запитання, рекомендує, забороняє, попереджає про можливі наслідки порушення його приписів тощо. І хоч спілкування лікаря та пацієнта – це діалог, у самій структурі його можливі досить вагомими за обсягом фрагменти монологічного мовлення, яке має бути максимально наближеним до пацієнта: зрозумілим, доступним, доречним і переконливим.

Звісно, багато в чому результат спілкування лікаря з пацієнтом визначається кваліфікацією першого. Здебільшого, чим нижча кваліфікація лікаря, тим менше він спілкується з хворим, обстежує його фізикальними методами, частіше призначає аналізи, рентгєнівські та інші види обстежень.

Але слово відображає не тільки мовний рівень лікаря. Хворого можуть відштовхнути, налякати навіть темп, висота звучання голосу, інтонація, яку іноді називають душею слова. Інтонація може змінити зміст одного й того ж слова, тобто мати або позитивний, або негативний ефект. Вона може підбадьорити, стати «щитом і бальзамом для ран» чи, навпаки, знищити, перекреслити всі сподівання. Причому інтонація мовлення лікаря, так само, як і актора, повинна узгоджуватися з його виразом обличчя, жєстами. Також у лікаря завжди має бути в нормі швидкість бесіди, але так, щоб її прискорення не сприймалося хворим як поспіх, а уповільнення – як байдужість.

Лікар може говорити грамотно, але голосом, що звучить брутально, з інтонацією, що коливається, з важкою для сприйняття дикцією, із безглуздими наголосами, чергуванням гучності звучання слова. А загалом виходить, що його не почули й не зрозуміли.

Свідченнями високої культури і професіоналізму кожного лікаря є доречність його мовлення, тобто відповідність сказаного ситуації спілкування.

Усе це треба мати на увазі, розмовляючи з хворим. Так, повідомляючи діагноз, лікарєві бажано говорити простою, зрозумілою

мовою і пам'ятати, що деякі терміни мають у просторіччі зловіщий, нагнітаючий відтінок і тому є небажаними. Ось, наприклад, якщо хворий з тривогою запитує: «*Невже у мене астма?*» – зрозуміло, що цей термін означає для нього невиліковну хворобу з муками. Досвідчений лікар, зметикувавши, відповідь: «*Ні. У Вас бронхіт з астматичним компонентом*». Різниця між цими захворюваннями не така вже й велика, лікування майже однакове, проте ця відповідь хворим буде сприйматися набагато легше. Краще сказати *серцевий напад*, аніж *тромбоз коронарних артерій*; *новоутворення* краще, ніж *рак*; *підвищений тиск* краще, ніж *гіпертонія*. Ці слова не тільки м'якші, але й більш зрозумілі. З цього приводу відомий англійський хірург Келнан писав: «Будь-якою ціною, шановні колеги, уникайте діагнозів, що нагнітають страх». Так, хворий, звичайно, може заявити, що він хоче знати всю правду, але пом'якшити правду милосердям – ось гідна практика [3, с. 664].

Особливого змісту та інтонаційного інтересу набувають й такі короткі й виразні слова, як *так* і *ні*. Інколи вони містять неглибокий і не завжди повний зміст, тому не треба ними зловживати. Вченими встановлено, що ці частки створюють так званий «нагнітаючий психологічний ефект». Коротка, однозначна відповідь із вуст фахівця завжди звучить різко, тому лікареві, відповідаючи хворому «*так*» чи «*ні*», варто розвинути думку далі, тобто продовжити речення, задля уникнення формування у пацієнта помислів двозначного характеру: про приреченість або про надію, а то й про впевненість у не сьогодні-завтрашньому одужанні чи смерті.

Ознакою неввічливості й безкультур'я є різкий тон лікаря, крик, грубість, нетактовність у ставленні до хворих, їхніх родичів і близьких. Така неетична, аморальна поведінка лікаря не може бути виправдана ніякими об'єктивними причинами, вона завдає психічної травми хворому та викликає справедливі нарікання й обурення.

Проявом такої безтактної поведінки є грубі, образливі, безпардонні репліки, наприклад: *не говоріть нісенітниці, безглуздя, маячня, верзіння, марення сивої кобили, достатньо, змилюйтесь!*. До хамських реплік належать і такі: *ти брудний, як свиня; який же ти сопливий* (до дитини). Треба зазначити, що цинічність і грубість набувають особливо руйнівної сили у вустах лікаря-педіатра.

Грубість, яка принижує людську гідність хворого, може бути останньою краплею горя, призвести до конфліктних, драматичних наслідків. Безпардонність лікаря породжує у хворого і його близьких протест, неприязнь, ненависть ще до того, як він проявить свій талант лікувача. З цього приводу видаються слухними слова В. Сухомлинського: «Зле, недоцільне, безтактне, просто безглузде слово може образити, схвилювати людину».

Отож, щоб не образити й не схвилювати пацієнтів та їхніх близьких, лікарям потрібно усунути зі свого лексикону злі, недоцільні, нетактовні, просто безглузді слова. Пацієнт повинен бачити свого лікаря бадьорим, із ширим співчуттям, прагненням допомогти.

Медичному персоналу ніколи не варто висловлюватися жаргонно-згрубілими словосполученнями *наш хворий, не наш хворий, цікавий хворий, нецікавий хворий* або *швидка допомога привезла одні шлунки*. Медична сестра перед ін'єкцією, оглядаючи руку хворого, скрикує: – *У Вас же немає вен!* – *А де ж вони?* – зі страхом питає хворий. Чи консультант на обході: «*Тут селезінки немає*» і т. д. Такі вирази посилюють відчуття страху, схвилюваності пацієнта й можуть стати джерелом ятрогенії.

Порушуючи питання культури сміху й жартів лікаря, зазначимо, що, на жаль, стосовно них немає єдиної думки, однозначного вирішення. Дехто вважає, що сміх і лікарня – несумісні поняття. У багатьох хірургічних клініках над вхідними дверима операційних написані слова Горация: «У присутності хворого нехай замовкнуть розмови і щезне сміх, оскільки над усім володарює хвороба». Проте до лікаря чи студента медуніверситету можуть бути адресовані слова Пилипа Честерфілда, подані ним у «Листах до сина»: «А якщо я вже заговорив про сміх, то повинен тебе особливо застерегти: мені б дуже хотілося, щоб люди часто бачили на твоєму обличчі посмішку лікаря, але ніколи не чули, як ти смієшся» [6, с. 653].

Проте гумор на вустах людей, які не вміють ним користуватися, – небезпечна зброя, а в спілкуванні з хворими жарти чи анекдоти, якщо вони без смаку, недоцільні. Наприклад, неприпустимими є репліки до пацієнтів на зразок: *Пожили, бабусю, – і досить; Невже ви так боїтеся смерті?; Не хвилюйтесь, розтин покаже; Все ясно, як у морзі; Тяжко у лікуванні, легко в труні; Спокійний, як пульс покійника*. Травмують прислів'я-прогнози:

Двом смертям не бувати, а однієї не обминути; На коні, що лікувався, далеко не від'їдеши. Наведені жарти викликають у всіх випадках негативну реакцію хворого та його родичів. Це вульгарна фамільярність і дешевий спосіб здобути популярність.

Лікарю не можна забувати, що найменша двозначність у мовленні може травмувати хворого. Наприклад, звертання масажиста до хворого під час підготовки до масажу: «Протягніть ноги» (замість «*Випряміть ноги*»). А чого варті вислови на зразок *лягайте, мамаша! Зараз ми знімемо Вам голову, схоже на пухлину* та ін. Усі ці неточності, «дрібниці» можуть стати джерелом ятрогеній, що є результатом мовленнєвої безграмотності лікаря.

Щоб запобігти цього явища, майбутнім медикам ще зі студентської лави потрібно виховувати в собі обережність у поводженні зі словом і вміння використовувати його в інтересах хворого. Неабияке значення має також усвідомлення адміністративною та науковою медичною елітою ролі державної мови в її літературному варіанті не лише як морально-патріотичного фактора, але і як державотворчого, національно- і суспільно-консолідуючого чинника.

Сказане дозволяє зробити висновок про те, що дослідження особливостей усного (професійного та побутового) мовлення медиків допомагає у вирішенні загальних проблем культури мови, зокрема фахової, сприяє вивченню багатьох конкретних питань стилістики, лексикології, граматики. У перспективі воно може лягти в основу практичних рекомендацій медикам щодо нормативного слововживання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Культура** фахового мовлення: навч. посіб. / [за ред. Н. Д. Бабич]. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 496 с.
2. **Шутак Л. Б.** Українська мова професійного спрямування: навч. посіб. / Шутак Л. Б., Навчук Г. В., Ткач А. В.; [за ред. Г. В. Навчук]. – Чернівці: Вид-во Буковинського держ. медичного ун-ту, 2008. – 444 с.
3. **Соціальна медицина та організація охорони здоров'я** / [під заг. ред. Ю. В. Вороненка, В. Ф. Москаленка]. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. – 680 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

ПИТАННЯ НОРМАТИВНОСТІ РІЗНИХ ОДИНИЦЬ І ЯВИЩ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Розглянуто погляди М. Рильського щодо нормативного та культурно-мовного статусу різних слів, словоформ, фразеологічних зворотів і синтаксичних конструкцій, вимови деяких звуків і наголошування різних слів української мови.

Ключові слова: фонетичне явище, нормативна акцентуація, граматична структура, синтаксичні конструкції, стилістичні функції.

Рассмотрены взгляды М. Рильского относительно нормативного и культурно-языкового статуса разных слов, словоформ, фразеологических оборотов и синтаксических конструкций, произношения некоторых звуков и ударения разных слов украинского языка.

Ключевые слова: фонетическое явление, нормативная акцентуация, грамматическая структура, синтаксические конструкции, стилистические функции.

M. Rul'sky views on normative and cultural status of different words, its forms, phraseologisms and syntactical constructions as well as some sounds pronunciation and stress of Ukrainian different words are considered in this article.

Keywords: phonetic aspect, normative accentualization, grammar structure, syntactic structure, stylistic functions.

Актуальність нашого дослідження зумовлено недостатністю комплексного вивчення наукової діяльності М. Рильського щодо нормативності різних одиниць і явищ структури української мови. За мету ставимо проаналізувати наукову спадщину відомого поета та акцентувати його практичні поради щодо культури мови. Об'єктом вивчення стала лінгвістична, публіцистична спадщина М. Рильського.

У плані характеристики звукової системи української мови надзвичайно цікавим видається міркування М. Рильського щодо непом'якшеної вимови передньоязикових приголосних **д, т, з, с, ц, л, н** у позиції перед **і** з давніх **о** та **-h** (у прикметниках): «Майже зовсім забута у нашої інтелігенції дуже поширена, чи не повсюдна на Україні в народній мові тверда вимова приголосних **д, т, с, ц, н, л** перед **і** з давнього **о**, – отже, **дім** при **діло**, **стіл** при **тіло**,

ніс (нос) при *ніс* (нёс), *верболіз* при *лізти*. Спостерігаю по собі самому, що це явище, відзначуване колись у «галицькому» правописі вживанням *і* з одною крапкою і *ї* після приголосних, зникає і з моєї власної мовної практики. Очевидно, воно приречене на відмирання» [5, т. 16, с. 408–409]. Як відомо, це фонетичне явище викликало щодо себе неоднозначну оцінку в українському мовознавстві. Наприклад, О. Синявський вважав, що «вимовляти ці приголосні (щоправда, він називав тільки **н, т, д, л.** – *М. П.*) перед **і** м'яко не можна – це була б недобра, нечиста вимова», і подавав як приклади такої твердої вимови слова *сніп, діл, стіл, бліх* (форма Р. в. мн. від *блоха*), *гарні, товсті, тверді, білі* і т. ін. [7, с. 15]. В академічному курсі «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» стверджувалася нормативність палаталізації цих приголосних у зазначених звукових позиціях, однак допускалося, що «на значній території України поширена також тверда та напівм'яка вимова» названих приголосних [9, с. 183; пор. також: с. 254–255, 395]. Професор Ю. Шевельов, посилаючись на думки О. Синявського та деяких інших українських фонетистів, підкреслює, що «розрізнення твердості – м'якості перед **і** відрізняє українську мову від російської, де приголосні м'якшаться перед **і** (в російському письмі **и**) автоматично», і критикує згаданий вище курс фонетики за те, що в ньому «питання твердої вимови приголосних перед **і** в літературній мові, як і питання про наслідки відкинення такої вимови для фонологічної системи української мови замовчано. Тільки глухо згадано про таку вимову як, мовляв, діалектну..., що, мовляв, «зрідка... трапляється і в деяких носіїв літературного мовлення».... Фонологічну систему української літературної мови знівельовано з російською, але нишком, нишком, під загальне мовчання» [10, с. 218–219; з останніх оглядів цього питання див.: 2, с. 38–39].

Письменник протестував проти неправильної, роздільної вимови африкат **дж** і **дз**, зумовленої особливостями їх графічного позначення за допомогою двох літер: «Трапляється чути від наших акторів, від інтелігенції взагалі і неправильне вимовляння «дз», «дж» як звукосполучень – дзвін, джміль, тоді як вони становлять, як відомо, одну фонетичну цілість, для котрої дехто пропонував колись навіть запровадити спеціальні букви» [5, т. 16, с. 408], та проти оглушення у вимові кінцевих дзвінких приголосних –

«мет» (мед), «грип» (гриб), «горот» (город), «голуп» (голуб), «голупка» (голубка) і под.: «...якщо мене не зраджує, так би мовити, фонетична пам'ять, вона не зовсім відповідає вимові в нашій місцевості, де все-таки більше чуються в цих словах звуки «д», «б»...» [5, т. 16, с. 409–410].

Звертаючись до особливостей вимови звука **ф**, який і тепер ще багато хто з носіїв української мови озвучує невідповідно до нормативних вимог, учений відзначає: «Щодо букви *ф*, якій відповідає і на Житомирщині, і в багатьох інших місцях звукосполучення «хв», то зауважу, що мені доводилось стрічати інтелігентів, письменників, які органічно не могли вимовити «ф» і говорили: *хворма, хваза, Стехваник*» [5, т. 16, с. 409].

Ще більшу увагу М. Рильський приділяв акцентуаційним явищам – неправильному наголошуванню слів, констатує з прикрістю: «Суца біда у нас і з наголосами» [5, т. 16, с. 446]. Він наводив такі досить поширені ще й тепер відступи від норми, як, наприклад, у непрямих формах іменника *вірш*: «я написав вірша́», «я пишу вірші́» і т. ін., відзначаючи, щоправда, що таке наголошування траплялося і в Тараса Шевченка («Оці вірші віршую я»), у прислівнику *разом* замість *ра́зом*, у безособовій віддієприкметниковій формі *данó* (наприклад, у П. Тичини: «Гей, червоне знаменó, / ти від партії данó!») замість *да́но*, як у базових віддієприкметникових формах *да́ний, да́на, да́не*: «Данó», на мою гадку, наголосовий русизм, якому підкорилась більшість наших поетів. Грішив ним, признаюсь, і я» [5, т. 16, с. 446–447] (зазначмо принагідно, що таке наголошування потрапило й до академічного тлумачного словника української мови: *Не данó* – нема; *Не данó кому...* [8, т. II, с. 202]). Викликають також інтерес випадки несприйняття поетом – як людиною, мовні смаки якої формувалися в перші десятиліття минулого століття, – тих наголошувань, які в сучасних нормативних виданнях подаються вже з подвійними варіантами: «Чомусь узяли собі в голову наші поети, що слово «завжди» має наголос на останньому складі – «завжді́»...» (пор. у СУМ, ОСУМ-99 та інших сучасних словниках *за́вжді́*); не *прості́й*, а тільки *прóстий* (остання акцентуаційна форма, як відомо, подавалася як єдина до середини ХХ ст.: див., наприклад, у РУС-48, але тепер словники подають *прóстий*, а в усному мовленні форма з наголошуванням на закінченні навіть переважає,

причому значно); «на зборах, на засіданнях ніколи ви не почуєте від голови: «приймаємо резолюцію в цілому», а тільки: «в цілому». Чому обов'язково треба вживати цей діалектний західноукраїнський наголос – не знаю. Можливо, це якась процедурна таємниця» [5, т. 16, с. 446–447], пор. у РУС-48, с. 337 (тобто в словнику, де думка М. Рильського як одного з трьох членів редколегії була, безперечно, дуже вагомою), тільки в *цілому*, але вже в РУС-68, т. III, с. 641: в *цілому* і в *цілому*; в СУМ, т. XI, с. 230: в *цілому*. При цьому вчений може по-новому, критично оцінювати навіть свої попередні погляди (пор. також вище у випадку з *дано*): «Міцно засіли в нашій практиці «Полтавщина» – замість щиронародного «Полта́вщина» – і «батьківщина». Щодо останнього, то існує навіть теорія, ніби «батьківщина» – це рідний край, вітчизна, а «ба́тьківщина» – батьківське майно, спадщина по батькові. Поділ, здається мені, штучний. Каюсь, і я колись уліг був цій теорії і під її впливом написав вірш «Моя Батьківщина», побудований на цьому наголосі. Тепер я так не написав би» [5, т. 16, с. 447]. Під впливом надзвичайно популярної «Пісні про рушник» Платона Майбороди на слова Андрія Малишка поширилося наголошування *вишиваний* («І рушник вишиваний на щастя дала»), на що М. Рильський зауважує: «Розуміється ж, *вишиваний*, як і *гантований*, і *мережаний*, дорогий Андрію!» [5, т. 16, с. 448] (зауважмо: якщо дієприкметник *вишиваний* нормативні словники подають з єдиним, кореневим наголошуванням, то з наголосами в похідному від нього іменнику *вишиванка* вони вагаються, пор., наприклад, в ОСУМ-99 тільки *вишиванка*, а в СУМ, т. I, Орфоеп., т. I – *вишиванка*).

Питання нормативної акцентуації слів української мови М. Рильський висвітлював і в своїх відгуках на мову перекладних творів, і в численних рукописних коментарях до підготовчих словникових матеріалів. Так, у рецензії на книгу перекладів і переспівів Л. Первомайського вчений відзначає: «Наголоси: «дитя ма́леє» (с. 76), «мило́го» (с. 181), «червоного ві́на» (с. 204)... Такі «пісенні» наголоси існують – у піснях, але ж при умові їх вокального виконання. В читанні вони трохи вражають» [5, т. 16, с. 319–320].

Відзначаючи, що акцентуація слова – справа складна, коментатор цих думок ученого академік І. К. Білодід зауважує:

«Допомога М. Т. Рильського тут величезна, хоч часом у нього трапляються й індивідуальні прояви, обумовлені його мовним середовищем, його мовно-територіальною базою, очевидно, ще з дитинства. Так, наприклад, М. Т. Рильський пише, що в живій народній мові він не чув наголосу *користування* (тільки *корістування*), *губа́* (у значенні «гриб». – М. П.) (тільки *губа*) і под. Широкі мовні матеріали Інституту мовознавства, зібрані з усього українського мовного ареалу, свідчать, що більшість людей говорять *користування*, *губа́* (хоч не виключається й *корістування*, *губа*)» [1, с. 274].

Грамматична структура української мови також становила для М. Рильського об'єкт як його наукових зацікавлень, так і постійних турбот щодо збереження питомих українських рис [див., наприклад: 5, т. 16, с. 324]. Так, на рівні морфологічних категорій іменника увагу привертають думки вченого щодо деяких особливостей категорій роду та числа, особливо щодо нормативного вживання різних відмінкових форм іменників. Письменник, зокрема, розглядає частотне вживання (під впливом російської мови) іменника *біль* у формі ж. р. (моя біль), а не в нормативній для української мови формі ч. р. (*мій біль*); він уважав єдино нормативною для української мови форму ч. р. *дишель*, а не форму с. р. *дишло* [5, т. 16, с. 362] (зауважмо, що в словнику за редакцією Б. Грінченка також подано тільки форму ч. р., тоді як у сучасних нормативних словниках подано обидві родові форми, хоча форма с. р. – на другому місці). Максим Рильський не погоджувався з категоричним твердженням деяких мовознавців про те, що двоїна не властива сучасній українській, а також російській та білоруській мовам: «Не кажучи вже про існування в російській мові таких відчутних залишків двоїни, як «два брата», «две руки» (при множині *братья* і *руки*), не можна ж заперечувати існування в сучасному українському живому мовленні таких форм, як «дві (чи три) відрі», «дві слові», «дві руці» і т. ін., а також прийнятих і в літературній мові «два брати», «два сини» (при множині *браті*, *сині*)» [5, т. 16, с. 454].

Характеризуючи варіантність флексій у системі відмінювання іменників української мови, М. Рильський подає результати своїх спостережень над цим граматико-стилістичним явищем і висловлює деякі рекомендації. Так, зокрема, в рецензії на книгу В. Ващенко «Полтавські говори» вчений торкається питання

паралельного існування форм Р. в. іменників ч. р. на **-а** й на **-у**. Як відомо, ця проблема і в наш час спричинює певні складнощі у визначенні правильного закінчення Р. в. іменників ч. р. на приголосний, тому М. Рильський пропонує такий підхід до розв'язання цього питання: «...можливо, – каже він, – слід звернути увагу на те, що інколи (у віршах, у піснях) вживання тієї чи іншої форми диктується вимогами рими, як у відомій пісні: «Баламуте цього світа, Баламутиш мої літа. Такі приклади, здається мені, можна знайти і в Котляревського» [5, т. 16, с. 433–434]. Не можуть не викликати зацікавлення й думки письменника-мовознавця з приводу форм Р. в. одн. іменників ж. р. на приголосний (ця проблема, як відомо, і в наш час лишається надзвичайно дискусійною [див., зокрема: 4, с. 50–55]).

Щодо форм Р. в. мн., то не може не привернути уваги думка вченого про поширеність в українській мові форм Р. в. іменників першої відміни: *бабів, хатів* [5, т. 16, с. 434, 409]. Як відомо, ці форми (крім нормативно закріплених форм *бабів* поряд з *баб* і *губів* поряд з *губ*) поширені переважно в говорах південно-західного наріччя, а рідна ж говірка поета (в селі Романівці Попільнянського району Житомирської області) хоч і належить загалом до південно-східного наріччя, але характеризується наявністю деяких рис південно-західного наріччя.

Неодноразово вчений відзначав, що з варіантних форм Д. в. одн. іменників ч. р. на приголосний перевагу потрібно віддавати формам на *-ові, -еві(-єві)*, з прикрістю констатуючи, що в сучасній мові – як розмовній, так і художній – справа стоїть чи не навпаки: «Цілий ряд наших письменників уперто ігнорує вживанішу форму давального відмінка чоловічого роду на *-ові, -еві, -єві*, а натомість дає скрізь (не тільки там, де цього вимагали б стилістичні чи евфонічні завдання) форми на *-у, -ю; сину, ковалю, носію*» [5, т. 16, с. 362]; «Не знаю, як кому, а мені просто боляче бачити, що в нашій літературі і особливо в пресі майже зовсім – з дивовижною і навряд чи корисною послідовністю – викорінюються форми давального відмінка на *-ові, -еві, -єві*, а вживаються тільки далеко менше поширені в живій мові форми на *-у, -ю*. Пишуть виключно: *сину*, а не *синові*, *бійцю*, а не *бійцеві*, *ковалю*, а не *ковалеві*, *краю*, а не *краєві*... Чому?» [5, т. 16, с. 445]; «Щодо форм давального відмінка на *-у, -ю*, поряд з формами на *-ові, -еві*, то,

мабуть, іноді це явище можна пояснити впливом літературної, точніше – газетної мови. Адже відомо, що з газет наших майже вигнані (без достатніх підстав) форми на *-ові*, *-еві*. Не обійшлося, можливо, й без впливу російської мови» [5, т. 16, с. 434]. Пор. зразок майстерного використання такої варіантності закінчень у самій мовній практиці поета – в «Сонеті про словник»: «...Народу скарб (про словник. – М. П.) народові вернути» [5, т. 3, с. 349].

Характеризуючи вживання паралельних форм Зн. в. одн. іменників ч. р. на приголосний на позначення неістот – у формі, спільній з Н. в., і у формі, спільній з Р. в., письменник уважає, що форми «зробили стола», «забув батога» і т. д. значно частіші – знов-таки переважно у старшого покоління – ніж форми «забув батіг», «зробив стіл» і т. ін.» [5, т. 16, с. 409]. Поет привертає увагу до досить поширених випадків ненормативного сплутування форм Н. і Зн. в. іменника *мати*: «...часто-густо читаємо «він любить свою *мати*» (замість *матір* – Зн. в.), а буває й навпаки: «до сина прийшла його *матір*» (замість *мати* – Н. в.). Нехай друге і має ще коріння в нашій літературі, хоч і не відповідає нормам сучасної мови, то перше вже, напевне, ніякого потвердження в живій практиці мови не може найти» [5, т. 16, с. 361].

Поет із сумом констатував помітне згасання в мовній практиці використання форм Кл. в., пояснюючи це значним впливом на українську мову з боку російської мови. Він неодноразово повертався до цього питання, зокрема: «Ще гірше стоїть справа з кличним відмінком. Нехай, може, і відбувається в народі якийсь процес певного відмирання кличного відмінка, але це не дає права штучно прискорювати цей (недосліджений) процес. Так чи сяк, а мені, приміром, просто-таки прикро читати, коли люди пишуть у звертанні: «Дорогий наш батько і вчитель», бо все моє українське ество тягне мене сказати «Дорогий наш батьку і вчителю!» [5, т. 16, с. 362]; «Сахаються у нас також і кличного відмінка, що становить одну з особливостей української мови. Отже: дорогий товариш, а не дорогий *товаришу*, Маруся, а не *Марусю*, любий брат, а не любий *брате* і т. ін. Я взяв ці приклади з голови, але в першому-ліпшому («любому», як пишуть ті самі «пуристи») номері першої-ліпшої нашої газети можете натрапити на щось подібне і, по суті, неподобне» [5, т. 16, с. 445]; «Вірно вказує автор на певне відмирання кличної форми. Проте в рідній

мені місцевості досі вживаються поруч із зверненнями – «Павло», «Петро», «Василь», «кум», «брат» звернення – «Павле», «Петре», «Василю», «куме», «брате» [5, т. 16, с. 409]; «Я не кажу вже про... кальку з російських зворотів як про єдиний мовний прийом..., про те, що вони [деякі журналісти. – М. П.] безтурботно пишуть у звертанні «рідний наш батько і вчитель», забуваючи про існування в українській мові кличного відмінка: *батьку і вчителю*» [5, т. 16, с. 357; переклад з російської мови наш. – М. П.].

Серед граматичних категорій прикметника М. Рильський, рецензуючи докторську дисертацію Василя Ващенка «Полтавські говори», відзначає, доповнюючи та істотно уточнюючи спостереження діалектолога щодо місця повних (нестягнених) форм прикметників у стилістичній системі сучасної живої мови Полтавщини: «Про повні форми прикметників (на *-ая, -еє, -ії*) слід відзначити, що вони найчастіше зустрічаються в записах пісень, де вони виконують (як і в поезії) певні стилістичні й ритмічні функції» [5, т. 16, с. 434; пор. також: т. 16, с. 438]. Але основне місце серед зауважень письменника щодо прикметникових категорій займають ступені порівняння – проблема нормативності їх уживання. По-перше, як вважає поет, потрібно вживати лише повні (не скорочені) форми прикметників у складі форм вищого ступеня порівняння: «Чимало буває плутанини і з ступенями порівняння. Раз у раз можемо надібати в нашій літературі конструкції типу: «Він (вона, воно) *сильніш* за мене», тоді як граматичні норми владно диктують: «він *сильніший*, вона *сильніша*, воно *сильніше за (від) мене (ніж я, як я)*». Недавно мені довелось прочитати у вельми поважного автора: «Це *гіри за* всякої бомби». Конструкція цілком неможлива» [5, т. 16, с. 362]. По-друге, такі форми вживаються в нормативній українській мові лише разом із прийменниками *за, від* або сполучниками *ніж, як*. Уживання їх без цих службових слів – «син вищий батька» і под. – це вже «вплив російської мови» [5, т. 16, с. 435, пор. також с. 319].

Щодо займенників української мови, то М. Рильський неодноразово звертається до питання про вживання вказівного займенника *сей* (варіант до *цей*), не погоджуючись із думкою деяких мовознавців, що це нібито діалектна форма або форма, вживана переважно для іронічного чи гумористичного забарвлення або тільки в канцелярській мові, як, зокрема, в російській мові,

і стверджуючи його функційну рівноправність з варіантом *цей* [5, т. 16, с. 429, 418, 444, 435] (СУМ, т. IX, с. 110, подає займенник *сей* із ремаркою *заст.* – М. П.).

З-поміж зауважень М. Рильського щодо окремих форм і категорій дієслова, по-перше, виділяється його спостереження над функціонуванням форм інфінітива в рідній говірці письменника, яким він доповнює рецензовану працю з діалектології південної Житомирщини: «Заважу ще, що в Попільнянському та Корнинському районах значно переважають (чи переважали за мого юнацького віку) форми інфінітива дієслів на *-ть* над формами на *-ти*, – отже, «гулять», «ходить», «кохать», «робить» і т. ін.» [5, т. 16, с. 409]. По-друге, дуже актуальною на сьогодні є оцінка М. Рильським місця в літературній українській мові активних дієприкметників теперішнього часу, адже дискусії щодо їх нормативності ведуться й досі. Рецензуючи дисертацію Й. Багмута «Принципи перекладу на українську мову творів В. І. Леніна», учений пише: «Хотілось би тільки ще раз застерегти проти надмірного вживання активних дієприкметників, хоч їх і вживали, як зазначає дисертант, і Коцюбинський, і Леся Українка, і особливо Франко. Ті цитати в нього, які наводяться на 173 сторінці (мається на увазі дисертація Й. Багмута. – М. П.), – «доказуючий», «служачий», «читаючий», «розкошуючий» і т. д. – не можуть бути для нас цілком переконливим зразком» [5, т. 16, с. 316]. В іншому місці свого відгуку М. Рильський також звертається до цього питання: «Я не заперечую проти запровадження в українську мову форм дієприкметників, як «ростущий», «наростаючий» і т. д. – вони іноді просто необхідні, та й стрічаються у класиків української літератури. Але гадаю, що коли такими формами рясніє переклад, то читати його – важкувато» [5, т. 16, с. 315]. Однак, дбаючи про точність позначення словом певного поняття та про адекватність перекладу, письменник допускав, щоб така дієприкметникова форма була навіть першою у відповідному синонімічному ряду: «При доборі того чи іншого слова ми – я вертаюсь до художньої мови, хоч це може стосуватись і мови публіцистичної, та й наукової, – завжди повинні зважати на емоційне та образне забарвлення слова. У Російсько-українському словнику Інституту мовознавства АН УРСР 1948 року перші два розв'язання слова *потрясающий* дано такі: *приголомшливий*, *потрясающий*. Думаю, що це була помилка:

«потрясающий» треба було поставити на першому місці, бо хто ж скаже: «Я слухав приголомшливу музику Чайковського?»» [5, т. 16, с. 397–398] (зауважмо, що РУС-48 серед варіантів перекладу рос. *потрясающий* подавав і прикметник *надзвичайний*, який може бути еквівалентом відповідного відтінку значення цього російського слова: *потрясающая игра* – *надзвичайна гра* [6, с. 486]; такий самий переклад рос. *потрясающий* подали й пізніші авторитетні російсько-українські словники: РУС-68, т. II, с. 645; РУС-2003, с. 882). Варто мати на увазі, що в мовній практиці самого М. Рильського форми на *-чий* в ад'єктивізованому вживанні трапляються, наприклад: «...діалекти і наріччя є *оплодотворяющим, збагачуючим, ферментуючим* началом літературної мови» [5, т. 16, с. 451].

Письменник не схвалював упровадження в українську мову прислівникових форм із суфіксом *-и* на зразок *філософськи, імперіалістськи, реформістськи* і под., які практикувалися, зокрема, в перекладах творів В. І. Леніна українською мовою в радянський час [5, т. 16, с. 315] (як відомо, в сучасній українській нормативній мові прислівники на *-и* допускаються лише з префіксом *по-...* і рекомендуються на другому місці після форм на *по-...ому*. – М. П.).

Багато уваги приділяв М. Рильський проблемам синтаксису з погляду нормативності вживання синтаксичних конструкцій в українській мові та їхніх стилістичних функцій [див., зокрема: 5, т. 16, с. 368]. Особливо часто ці питання учений порушував у працях, присвячених культурі української мови в її контактах із російською та аналізу перекладів з інших мов на українську. Аналізуючи твори своїх колег-письменників, М. Рильський стежив за особливостями їхнього синтаксису, з приємністю відзначав своєрідність і багатство синтаксичних зворотів. Про це свідчить, зокрема, його «Лист до Івана Виргана», у якому М. Рильський схвально відгукується про синтаксис і фразеологію автора, зазначаючи: «І синтаксис ваш, і Ваша фразеологія – таки Ваші і таки українські: «Бралось до ранку», «швидкома... причепурила... перед дзеркалом коси», «на дощ клалось...» [5, т. 13, с. 357]. Письменник-академік цілком слушно вважав: «Багатство поетичної лексики і синтаксису – необхідна передумова для розквіту літератури. Бідність лексики, штампованість фразеологічних зворотів і синтаксичних структур – біда, з якою треба боротися так само рішуче, як і з усяким трюкацтвом і штукарством у мові, з усякою

вишуканістю, що веде до малозрозумілості, з усяким милуванням словом як самоціллю» [5, т. 16, с. 379].

Письменник різко критикував випадки порушення під впливом російської мови норм синтаксичного керування: «зрадив мені милий» замість *зрадив мене милий* [5, т. 16, с. 348], «дякую вас» замість *дякую вам* [5, т. 16, с. 361], «говорять і думають на рідних мовах» замість *рідною мовою*, «насмішечки над демократизмом» замість *з демократизму* [5, т. 16, с. 314–315] та ін.

Серед інших виявів тієї уваги, яку постійно приділяв академік питанням культури української мови, не можна не згадати його обстоювання форм топонімів, зокрема назв історичних районів м. Києва: *Голосіїв, Китаїв*, а не *Голосієво (Голосієве), Китаєво (Китаєве)* [див.: 3].

У своїх науково-теоретичних та науково-публіцистичних статтях і виступах, рецензіях і відгуках, у різноманітних принагідних зауваженнях М. Рильський лишив нам численні зразки уважного ставлення до нормативного та культурномовного статусу різних слів, словоформ, словотвірних моделей, фразеологічних зворотів і синтаксичних конструкцій, вимови деяких звуків і наголошування різних слів української мови, оцінки і судження, які зберігають свою актуальність дотепер. Він постійно підкреслював значення культури української мови як для збереження та шліфування краси й самобутності самої мови, так і для розвитку культурно-освітнього рівня мовців. Активну діяльність письменника на ниві культури української мови органічно доповнюють його поетичні заклики любити і плекати рідну мову, «як парость виноградної лози», боротися за її чистоту – «доглядать свій сад» і «полоти бур'ян» на мовному полі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Орфоеп.** – Орфоепічний словник української мови: в 2 т. / [за ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського]. – К.: Довіра, 2001, 2003.
- ОСУМ-99** – Орфографічний словник української мови / [уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко]. – К.: Довіра, 1999. – 990 с.
- РУС-48** – Російсько-український словник / [голов. ред. М. Я. Калинович]. – М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1948. – 800 с.

- РУС-68** – Російсько-український словник: в 3 т. [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1968.
- РУС-2003** – Російсько-український словник / [за ред. В. В. Жайворонка]. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
- СУМ** – Словник української мови: в 11 т. [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білодід І.** Дослідник скарбів рідної мови / І. Білодід // Рильський М. Ясна зброя. – К.: Рад. письменник, 1971. – С. 255–276.
2. **Грищенко А.** Михайло Жовтобрюх / А. Грищенко // Дивослово. – 2006. – № 6. – С. 37–39.
3. **Ільєнко І.** Життя духовного основа / І. Ільєнко // Літературна Україна. – 1988. – 27 жовт. – С. 5.
4. **Німчук В.** Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.: монографія / В. Німчук. – К.: [б. в.], 2002. – 116 с.
5. **Рильський М.** Зібрання творів: у 20 т. / М. Рильський. – К.: Наук. думка, 1983–1990.
6. **Російсько-український словник** / [голов. ред. М. Я. Калинович]. – М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1948. – 800 с.
7. **Синявський О.** Норми української літературної мови. – Х.; К.: Література й мистецтво, 1931. – 368 с.
8. **Словник української мови: в 11 т.** [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
9. **Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика** / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969. – 436 с.
10. **Шерех (Шевельов) Ю.** Так нас навчили правильних проізошених / Ю. Шерех (Шевельов) // Шерех (Шевельов) Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: в 3 т. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 203–249.

Надійшла до редколегії 17.03.2014

МОВНО-ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ / ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ У РОЗРІЗІ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Проаналізовано формування мовно-професійної компетентності, мовних/мовленнєвих компетенцій, термінологічної компетентності, термінологічної грамотності, професійно орієнтованої комунікації та високоякісного фахового перекладу.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовно-професійна компетентність, термінологічна компетентність, термінологічна грамотність, професійна комунікація.

Проанализированы вопросы формирования языковой профессиональной компетентности, языковых/речевых компетенций, терминологической компетентности, терминологической грамотности, профессионально ориентированной коммуникации и высококачественного профессионального перевода.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая профессиональная компетентность, терминологическая компетентность, терминологическая грамотность, профессиональная коммуникация.

The paper analyzes the issues of forming the lingvoprofessional competence, language / speech competencies, terminological competence, terminology literacy, professional communication and high-quality professional translation.

Keywords: sociolinguistics, lingvoprofessional competence, terminological competence, terminology literacy, professional communication.

В умовах глобалізації професійний простір організують транснаціональні, інтернаціональні, макрорегіональні, національні, мікрорегіональні, муніципальні, локальні суб'єкти. Сюди також зараховуємо функційні мережі корпорацій, урядових і неурядових організацій. Особливе місце посідають неформальні простори, які складаються із фрілансерів, вільних підприємців, аматорів, просунутих користувачів ПК та технологій. Ці неформальні простори заповнюють лакуни професійної сфери, створюючи менш інтенсивне та напружене середовище, яке характеризується нижчим рівнем вимог до фахівців, професіоналізму та відповідальності. Знайомство з культурою транснаціональних компаній, обмін досвідом з іноземними фахівцями в межах спеціальних

заходів, підвищення кваліфікації в закордонних центрах, досвід роботи пліч-о-пліч з іноземними колегами і навчання в розвинених країнах дає початок пошуковій нових форм співпраці, влаштуванню змагань, перегонів, спробам стати адекватним, затребуваним фахівцем із відповідним рівнем професійності, не гіршим, ніж у закордонних колег.

Глобалізація є часто основою для розширення «професійної особистості». Це передбачає удосконалення людиною своїх професійних, психологічних і світоглядних сторін. Професійні характеристики особистості включають, серед інших, дві найголовніші сторони фахівця – досвід і глибоке знання своєї справи та мовно-професійну компетентність (характеристика мовної особистості). У цьому напрямі актуальними є питання формування мовної особистості, розвитку таких її складників, як мовна свідомість, мовні здібності, мовне чуття, мовно-ціннісні і світоглядні орієнтації.

Соціолінгвістика наразі ставить кілька питань, що можна відзначити як вельми актуальні в теоретичному дискурсі: соціалізація та мова, соціум та мислення, соціологія праці та мовно-професійна компетентність.

Метою статті є дослідження соціолінгвістичної інтроспекції понять мовно-професійна/термінологічна компетентність (підґрунтям для цього візьмемо лінгвокомпетенції фахівця) та аналіз реалізації вказаних компетентностей у мові/мовленні (на прикладі перекладу фахового тексту).

Така перспектива наукового дослідження зумовлює низку завдань: проаналізувати формування мовної особистості в її мовних/мовленнєвих компетенціях, указати на особливості фахового спілкування, окреслити найрелевантніший у професійній сфері параметр мовної особистості – термінологічну компетентність, звернути увагу лінгвістів на питання термінологічної грамотності, означити проблему професійно орієнтованої комунікації та фахового перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (І. І. Харченко, О. О. Тур, Л. В. Вікторової, Т. В. Стасюк) свідчить, що триває теоретичне обґрунтування поставлених питань, здійснюються спроби репрезентації випадків коректного/вдалого/майстерного терміновживання, термінопородження, проте немає широкої перспективи вивчення цього питання в дискурсі, в комунікації, у різних професійних сферах.

Доцільно виділити дві групи лінгвокомпетенцій фахівця, кожна з яких має свої різновиди. Розглянемо основні типи, урахувавши соціальні запити й потреби сучасного суспільства. *Власне мовні компетенції*: знання базових мовознавчих понять, основних відомостей із різних розділів мовознавства; базові лексичні, граматичні, стилістичні, орфоепічні, правописні вміння; внутрішня потреба бути грамотним, стежити за своєю мовою, словником; розуміння виражальних та стилістичних можливостей рідної мови; уміння внутрішньо проникати в смисл тексту; уміння здійснювати різні види мовного розбору; знання мовного етикету, виразів, ідіом; досвід самотійної предметної діяльності – навчально-пізнавальної, аналітичної, синтетичної та ін. *Мовленнєві компетенції*: знання базових механізмів мовлення; здатність адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане; здатність до мовленнєвої творчості, виразності в розмові; здатність планувати, готувати майбутнє висловлювання в різних жанрах за інтерактивними і трансактивними схемами, виступати з повідомленням; здатність реалізовувати задум у процесі мовленнєвої діяльності, досягати мети висловлювання; здатність до асоціативної мовленнєво-мислиннєвої діяльності; вміння аудіювання, читання, говоріння, письма; гнучке вміння використовувати засоби мови залежно від типу, стилю мовлення; навички красномовства; уміння редагувати власне та чуже мовлення; здатність до контролю, самоконтролю результатів мовленнєвої діяльності.

З іншого боку, говорячи про фахове спілкування, акцентуємо увагу на найбільш релевантному в професійній сфері параметрі мовної особистості – *термінологічній компетентності*. Саме з опрацювання галузевої термінології, а вже ширше – з опанування фахівцем професійного мовлення розпочинається побудова системи загальних і професійних знань. Для вільного володіння усною та писемною формами професійного спілкування фахівці повинні мати чималий активний лексичний запас фахової термінології, бо мовленнєва специфіка цього стилю спілкування визначається насамперед великою кількістю термінів, що активно обслуговують сферу професійно-виробничої діяльності.

Спеціальні галузеві терміни становлять понад 60 % професійної лексики фахівця, решту посідає загальнонаукова термінологія та загальнонавчальні лексеми. Крім того, термінологічна лексика має

велике значення для науково-виробничої комунікації, сприяючи її інтелектуалізації, полегшує процес засвоєння знань та реалізації їх у фаховій діяльності, поглиблює знання фахівців про ознаки спеціальних понять, є засобом розширення активного професійно зумовленого словникового запасу, підвищує культурний рівень професіоналів. Покращення професійної лінгвокомпетенції на основі фахової термінології відбувається у професійно орієнтованій комунікації, спрямованій на конкретного адресата – фахівця певної спеціалізації.

Передумовою активного використання наукової та професійної термінології слугує раціональне поєднання комунікативного підходу, професійного контексту, здатності до самостійного навчання, дослідницько-пошукової діяльності, адже для вільного розуміння та читання наукових текстів необхідно приблизно 75–85 % усіх термінів, наявних у фаховому дискурсі.

Професійно-комунікативний контекст розширює індивідуальний лексикон людини, насамперед професійний лексикон фахівця. Саме цей контекст є середовищем підтримки термінологічної компетентності людини, створенням термінологічної культури особистості, колективу, галузі та розвитком термінознавчої ерудиції високих професіоналів.

Термінологічна компетентність фахівця передбачає вміння вільно тлумачити фахові терміни літературною мовою; вміння добирати терміни до визначень чи описаних явищ, процесів, предметів; спроможність скласти термінологічний словник до фахового тексту із додаванням пояснення термінів; уміння впевнено переказувати вузькоспеціалізовані тексти з високою щільністю вживання складних термінів; вищий рівень володіння термінологією – термінознавча ерудиція (а саме: творчі підходи в професійній комунікації – термінотворчість, термінопородження; уміння добирати термінологічні синоніми, уводити їх до професійного тексту; знання нюансів уживання термінів-синонімів (дублетів – власне українського слова та інтернаціоналізму) у фахових текстах; уміння складати у свідомості гіперо-гіпонімічні термінологічні гнізда, лексико-семантичні групи терміноодиниць; уміння знаходити антоніми до термінів, знаючи контрпозиції, обернені процеси, протилежні явища; навички з коригування фахових текстів, де можуть бути помилки у вживанні терміноформ, їхньому

тлумаченні, вживання термінів у невласивому для них значенні; уміння складати експромтом професійну промову, презентацію, пояснення з високим вмістом точної та складної термінології галузі).

Віртуозне володіння фаховою термінологією допомагає професіоналу відчувати специфіку рідкісних та складних понять, відчувати відтінки та переходи від нормативного фахового мовлення з уживанням унормованої термінології до розмовно-повсякденного робочого мовлення з використанням професіоналізмів, а також користуватися такими мовленнєвими прийомами для досягнення прагматичних цілей – переконання опозиції, відстоювання своєї точки зору, запевнення роботодавця в перевагах найму тощо.

Термінологічна компетентність фахівців міжнародного класу виявляється також у їхній спроможності робити переклад складних спеціалізованих текстів, які містять термінологію, стандарти, специфічні характеристики, взагалі репродукують фонові професійні знання.

Термінологічна грамотність фахівця допомагає уникати сліпого калькування під час перекладу фахової літератури та створення текстів професійного спрямування, орієнтує на вживання нормативних форм термінологічних та фахових фразеологічних терміносполучень.

Як приклад перекладацької майстерності фахівця в галузі сучасної медицини (неврології) наведемо зразки роботи з англійським текстом про захворювання Вільяма, його симптоматику, труднощі та лікування. Джерелом послугувала стаття «Severe eating disorder in a 28-year-old man with William's syndrome» авторів Todd Young, William Apfeldorfl, Jordan Kneppel, Joel Yager [2].

Спочатку наведемо фонові знання, соціокультурну інформацію галузі, яку повинен мати фахівець із неврології для виявлення мовно-професійної, і насамперед термінологічної, компетенції в умовах міжнародного спілкування (табл. 1).

Оскільки хвороба (як і будь-яке неврологічне захворювання) охоплює низку фізіологічних, психологічних, поведінкових симптомів, фахівець мусить знатися на широкому колі питань та бути обізнаним із поняттями та термінологією. Поняттєва схема тексту про синдром Вільяма охоплює п'ять видових категорій, які у свою чергу складаються з таких понять: *History of illness (історія*

хвороби), Physical examination (медичний огляд), Mental status examination and behavioral process (перевірка психічного стану та поведінки), Investigations (обстеження), Neurological and psychiatric problems (неврологічні та психіатричні проблеми).

Таблиця 1

**Фонові знання, потрібні перекладачеві
для роботи із фаховим текстом**

<p>Одним із неврологічних захворювань є синдром Вільяма. Дж. Вільям, кардіолог з Нової Зеландії, уперше описав синдром у 1961.</p> <p>Зовнішність хворих на синдром подібна до зовнішності ельфів (у традиційному сприйнятті): широкий лоб, опущені додолу повні щоки, великий рот із повними губами, пласке перенісся, маленьке загострене підборіддя, своєрідна пласкувата форма носа, яскраво-блакитні очі із зірчатою картиною райдужки та припухлостями навколо повік. Для синдрому характерні також розумові порушення: дефіцит наочно-образного мислення, але спостережувано розвиток вербальних здібностей. З-поміж психологічних особливостей пацієнтів вирізняють: природну комунікабельність, непослідовність у діях, піднесений настрій, уміння слухатися дорослих. Хворі страждають також на численні фізичні порушення: стеноз аорти, підвищена еластичність суглобів, проблеми з вагою, порушення опорно-рухової системи. Пізніше вчені-дослідники визначили, що причиною захворювання є рідкісне порушення сьомої хромосоми.</p>
--

Розгляньмо фрагменти фахового тексту з високим вмістом термінології з галузі неврології та загальної медицини, а також можливі варіанти його перекладу, які подамо, спираючись на актуальну класифікацію способів перекладу [1].

Транскодування [1, с. 21] – це такий спосіб перекладу, коли звукову або графічну форму слова вихідної мови передають засоби абетки мови.

1) транскрибування [1, с. 21] (коли літерами мови перекладу передають звукову форму слова вихідної мови), наприклад:

<p>Neuropsychiatrically, William's <i>syndrome</i> is often associated with mild to moderate mental retardation, with impairments of long-term visual and verbal memory, although short-term memory remains intact.</p>	<p>Синдром Вільяма часто асоціюють зі слабкою та помірною розумовою відсталістю, з порушенням довготривалої візуальної та вербальної пам'яті, хоч короткотривала пам'ять залишається неушкодженою.</p>
---	---

2) адаптивне транскодування [1, с. 21] (коли форму слова вихідної мови дещо адаптують до фонетичної або граматичної структури), наприклад:

<p>William's syndrome is a neurodevelopmental disorder caused by a hemizygous deletion of approximately 1.6 megabases containing approximately 28 genes on chromosome 7q11.23, resulting in a gene defect associated with elastin (ELN) that is pathognomonic of the syndrome.</p>	<p>Синдром Вільяма – це неврологічний розлад, викликаний гемізіготним руйнуванням приблизно 1.6 мегабаз, які містять близько 28 генів хромосоми 7(11.23), що зумовлює мутацію гена, пов'язаного з еластичним фібрилярним білком, що є характерним для захворювання.</p>
---	--

3) змішане транскодування [1, с. 21] (переважно використання транскрибування з елементами транслітерування), наприклад:

<p>Mr. T's father, assigned treatment guardianship, provided informed consent for pharmacotherapy with fluvoxamine (chosen in relation to obsessive-compulsive spectrum symptoms), which was slowly titrated to 100 milligrams daily.</p>	<p>Батько пацієнта, якого призначили стежити за лікуванням, надавав письмову згоду на медикаментозне лікування флувоксаміном (обраним у зв'язку із загрозою появи обсесивно-компульсивного синдрому), що повільно титрувався до ста міліграмів на день.</p>
--	--

Калькування [1, с. 88] (дослівний переклад) – це спосіб поморфемного чи полексемного перекладу, наприклад:

<p>Mr. T had never been manic or psychotic, had no history of other compulsive behaviors, such as picking or checking, and had never mentioned or displayed obsessional concerns about any specific aspect of his physical appearance other than weight.</p>	<p>Пан Т. ніколи не був маніакальним або психічно хворим, за ним ніколи не помічали компульсивної поведінки, наприклад, перебірливості або перевірки, він ніколи не скаржився на конкретні нав'язливі ідеї щодо своєї зовнішності, крім ваги.</p>
---	--

Контекстуальна заміна [1, с. 26] є перекладацькою трансформацією, під час уживання якої перекладним відповідником стає слово або словосполучення, що не є словниковим відповідником і яке дібрано з урахуванням контекстуального значення слова:

<p>Elfin faced, grinning, genial, with limited intellectual functioning, and in the company of his parents, he arrived on the unit carrying a book on drag racing and a magazine for drummers.</p>	<p>Схожий на ельфа, з посмішкою на обличчі, доброзичливий чоловік з обмеженим розумовим розвитком з'явився у відділенні в супроводі батьків з книгою про автоперегони й журналом для барабанщиків.</p>
---	---

Смисловий розвиток [1, с. 28] – такий прийом контекстуальної заміни, коли під час перекладу використовують слово, значення якого є логічним розвитком значення слова, що перекладається, наприклад:

<p>Nutritional rehabilitation, close observation, <i>milieu therapy</i>, and specific behavioral modification protocols to address Mr. T's eating and anxiety issues were developed and implemented.</p>	<p>Було розроблено та запроваджено такі методи боротьби з проблемами харчування та тривогою Містера Т як відновлення нормального харчування, пильний нагляд, сприятливий вплив оточення і правила конкретної модифікації поведінки.</p>
--	--

Описовий переклад [1, с. 36] – це такий прийом перекладу нових лексичних елементів вихідної мови, коли слово, словосполучення, термін чи фразеологізм замінюють у мові перекладу словосполученням, яке адекватно передає зміст цього слова або словосполучення, наприклад:

<p>He was <i>alert</i>, extremely pleasant, and outgoing, and he greeted the team with a broad smile and a weak handshake, made good eye contact, but cocked his head slightly in order to focus his vision during conversation.</p>	<p>Він задовільно реагував на зовнішні подразники, був дуже приязним і доброзичливим, привітав команду лікарів широкою посмішкою і невпевненим рукостисканням, встановлював зоровий контакт з людьми, але трохи підіймав голову, щоб краще бачити під час розмови.</p>
--	---

Вибір словникового відповідника [1, с. 13] («перекладного еквіваленту») використовують у випадках, коли лексичні одиниці оригіналу мають словникові еквіваленти в мові перекладу. Еквівалентні одиниці включають одноквівалентні (що мають лише один перекладний відповідник) і багатоеквівалентні (що мають більше одного перекладного відповідника), наприклад:

<p>Nurological problems include <i>hyperreflexia, strabismus, nystagmus, hyperacusis</i> with hypersensitivity to sound, sensori-neural hearing loss, and coordination difficulties.</p>	<p>Неврологічні проблеми включають підвищені рефлекси, косоокість, мимовільний рух очних яблук, патологічно підвищене сприйняття звуків, сенсоріально-неврологічну втрату слуху та труднощі з координацією.</p>
--	--

Додавання [1, с. 48] – це така лексична трансформація, що полягає у введенні до перекладу лексичних елементів, відсутніх у мові оригіналу, з метою правильної передачі смислу речення оригіналу та дотримання мовних норм культури мови перекладу, наприклад:

<p>There were no <i>electrolyte</i>, hepatic, or thyroid function disturbances.</p>	<p>Не було виявлено жодних порушень електролітного балансу чи функціонування печінки або щитовидної залози.</p>
---	--

Таким чином, можна відзначити високий рівень мовно-професійної/термінологічної компетентності фахівця, який працював із матеріалами з неврології. Блоки інформації можуть становити певні труднощі для професіонала в плані коректної інтерпретації багатозначних термінів іноземною мовою, вибору адекватного словникового відповідника або варіанту перекладу терміна, особливостей уживання загальної лексики й професіоналізмів у фаховому тексті, правильного застосування того чи того способу перекладу термінології, визначення межі припустимості перекладацьких трансформацій термінології, перекладу термінів-неологізмів, розпізнавання та інтерпретації псевдоінтернаціоналізмів, розпізнавання національної варіативності термінів, ідентифікації іншомовних термінів в англійських фахових текстах, власних імен, назв тощо.

Отже, з розвитком антропоцентричної парадигми знання, в розрізі сучасних соціолінгвістичних досліджень актуальним є вивчення формування та реалізації мовно-професійної компетентності, мовних/мовленнєвих компетенцій, термінологічної компетентності, термінологічної грамотності. Потребують мовних студій питання терміновживання, термінопородження у фаховому спілкуванні, покращення професійно орієнтованої комунікації та забезпечення якості фахового перекладу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Карабан В. І.** Переклад англійської наукової і технічної літератури: у 2 ч. / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2001. – Ч. 2: Лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні труднощі. – 304 с.
2. **Young T.** Severe eating disorder in a 28-year-old man with William's syndrome [Електронний ресурс] / T. Young, W. Apfeldorfl, J. Knepfel, J. Yager // *The American Journal of Psychiatry*. – Vol. 166, No 1. – January 01. – 2009. – Режим доступу: <http://www.ajp.psychiatryonline.org>

Надійшла до редколегії 12.03.2014

**ВІДХИЛЕННЯ ВІД НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ ПРИ ПЕРЕДАЧІ ЛІТЕРИ Ґ
У СЛОВАХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ
(на матеріалі сучасних українських газет)**

Розглянуто відхилення від норм чинного правопису під час передачі літери ґ в українськомовних газетах кінця ХХ – початку ХХІ ст., зумовлені як загальним станом мовної культури суспільства, так і ваганнями у виборі мовних орієнтирів.

Ключові слова: норми сучасної української літературної мови, літера ґ, мова українських друкованих ЗМІ, український правопис.

Рассматриваются отклонения от норм действующего правописания при передаче буквы ґ в украиноязычных газетах конца ХХ – начала ХХІ ст., обусловленные как общим состоянием языковой культуры общества, так и сомнениями в выборе языковых ориентиров.

Ключевые слова: нормы современного украинского литературного языка, буква ґ, язык украинских печатных СМИ, украинское правописание.

The article deals with the variety of norm deviation of orthography, when representing letter ґ in the Ukrainian-speaking newspapers of the period of the end ХХ – the beginning ХХІ century, due to both status of society language culture on the whole, and doubt as to the choice of language reference.

Keywords: the norms of modern the Ukrainian standard language, the letter ґ, the language of Ukrainian print media, the Ukrainian orthography.

У мовній практиці сучасної української преси від початку 90-х років ХХ ст. помітним явищем стали різноманітні відхилення від настанов нормативних словників, граматик і правопису, які поширюються на всі рівні мовної структури, охоплюючи й систему графіки української літературної мови. Такі відступи зумовлено, з одного боку, загальним погіршенням мовної культури суспільства, а з іншого, – ваганнями, хитаннями у виборі певних мовних орієнтирів для наслідування.

Об'єктом дослідження обрано сукупність відхилень від рекомендацій чинного правопису при передачі літери ґ у словах іншомовного походження в мові українськомовних газет кінця

XX – початку XXI ст., а метою – виявлення найчастотніших, найхарактерніших випадків таких відступів, оскільки серед знаків сучасної української графіки найбільшою кількістю відступів від норм, зафіксованих у чинному правописному кодексі, непослідовностей і прямих неточностей щодо звучання, характеризується вживання в мові сучасних газет літери г. Звук [g] в іншомовних словах звичайно передається літерою г [13, с. 98], але у вимові у власних назвах іншомовного походження допускається паралельне вживання звуків [г] і [г]: [Гете] і [Гете] і под. [13, с. 17]. Від початку 90-х років XX ст. ця літера стала вживатися значно ширше, особливо в тих виданнях, які орієнтуються на відновлення мовної практики 20-х років минулого століття та української західної діаспори: «Широке й не завжди науково аргументоване використання г зумовило гіперфункції цієї літери й відповідного звука в словах іншомовного походження» з «міфологізацією та «політизацією» цього питання» [7, с. 386; пор. також: 1, с. 337]. У світ вийшло вже кілька спеціальних довідників щодо правил уживання цієї літери, і в кожному з них є відмінності [див., наприклад: 10; 11]. Відступи від чинних норм уживання цієї літери та непослідовності в них характеризують і низку інших сучасних словників, довідників та різного роду рекомендацій з української мови: *арго, жаргон, грейпфрут, грип, гранат* та ін., але *сленг, тала-концерт, тран-прі* та ін.; *Глазго* і *Глазго*, *Галілей* і *Галілей* та ін., хоча тільки *Галац* (місто), *Гобі* (пустеля), *Гринвіч* та ін. [11]; *германій*, але *германієвий*; *гадоліній*, *гратуляція* та ін., але *гратифікація* «нагородження» та ін.; є *гражда* і *гражда* [3]; *Гданськ* і *Гданськ*, *Гранада* і *Гранада*, але тільки *Гаага*, *Галлія*, *Гамбург*, *Гдиня*, *Генуя*, *Геттінген*, *Гібралтар* та ін. [2]; *ангажемент*, *атар*, *ангіна*, *алетро* та ін., але *англійці*, *ангстрем* та ін. [8]. Проте, з іншого боку, висловлюються й застереження проти такого розширеного вживання звука / літери г, наприклад: «Надуживання фонемою [г] призведе до руйнації звукового образу української мови, до втрати її мелодійності тощо» [4, с. 176–177; пор. також: 5, с. 4].

Якщо в написанні г у власне українських та давно українізованих словах журналісти загалом намагаються дотримуватися чинних правил, хоча це вдається їм далеко не завжди, то у відтворенні

цього звука в іншомовних словах, особливо у власних назвах, значно частіше спостережено відступи від правил, причому в таких відступах також виявляється непослідовність. Найпослідовніше, але не до кінця, правил чинного правопису щодо цього дотримуються лише друковані органи Верховної Ради і Кабінету Міністрів України.

Так, у матеріалах газети «День» літера г у власне українських та давно українізованих словах часто вживається відповідно до правил, хоча й непослідовно, наприклад: *гвалтувати, гвалтування, гвалтівник* (27.06.2012), *грунт, ґрунтовний, ґрунтовність, ґрунтуватися, обґрунтування* і тощо (15.07.1997; 15.02.2013). Однак ці ж слова, як і інші, рекомендовані чинним правописом до написання з літерою г, ще частіше трапляються з літерою г: *гаунок* (9.09.1997; 26.12.2000), *гвалт* (15.07.1997), *грати* – іменник (24.07.1997; 24.01.2013), *гуля* (5.08.2011), *дзига* (16.07.1997). Але найчастіше з літерою г (замість нормативної ґ) пишуться тут іншомовні слова, особливо власні назви іншомовного походження, наприклад: *гарантія, регіон* (15.07.1997), *Єжи Гедройц* (6.12.2001), *Наташа Герке, Ярослав Говін* – прізвища поляків, *Гданськ* (27.06.2012), *Ватнер, Юлія Гартнунг, Торте Меллер* (15.02.2013), хоча і в іншомовних словах практика вживання цієї літери є дуже непослідовною, пор., наприклад, з літерою г: *гол, організатор* (15.07.1997), *ліга* (5.10.2012); у власних назвах: *Грег Сміт* (15.07.1997), *Астрід Ліндґрен, Крістіане Нестлінґер* (27.06.2012), *Фігурський* – прізвище поляка (27.06.2012), *Зіґлер, Флемінґ* (18.01.2013), *премія «Греммі»* (15.02.2013) та багато ін. Звук [g] у матеріалах цієї газети може передаватися не тільки відповідною узаконеною в правописі літерою, але ще й літерою г зі знаком ніби акутового наголосу над нею: *гвалтівник* (3.09.2010, с. 7), *ґрунт* (22.07.2011, с. 5, 9), *дригається* (14.12.2012, с. 5), *Маріо Драґі* (17.08.2012, с. 3), *Бінґ Кросбі* (15.02.2013, с. 18) та ін.

У газеті «Україна молода» вживання літери г в українських і давно українізованих словах здебільшого відповідає чинним правилам: *ганок, грати* – іменник (28.02.2013; 13.03.2013), хоча трапляється й *грати* (25.01.2001), *гвалтувати* (28.03.2013), *грунт, ґрунтовий, обґрунтований* (28.06.2012; 28.02.2013); зокрема у власних назвах: *Степан Гражда* – журналіст (7.02.2013). Однак

у багатьох випадках із цією ж літерою можуть наводитися й іншомовні власні назви, хоча й непослідовно, наприклад: *Кенітсберг* (29.11.2012), газета «*Моргенпост*» (1.09.2011), тоді як в інших випадках слова такого роду пишуть через г: газета «*Франкфуртер Альгемайне Цайтунг*» (4.08.2000), *Віктор Гюго*, *Вольфганг Фогель* (4.08.2000), *Вашингтон* (7.02.2013), *Гонконг* (7.02.2013) і под. Цілком можливо, що певний вплив мають у цьому плані окремі автори та редактори. Так, час від часу сторінку газети, що її веде К. Родик, відводять результатам чергового рейтингу «Книжка року», і на цій сторінці досить широко простежуємо літеру г в іншомовних словах, наприклад: *рейтинг*, *Магочі* – прізвище, хоча, наприклад, *анилаг*, *гімназія* та деякі ін. – через г (6.03.2013); *Едгар По*, *Ернест Гемінгвей*, *Ізраель Зангвіл* та деякі ін. (13.03.2013).

У матеріалах «Газети по-українськи» вживання цієї літери в українських і давно українізованих словах також у більшості випадків узгоджується з нормативними рекомендаціями: *агрус* (11.01.2013), *танок* (26.02.2013), *гвалтувати*, *гвалтування* (12.02.2013), *телотати* (26.02.2013), *гешефт* (26.02.2013), *грати* – іменник (28.02.2013), *грунт*, *грунтовний*, *грунтуватися*, *обґрунтований* (22.02.2013), *догори дригом* (12.03.2013) і под., хоча й не завжди: *Чорне волосся закручене в гулю*; – *Гулю на голові бачите?* – *торкає себе пальцями за чоло* (12.04.2013). Однак вона досить помітно виступає також, усупереч правилам, в іншомовних словах, переважно у власних назвах, наприклад: пошукова система «*Гугл*» (17.01.2013), в особових іменах та прізвищах: *Меган Фокс*, *Бергер*, марках автомобілів: «*Фольксваген Пассат*», «*Фольксваген Кадді*», премія «*Греммі*», книжковий формат «*Кніблі*» (12.02.2013), хоча в цьому ж номері інші, здавалося б, цілком аналогічні випадки подають через нормативне г: музичний гурт «*Но смокінг оркестра*», футбольна команда «*Гранада*»; так само непослідовно: *Марк Цукерберг*, але *Майкл Блумберг*, *Стівен Спілберг*, *Білл Гейтс* (22.02.2013), *Джаскіль Рейган*, *Аргентина*, *Уругвай*, *регіон*, але *Уто Чавес*, *Леді Гага*, *Ева Голіджер*, *Санто-Домінго*, «*фольксваген*» (12.03.2013), *Ангел Гранчаров* – болгарин (22.02.2013), *Дмитрій Благой* – росіянин (28.02.2013).

На сторінках «Літературної України» практика використання цієї літери часто розходиться з рекомендаціями правопису 1993 року навіть в українських і давно українізованих словах: *гава*, *ганок* (12.09.2002; 13.01.2000), *гелгання*, *прогавити* (10.10.2002), *грунт*, *гудзик* (18.01.1996), *грати*, *грунтовний*, *гвалтування*, *гвалтувати* (2.12.1999), *загратований* (18.11.1999) і под. Хоча, наприклад, подається *гугель* (20.09.2001 – у публікації Н. Вархол, українки зі Східної Словаччини, з приміткою: «Гугель» – діалектне слово, їжа з тертої картоплі, печена в духовці, але в цій же публікації подано й неправильне написання (через г) – *дзигарі*. В іншомовних словах написання з г у «Літературній Україні» звичайно не практикують, однак інколи в окремих публікаціях його застосовують (можливо, на прохання авторів, зокрема з діаспори). Наприклад, у межах однієї публікації: *інтегруватися*, *консалтинг*, *легенда*, *регіон*, *Р. Кіплінг*, але через г: *айсберг*, *генеральний*, *організатор* та деякі ін. (18.01.1996). Із цією літерою нерідко подають прізвище або й ім'я відомого вбитого журналіста: *Георгій Гонгадзе* (наприклад, 26.04.2001). Іноді, на жаль, можна натрапити й на помилкове використання цієї букви в іншомовній власній назві: Ігор Січовик. *Неймовірні пригоди Мюнхгаузена в Україні* (11.12.2003), пор. нім. *Münchhausen*. На сторінках газети можна натрапити й на випадки передачі цього звука літерою г зі значком ніби наголосу над нею: *Відлуння загратованого дитинства* (18.11.1999, с. 7).

Із двох львівських газет, «Високий замок і «Експрес», що розповсюджуються в межах усієї України, краще становище щодо нормативності вживання літери г спостерігається в газеті «Високий Замок». Її вживання в багатьох випадках поширюють на іншомовні слова, хоча й непослідовно, особливо у власних назвах: *ембарго*, але в цьому ж номері інші подібні іншомовні слова подано з г: *гімназія*, *гестапівець* (29.07.2000); *пігулка* (14.03.2013); у власних назвах: *Ангела Меркель*, група «*Ролінг Стоунз*» (29.11.2012; 14.03.2013), *Грейс Гонсалес* (29.07.2000), *Леді Гага*, *Стінг* (3.01.2013), але непослідовно, пор., наприклад: *Гданськ* (29.07.2000) і *Гданськ* (7.06.2000), *гранд-клуб «Софія»*, підприємство «*Гранд-готель*» і СП «*Гранд-готель*» (25.07.2002); через г: літак «*Боїнг*», *Аугусто*, *Армстронг* – і через г: *Альберт Гор* (13.08.1999).

Особливо широко простежуємо позанормативне використання літери *г* в іншомовних словах у виданнях, більшою або меншою мірою зорієнтованих на мовну практику 20-х років і української західної діаспори.

Так, у матеріалах газети «Українське слово» в іншомовних словах літера *г* виступає досить широко, хоча непослідовно: президент Угорщини *Арпад Гьонц*, *Сегед* – місто в Угорщині, але в інших іншомовних словах, де в оригіналі наявна літера *g*, пишеться *г*: *гарант*, *Вашигтон*, віце-президент США *А. Гор*, *Ландсбергіс* (це все на одній сторінці: 14.11.1996, с. 10), а в одному з інших номерів газети – і *Арпад Гьонц* (5.11.1998); написання через *г*: *авангард*, *заантажований*, *Аргентина* (29.11.2001), хоча в цьому номері в подібних іншомовних словах подано й написання з *г*: *аграрний*, *геніальний*, *регіон*, *рейтинг* та ін.; *агентство*, *генерація*, *глобалізація*, *прагматизм*, *Пентагон* (13.09.2001), хоча в цьому номері в подібних іншомовних словах подано й написання з *г*: *Габсбург*, *Пітсбург*, *Чикаго* (3.02.2000). Трапляються на сторінках газети й випадки помилкового передавання звука [h] в іншомовних власних назвах як [g]: *Тегеран*, хоча в європейських мовах, що користуються латинською графікою, ця назва столиці Ірану передається як *Tehran* або *Teheran*; президент Чехії *Вацлав Гавел* (13.02.2003), пор. чes. *Havel*; *Голокост* (3.02.2000) – від грец. *holokauston* [12, с. 196].

У газеті «Час» журналісти, загалом намагаючись дотримуватися написання *г* у власне українських словах, поширюють цю практику й на написання новіших іншомовних слів, включаючи й слов'янські власні назви, але виходить це дуже непослідовно. Наприклад, у межах тих самих номерів або навіть і тих самих матеріалів: *генерал*, *генеральний*, *делегатія* та деякі ін., але *газ*, *гастарбайтер*, *лінгвістичний*, власні назви: *Герцеговина*, «*Гран Спуманте*» та ін. (24.05.1996); *агентство*, *гарантувати*, *генералісимум*, *колега*, *легіонер*, *ліга*, *організація*, але *груповий*, *орган*, *прогнозувати* (16.07.1999). У слов'янських власних назвах – через *г*: *Югославія*, *Горбачов*, абрєвіатури *ГУЛАГ*, *КТБ* (1997, № 10) і под., але ось, наприклад, у межах однієї публікації: з *гардероба*

Горбачової; у сукнях, які недавно належали Раїсі Горбачовій (1997, № 13). Привертають до себе увагу окремі випадки з помилковим (неетимологічним) передаванням відповідного звука: *гани-ти* (Офіційна преса ганила все це псевдокритичними статтями: 10.01.1997, с. 4) [пор.: 6, т. 1, с. 467], але частіше в іншомовних власних назвах: комітет *Гельсінкі-90* (27.11.1998), пор. фін. *Hel-sinki*; *Гімлер* (28.08.1997), пор. нім. *Hitler*; *гігієна* (24.05.1996) – від грец. *hygienos* [12, с. 187].

На сторінках газети «Слово», яка прагнула якнайпослідовніше наслідувати норми Харківського правопису, також досить часто можна побачити випадки непослідовного передавання цієї літери в іншомовній лексиці. Ось, наприклад, у межах однієї невеликої публікації: *група*, *діаграма*, *емігрувати*, *інтелігенція*, *конгрес*, *Бельгія*, але *графічний*, *трагічний*, *Англія* (1995, № 2); у межах іншої публікації: *інтелігенція*, *Кичигін* (російське прізвище), але *геноцид*, *органічний*, *Каганович* (1995, № 1).

Проведене дослідження мовних особливостей низки сучасних українських газет засвідчує, таким чином, наявність у системі їхньої графіки (літерних позначень звуків) різноманітних відступів від нормативно-правописної бази. Найбільшою мірою це стосується вживання літери *г* (як у власне українських і давно українізованих словах, так і в новіших запозиченнях) в іншомовних словах. Для повнішого уявлення про графічну систему має бути проведене дослідження особливостей уживання в матеріалах сучасних українських газет інших літер у словах іншомовного походження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ажнюк Б. М.** Орфографічні та орфоепічні англізми в українській мові / Б. М. Ажнюк // Мова. Людина. Світ: зб. наук. статей до 70-річчя професора М. П. Кочергана. – К.: Київський нац. лінгвістичний ун-т, 2006. – С. 332–341.
2. **Великий** зведений орфографічний словник сучасної української лексики [голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Перун, 2004. – 888 с.
3. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.

4. **Вихованець І.** Визначальний принцип українського правопису / І. Р. Вихованець // Український правопис: так і ні. – К.: Рідна мова, 1997. – С. 175–177.
5. **Головащук С.** Дещо про мову й сучасне мовлення / С. Головащук // Літературна Україна. – 1997. – 18 верес. – С. 4.
6. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983 –.
7. **Єрмоленко С. Я.** Літературна норма в аспекті мовної свідомості / С. Я. Єрмоленко // Життя у слові: зб. наук. праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2011. – С. 379–389.
8. **Новий** тлумачний словник української мови: у 4 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Аконт, 1998.
9. **Паночко М.** Словник-довідник слів із літерою г / М. Паночко. – Львів: Кальварія, 1998. – 46 с.
10. **Пономарів О.** Фонема г та г': Словник і коментар / О. Пономарів. – К.: Просвіта, 1997. – 40 с.
11. **Словник-довідник** з культури української мови / Гринчишин Д., Калюжний А., Сербенська О., Терлак З. – Львів: Фенікс, 1996. – 368 с.
12. **Словник** української мови / [відп. ред. В. В. Жайворонок]. – К.: Просвіта, 2012. – 1320 с.
13. **Український** правопис. – К.: Наук. думка, 1993. – [4-е вид., випр. і доп.]. – 240 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2014

ПУНКТУАЦІЙНІ ПОМИЛКИ В ТЕКСТАХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Проаналізовано та класифіковано пунктуаційні помилки, виявлені в текстах судових рішень районного суду м. Кіровограда, а також зроблено висновки щодо можливих причин появи цих анормативів.

Ключові слова: судове рішення, пунктуаційна помилка, мовна норма.

Проанализированы и классифицированы пунктуационные ошибки, обнаруженные в текстах судебных решений районного суда г. Кироваграда, сделаны выводы о возможных причинах появления таких анормативив.

Ключевые слова: судебное решение, пунктуационная ошибка, языковая норма.

The article deals with the punctuation mistakes that were found in the texts of Kirovograd District Court's judicial decisions, the classification of such mistakes was composed and some possible causes of such mistakes were proposed.

Keywords: judicial decision, punctuation mistake, linguistic norm.

Підготовка судового рішення вимагає від автора не лише спеціальних фахових знань, але й умінь та навичок точно, лаконічно, змістовно описувати хронологію подій, достатньо повно передавати зміст чужих слів, робити логічні висновки та створювати переконливі твердження, правильно подавати перелік юридичних документів, що є суттєвими для розуміння позиції суду. Першочерговим і водночас найскладнішим завданням для посадових осіб судової влади в цьому процесі є дотримання вимоги зрозумілості [2, с. 20]. Оскільки всі судові рішення зазвичай оприлюднюються у судовому засіданні, засобах масової інформації, збірниках судових рішень, розміщують у реєстрі на офіційному веб-порталі судової влади [2, с. 19], то доступ до них має будь-який громадянин нашої держави, тобто передбачається, що такий користувач не повинен мати суттєвих труднощів у розумінні змісту рішення, незважаючи на відсутність у нього юридичної освіти.

Зрозумілість тексту забезпечується не лише доцільним добром лексичних та граматичних одиниць, але й нормативною постановкою розділових знаків. Вони виконують у письмовому

тексті функції розподілу й виділення смислових частин, словосполучень і слів, а також указують на відношення між елементами тексту, їх завершеність, емоційне забарвлення та інтонації. Саме тому порушення пунктуаційних норм сучасної української літературної мови значно ускладнює сприйняття тексту під час читання. Крім того, негативний помилковий матеріал може істотно спотворювати, переінакшувати зміст написаного, що є особливо небажаним для юридичних документів, оскільки для уточнення інформації необхідно буде звертатися до кримінальної справи. Актуальність пропонованого дослідження зумовлено також тим, що пунктуаційні недогляди часто залишають без належного редагування і вони закріплюються у свідомості авторів як нормативний варіант.

Пунктуаційні помилки досліджувалися переважно на матеріалі текстів засобів масової інформації (Т. Бондаренко, І. Мариненко, Л. Боярська, А. Яворський), письмових робіт учнів (Н. Ковальчук), тоді як тексти судових рішень поки що залишалися поза увагою науковців.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне проаналізувати вибрані з реєстру судові рішення, виявити пунктуаційні помилки в них та визначити причини появи таких аномативів, що й становить мету нашої наукової розвідки. Основні завдання висуваємо такі: визначити типові помилки в текстах судових рішень; класифікувати їх; з'ясувати причини появи зафіксованих аномативів.

Джерельною базою дослідження слугував Єдиний державний реєстр судових рішень – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень на офіційному веб-порталі судової влади України. Об'єктом дослідження було обрано чотири вироки Ленінського районного суду м. Кіровограда в кримінальних справах у сфері злочинів проти життя та здоров'я особи (крім справ, що порушують не інакше, як за скаргою потерпілого), ухвалені в період 2012–2013 років (у дужках зазначаємо реєстраційний номер кожного рішення). Предмет дослідження – пунктуаційні помилки, зафіксовані в текстах вироків (стиль оригіналів збережено. – *О. Ч.*). Використані для аналізу матеріали укладено різними суддями, що дає змогу визначити типові помилки в загальній практиці створення таких документів.

У наукових розвідках, де проаналізовано пунктуаційні помилки в текстах інших жанрів, подається така їх класифікація:

1. Помилки, пов'язані з пропущеним розділовим знаком.
2. Помилки, пов'язані із зайвим розділовим знаком.
3. Помилки, пов'язані з уживанням не того розділового знака [3, с. 109].

Загалом погоджуючись з цією класифікацією, вважаємо за необхідне деталізувати її, урахувавши особливості досліджених правових текстів. Прізвища фігурантів справ замінено на ОСОБА 1, 2, 3 тощо без узгодження граматичних форм.

I. Помилки, пов'язані з пропущеним розділовим знаком.

1) кома між головною та підрядною частиною складного речення: *Коли побачив, що ОСОБА 3 хоче встати, він зробив назустріч йому два кроки з тим __ щоб він не вставав... (№ 30386378); Чому він наніс удар потерпілому саме в шию __ пояснити не зміг... (№ 30386378); ОСОБА 1 також сказав йому __ щоб він помив ножа від крові (№ 30313971); ОСОБА 4 зазначив, що до того __ як він покликав ОСОБА 10, він не замахувався на нього, а просто тримав молоток в руках (№ 28360132); ОСОБА 2 переліз через паркан __ який обгороджував вказане домоволодіння, звідки таємно, повторно викрав дві металеві труби (№ 30386378); 15.09.2012 року він був у бабусі __ з якою проживав батько (№ 30386378); Патрон заганяється __ коли зверху пересмикнути, але він цього не робив, після першого пострілу він не пересмикав (№ 28360132); Допитаний в судовому засіданні свідок ОСОБА 9 пояснив, що разом з ОСОБА 4 та ОСОБА 5 робили ремонт в АДРЕСА 1 __ розрахуватися повинен був ОСОБА 6 (№ 28360132). Обставинами, які пом'якшують покарання підсудного ОСОБА 6 __ є відшкодування завданої шкоди, оскільки потерпілий будь-яких претензій до нього не має (№ 28360132); Обставин, які обтяжують покарання підсудного ОСОБА 6 __ судом не встановлено (№ 28360132);*

2) розділові знаки при відокремлених членах речення:

а) обставинах, виражених дієприслівниковими зворотами: *ОСОБА 2 __ перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, знаходився у будинку АДРЕСА 11 (№ 30386378); В ніч з 05.01.2012 року на 06.01.2012 року __ проходячи по вулиці __ вирішив викрасти курей (№ 30386378); В нічний час лютого 2012 року __ проходячи по вулиці, він побачив, що нікого не було в одному*

з дворів (№ 30386378); **Лежачи** __ він сказав **ОСОБА 2** помити ножа від крові та подати йому рушника (№ 30313971); **Взявши з даного столу у ліву руку кухонний ніж, умисно докладаючи значного зусилля** __ наніс **ОСОБА 1** один удар кухонним ножем в ділянку правої половини грудної клітини (№ 30313971); **Повернувшись** __ він провів його з кухні до ліжка, де поклав на диван (№ 30313971);

б) означеннях, виражених дієприкметниковим зворотом: **На светрі, вилученому з приміщення будинку по АДРЕСА 2** __ знайдена кров людини (№ 30313971); ...показаннями __ **наданими в суді** __ свідків **ОСОБА 10, ОСОБА 13, ОСОБА 15, ОСОБА 17, ОСОБА 18**, які є послідовними як на досудовому слідстві, так і в судовому засіданні (№ 27822831);

3) вставних словах: **Вказав, що нажав на спусковий гачок один раз, пістолет** __ **мабуть** __ власник споряджав ... (№ 28360132);

4) при порівнянні: **Просила надати магнітно-резонансну томографію, це буде об'єктивніше** __ **ніж огляд самого потерпілого** (№ 28360132).

Як бачимо, типовими пунктуаційними порушеннями в межах цієї групи є відсутність розділових знаків між підрядною та головною частинами в складних реченнях. Найчастішими проявами такого анормативу є відсутність коми в реченні з підрядними означальними. Здебільшого укладачі пропускали кому перед сполучним словом **який(-а, -і)**. Іншим типовим порушенням є відсутність розділових знаків при відокремлених обставинах, виражених дієприслівниковими зворотами. У таких реченнях відсутні коми або лише з одного боку, або з обох одночасно.

Причиною порушень у цій групі, на нашу думку, є недостатній рівень володіння пунктуаційними нормами української літературної мови.

II. Помилки, пов'язані із зайвим розділовим знаком.

1) кома при безпідставному розумінні уточнення: **Під час суперечки** __ **приблизно о 13 год. 00 хв.** він підвівся з-за столу (№ 30313971); **Крім цього, в кінці лютого 2012 року** __ **у нічний час, точної дати та часу слідством не встановлено** (№ 30386378); **В той день** __ **приблизно о 20.00 год.** від працівників міліції дізналися про вбивство батька (№ 27822831); **за відсутності МРТ**

та медично-криміналістичної експертизи светра **_, висновок не можна вважати категоричним (№ 28360132); По дорозі додому придбали пляшку горілки** **_, ємністю 0,5 л. (№ 30313971); ОСОБА 2** **_, шляхом пошкодження віконної рами проник до вказаного будинку (№ 30386378); ОСОБА 6 розмовляв з ОСОБА 9 в коридорі** **_, на підвищених тонах; Під час розмови з потерпілим** **_, з під'їзду № 5 зазначеного будинку вийшов чоловік (№ 28360132); Побачила, що між першим і другим поверхом в крові лежить ОСОБА 5** **_, без ознак життя (№ 27822831); В цей же день** **_, приблизно о 16.00 год. дізнався від товаришів про вбивство ОСОБА 5 (№ 27822831);**

2) коми, що не мають граматичного пояснення: *Побачив на території вказаного домоволодіння* **_, дві металеві труби та одну двосекційну чавуну батарею...** (№ 30386378); *Експертизу не проводили, тому* **_, що потерпілий відмовився від проведення МРТ (№ 28360132); Пізніше** **_, вийшла в під'їзд (№ 27822831); Одного дня** **_, ОСОБА 5 запропонував йому піти разом до квартири (№ 27822831); Після нарізки лимону** **_, ОСОБА 1 залишив ніж на столі (№ 30313971); Однак** **_, пізніше зі слів співробітниці їй стало відомо, що ОСОБА 5 вбили біля його будинку (№ 27822831); Строк відбування покарання обчислювати з дня затримання, тобто** **_, з 08.09.2010 року (№ 27822831); На час скоєння злочину** **_, працював дільничним інспектором (№ 28360132);**

3) кома перед однорідним членом речення, що приєднується одиничним єднальним сполучником: *Потім зірвав навісний замок* **_, і проник у гараж (№ 30386378); В цей момент ОСОБА 4 вступив із ним з власної ініціативи в сварку** **_, та сказав, що він його не наймав на роботу** **_, та не має до нього ніякого відношення (№ 28360132); Потім комусь зателефонував** **_, та сказав піднятись (№ 28360132).**

Виявлені порушення пунктуаційних норм, пов'язані із зайвим розділовим знаком, представлено в текстах вивоків кількісно неоднаково. Найчастіше укладачі помиляються, відокремлюючи другорядні члени речення, що в усному мовленні часто виділяються інтонаційно. Особливо це помітно в тих випадках, де йдеться про хронологію, часові межі подій, які автори тексту намагаються подати як надважливе уточнення. Рідше трапляються

пунктуаційні помилки, які, на наш погляд, можуть бути результатом постановки розділових знаків навмання. Також імовірно, що такі помилки не мають логічного пояснення, оскільки є технічними огріхами.

III. Помилки, пов'язані з уживанням іншого розділового знака: *Пістолет ПМР_ , вогнепальна зброя травматичної дії (№ 28360132)*. Замість коми потрібно вжити тире.

IV. Помилки, пов'язані з неправильним місцем розташування розділового знака. Зафіксовано такі приклади: *ОСОБА 2 проник на вищезазначене подвір'я__ з якого_ , таємно, повторно викрав три каністри по 20 л. кожна (№ 30386378); Він погодився, після чого ОСОБА 5 сказав, що зателефонує через 10–15 хв.__ однак_ , ОСОБА 5 так і не зателефонував (№ 27822831)*. Укладачі механічно поставили розділовий знак у тому місці, яке виділили інтонаційно.

IV. Синкретичні помилки. Поняття синкретичної помилки обґрунтоване в дисертаційній роботі Т. Бондаренко [1]. Дослідниця визначає їх як аномативи, що синтезують в одній ненормативній одиниці ознаки порушення різних мовних норм [1, с. 5]. Прикладом можуть слугувати лексико-морфологічні, лексико-синтаксичні та інші порушення. Ми ж використаємо це поняття у дещо вужчому розумінні – на позначення різного виду пунктуаційних помилок, що поєднуються в одному реченні, на зразок: пропущений розділовий знак + зайвий розділовий знак, пропущений розділовий знак + інший розділовий знак в конкретному випадку тощо.

1. Пропущений розділовий знак і зайвий: *... ОСОБА 2 __ діючи умисно, наніс ОСОБА 3 удар в область шиї ліворуч, спричинивши останньому_ , тілесні ушкодження (№ 30386378); Все __ що відбувалось __ бачила його подруга ОСОБА 8_ , і ОСОБА 11, який зайшов у будинок __ коли він бився з потерпілим (№ 30386378); Пістолет він дістав у ОСОБА 10 із-за пояса_ , правою рукою, вистрелив на відстані 1 м 10 см, можливо __ трохи більше (№ 28360132); Вважає, що по дорозі до ЖЕКу_ , чоловік зайшов до квартири, де жив ОСОБА 3 __ і вчинив його вбивство (№ 27822831)*.

2. Зайвий та інший розділовий знак замість необхідного: *...висновком судово-балістичної експертизи № 160 від 16.09.2010*

року, згідно якого 15 патронів, вилучених 08.09.2010р. __, під час особистого догляду ОСОБА 3 – є боєприпасами (№ 27822831).

Виникнення таких пунктуаційних помилок пояснюється одночасно кількома причинами: відсутністю ґрунтовних знань синтаксису української мови, постановкою розділових знаків навмання, нерозумінням смислових відношень між складовими речень.

Отже, у текстах судових рішень виявлено п'ять основних типів пунктуаційних помилок, з-поміж яких найчастіше трапляються порушення, пов'язані з відсутністю розділового знака або наявністю непотрібного. Автори вироків помиляються здебільшого, виокремлюючи другорядні члени речення. Потрібно зазначити, що приклади із зайвим відокремленням кількісно переважають. Також типовим порушенням є відсутність коми між головною та підрядною частиною складного речення. Поодинокими є анормативи, пов'язані з неправильним місцем розташування розділового знака, та вживанням іншого розділового знака.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бондаренко Т. Г.** Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. Г. Бондаренко. – К., 2003. – 18 с.
2. **Куйбіда Р.** Посібник із написання судових рішень / Р. Куйбіда, О. Сироїд. – К.: Дрім Арт, 2013. – 224 с.
3. **Мариненко І. О.** Види граматичних і пунктуаційних помилок на сторінках журналу «Український тиждень» / І. О. Мариненко // Стил ь і текст: наук. зб. / за ред. В. В. Різуна. – К., 2011. – Вип. 12. – С. 104–114.

Надійшла до редколегії 07.03.2014

МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО І ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

УДК 811.161.2'373.422

Н. С. Голікова

СЕМАНТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ МАРКЕРИ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ АНТОНІМІВ У ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ

Досліджуються комунікативно-прагматичні особливості антонімів у художньо-літературному дискурсі, визначаються семантичні та прагматичні їхні риси як маркери контекстуальних протилежностей.

Ключові слова: антонім, антонімія, семантика, прагматика, контекст, дискурс, художньо-літературний дискурс.

Исследуются коммуникативно-прагматические особенности антонимов в художественно-литературном дискурсе, определяются семантические и прагматические их черты в качестве границ контекстуальных противопоставлений.

Ключевые слова: антоним, антонимия, семантика, прагматика, контекст, дискурс, художественно-литературный дискурс.

The communicative-pragmatic peculiarities of antonyms are analyzed in the artistic-literatures discourse; their semantic and pragmatic characteristics as markers of contextual opposition are described in the article.

Keywords: antonym, antonymous, semantics, pragmatics, context, discourse, the artistic-literatures discourse.

Факти навколишнього світу закріплено в мові відповідними одиницями, з-поміж яких вирізняються антоніми, що відображають відношення протилежності, або опозиції, як істотні відмінності реальних предметів, ознак, дій тощо. Антонімія – універсальне явище, властиве всім мовам світу. Його логічну основу створюють протилежні видові поняття, що становлять межу вияву якості (властивості), визначеної родовим поняттям: *гарячий – холодний* (температура), *важкий – легкий* (вага), *падати – підніматися* (вертикальний рух) тощо [4, с. 35–36].

© Голікова Н. С., 2014

Мовознавча наука, протягом кількох століть досліджуючи антонімію на теренах лексикології, розробила й закріпила термінологічно-поняттєву базу, що послужила підґрунтям для всебічної характеристики та класифікації антонімів передусім як лінгвальних складників розгалуженої системи, багато зусиль доклала для того, щоб виявити протилежні семи, які репрезентують та актуалізують опозиції антонімів у структурі їхніх лексичних значень як у мові, так і в мовленні (тексті). Вивченню антонімії як універсальної лінгвістичної категорії останнім часом присвятили свої праці Н. Векуа, Г. Кондратова, О. Лихачова, М. Полякова, О. Чернега, Т. Чурносова та ін. Однак сучасний поступ вітчизняної та світової лінгвістики потребує розроблення максимально найширшої аспектології протиставних відношень, реалізованих не лише в мові (статика), а й під час спілкування її носіїв (динаміка), адже саме в процесі комунікації помітними стають постаті мовців, які творять і сприймають інформацію про навколишній світ.

Мета цієї статті полягає в описі комунікативно-прагматичної специфіки антонімів, реалізованих у художньо-літературному контексті. Основним завданням наукової публікації є виявлення семантичних і прагматичних меж одних і тих самих контекстуальних опозитів, що в лінгвістичній прагматиці розглядається як загалом важлива проблема сучасної науки.

Традиційно антонімічні пари виділяють у лексико-семантичній системі мови, хоч саме явище антонімії може бути представлене в межах лексико-семантичних варіантів одного багатозначного слова (енантіосемія), є основою для формування протилежних змістів граматичних форм, синтаксичних конструкцій, а також оксиморонів – словосполучень, у яких лексичні значення компонентів зазвичай протиставлені однією парою сем. Протилежність спостерігається і в системних відношеннях фонем, що закріпилися в лінгвістиці терміном «опозиції фонем», вона характеризує зв'язки деяких морфем та службових слів, є одним із засобів утворення контрастивів як стилістичних фігур тощо.

Мовні антоніми – це найпростіша лексико-семантична мікросистема, що включає всього дві лексеми, у структурі значень яких об'єктивно й постійно протиставляються диференційні семи, об'єднані зазвичай однією інтегральною семою. Наприклад: *ніч* – *день* (доба), *весна* – *осінь* (рік), *широкий* – *вузький* (простір), *тонкий* – *товстий* (розмір), *високо* – *низько* (напрямок) тощо.

Наявність у двох знаків-антонімів відношення протилежності зазвичай не обмежується лінгвальною парадигмою, об'єктивно закріпленою в свідомості мовців. Опозиції (антоніми) часто виникають у контексті (мовленні), де слова вживаються в переносних та інших значеннях, які у зв'язку із ситуацією або задумами спілкувальників набувають протилежних сем через актуалізацію нової інтегральної семи. Наприклад: *...а в мене тільки вічні терзання: виграємо чи програємо, **переможемо** чи **прогоримо*** [3, с. 167]. Виділені контекстуальні антоніми створюють опозицію на основі інтегральної семи 'результат дії', яка протиставляється в лексичних значеннях слів диференційними семами 'перемога' – 'поразка'. А в реченні *«Голос у неї був соковитий, владний, зовсім не те, що **жебоніння** містера Ора»* [3, с. 135] неважко впізнати мовні синоніми, що змінили в художньому творі свою первинну функцію й розвинули контекстуальну протилежність на основі актуалізації родової семи 'ступінь вияву предметної дії', створивши опозитивну пару *голос – жевоніння*.

Сучасне мовознавство, орієнтуючись на антропоцентризм як пріоритетний напрям вивчення лінгвальних одиниць, вочевидь розширює аспектологію антонімів. Усе частіше лексеми-протиставлення аналізують з позицій комунікативної, когнітивної, прагматичної тощо лінгвістик. Лінгвістична прагматика, зокрема, досліджуючи використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у зв'язку з інтерактивністю (взаємодією) учасників цього процесу – мовця й адресата, поєднує увагу до мовних засобів з їх проектуванням на особистісні чинники спілкування та складники комунікативної ситуації [5, с. 610]. У такий спосіб на сьогодні не зовсім сформована, але надзвичайно перспективна маргінальна галузь лінгвопрагматика, спираючись на теорію традиційних та інноваційних мовознавчих наук, розроблює власні основи аналізу різних чинників (соціокультурних, ситуативно-поведінкових, статусних тощо) комунікативної взаємодії суб'єктів і їхнє ставлення до мовно-знакових засобів, що використовуються спілкувальниками в процесі обміну мовленнєвими актами – одиницями нормативної соціомовної поведінки в межах прагматичної ситуації [1, с. 286].

До найважливіших категорій мовної комунікації, крім мовленнєвих актів, що лежать в основі взаємодії суб'єктів, відносять

поняття дискурсу, який у найширшому розумінні асоціюється з усіма виявами комунікації, є результатом моделювання структур знань, що забезпечують стратегічне планування, перебіг і контроль комунікації, дію механізмів комунікативної компетенції, регуляцію процесів інтерактивності тощо [5, с. 611]. Представники різних наукових напрямів, відзначаючи багатоаспектність змісту та форм дискурсу, по-різному його трактують. У нашому дослідженні спиратимемося на інтегровану дефініцію поняття, сформульовану К. Серажим: дискурс – це складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими чинниками, по-друге, має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, що «будується» впродовж розгортання дискурсу автором та інтерпретується його слухачем або читачем [6, с. 12–13].

Отже, писемну форму дискурсу найчастіше пов'язують із поняттям тексту, що постає як «вичерпаний», «зупинений» дискурс. Як відомо, одним із найдавніших дискурсів/текстів є художньо-літературний, у якому постійно взаємодіють автор і читач як адресант і адресат, причому перетворення тексту, створеного письменником, на дискурс здійснюють багато читачів, по-своєму використовуючи власні знання, досвід, відчуття та емоції. Головне – цього процесу автор не може ні спостерігати, ні контролювати, ні реально впливати на нього.

Незважаючи на відсутність безпосереднього контакту між автором і читачами, комунікативний вплив адресанта на численних адресатів є очевидно позитивним, якщо автор-письменник бездоганно володіє мовою як системою і вміє індивідуалізувати кожен лінгвальну одиницю у своєму тексті, викликаючи до неї відповідне ставлення й оцінки реципієнтів. Лінгвістична прагматика, як і комунікативна лінгвістика, частиною якої вважають її більшість дослідників, розглядає антоніми як один із фрагментарних засобів успішної, ефективної комунікації суб'єктів, відображеної в художньо-літературному мікротексті. Дискурсивні опозити, що відзначаються творчим та індивідуальним характером,

у художньо-літературному тексті набувають актуального смислу й конкретизують системне значення своїх мовних еталонів, подеколи змінюючи свій лексико-семантичний статус. Вони допомагають адресантові адекватно донести до адресата потрібну інформацію, викликати з боку останнього очікувану реакцію.

Видатний український белетрист П. Загребельний, творчий доробок якого послужив джерельною базою для розв'язання намічених нами проблем у дослідженні, є саме тим письменником, який завжди досягав творчого олімпу завдяки слову. У його романах усі художньо-виражальні засоби, зокрема й антоніми, випромінюють потужну енергію, вони запрограмовані талановитим автором як фактори комунікативного впливу на адресатів-читачів. На нашу думку, у літературній спадщині митця чи не найвищим семантико-прагматичним потенціалом наділені численні антоніми, органічно вписані пером П. Загребельного в текстову палітру роману «Безслідний Лукас». Реалізація в романі антонімічних відношень контекстуальними опозитами вражає строкатістю їхніх змістів і форм, прагматичних смислів і функцій. Факти засвідчують, що ввесь загал авторських протиставлень об'єктивно диференціюється на лексичні й синтаксичні (структурний рівень), мовно-семантичні та мовленнєво-семантичні (змістовий рівень), оксиморони й енантіосеманти (структурно-змістовий рівень). І всі вони, безперечно, наділені специфічними прагматичними смислами, які читач має розкрити з подачі письменника по-своєму.

Твір привертає неабияку увагу читача передусім назвою-оксиморомом «Безслідний Лукас»: Лукас – це ім'я людини, яка, пересуваючись у просторі (основний зміст), виконуючи якусь роботу (вторинний зміст), зазвичай залишає після себе реальний слід чи результат певної діяльності, як і будь-яка інша людина. Однак автор присвоїв Лукасові атрибут *безслідний*, що своїм заперечним префіксом *без-* перекреслює не лише наявність семи 'слід, відбиток' у значенні прикметника, а й під сумнів ставить присутність самого юнака, який не може жити, творити, не залишаючи «слідів». Лексико-семантичний аналіз заголовка водночас підштовхує читача до виявлення інших його смислових відтінків, найперше прагматичних, пов'язаних із комунікативними завданнями адресанта, який, користуючись різноманітними вербальними засобами, зокрема антонімічними, послідовно втілює їх у романі,

досягаючи відповідної реакції й оцінки з боку адресатів. Варто щодо цього звернути увагу на початкове та заключне речення твору: *Лукаса переслідувало відчуття, ніби за ним стежать* [3, с. 6] і *Його шукали довго* [3, с. 397]. На перший погляд, змісти конструкцій близькі, однак у романі вони послужили своєрідною протиставно-смісловою рамкою, у межах якої розгортаються всі події – від нашого знайомства з головним героєм на початку твору до його зникнення у фіналі: *Лукаса не було. Не було слідів. Нічого* [3, с. 397]. Загальна семантична структура кінцівки твору є об'єктивно прозорою, але в кожного читача вона викликає низку оцінно-сміслових відтінків, які адресати оформлюють для себе у вигляді запитань на кшталт: *Лукас зник? Він утік? Сховався? Його немає серед живих?* тощо.

Отже, виступаючи компонентом мовленнєвого акту (актів), антонімічне протиставлення будь-якого структурно-змістового характеру виконує одне або кілька комунікативних завдань, спрямованих передусім на запланований одним спілкувальником (або й двома, багатьма) результат. Такий прийом мовного спілкування, надзвичайно популярний у художній літературі, повсякчас використовує і П. Загребельний. Виконуючи роль адресанта, письменник скрупульозно добирає кожне слово, щоб створити оригінальний текст, який має викликати в читачів (адресатів) низку індивідуальних вражень та емоцій, не порушуючи задум автора. Наприклад, нанизуючи три антонімічні пари в одному реченні *«Лукас дивився на нього і не міг збагнути, чи він товстий чи тонкий, високий чи низький, примітний чи сірий, як замазка»* [3, с. 132], письменник у романі «Безслідний Лукас», з одного боку, намалював портрет цілком ординарної, «середньої» людини, а з іншого – викликав інтерес читачів до літературного героя, примусивши їх створити у власній уяві образ конкретного чоловіка із загалом невиразними параметрами фізичного тіла, але такого, що в кожного адресата має свою форму голови, колір волосся, вираз очей тощо.

Незважаючи на те, що авторські антоніми наділено низкою органічно вмотивованих і взаємопов'язаних якостей (аспектів) – структурних (формальних), змістових (семантичних), функційних, прагматичних, соціокультурних тощо, розуміємо, що для контекстуальних опозитів найважливішими є семантичні та прагматичні їхні ознаки, межу між якими часом провести дуже складно.

Адже читач, на перший погляд, сприймає лише зміст написаного тексту (і це кожен добре усвідомлює), однак він не завжди помічає того, як, виконуючи роль реципієнта, постійно оцінює зміст літературного твору загалом, його фрагментів чи окремих конструкцій та їхніх складників зокрема, а також аналізує вчинки героїв, їх спілкування з іншими персонажами тощо, порою змінюючи своє ставлення до змісту прочитаного (це буває тоді, коли твір кілька разів перечитується), і в такий спосіб у своїй свідомості обов'язково трансформує текст на дискурс.

Останнім часом такі важливі питання щодо сприйняття змісту тексту у зв'язку зі стрімким розвитком лінгвопрагматики помітно актуалізувалися. У працях багатьох дослідників спостерігаємо спроби деталізувати відмінності між семантикою та прагматикою контекстуально реалізованих одиниць і категорій природної мови. По-своєму до розв'язання цієї проблеми підходять як зарубіжні, так і вітчизняні прагмалінгвісти, зокрема Ф. Бацевич, Є. Григор'ян, Дж. Ліч, О. Падучева, Р. Познер та ін. Однак найпершими «розвели» завдання семантики та прагматики американські вчені Ч. Пірс і Ч. Морріс, які на рубежі ХІХ–ХХ ст. стали засновниками семіотики. У науці про знакові системи, включаючи й мовну (лінгвосеміотика), вони намітили три розділи: семантику, прагматику та синтактику. Семантика повинна вивчати відношення знаків до їхніх об'єктів, прагматика – до їхніх інтерпретаторів (у нашому випадку мовців), а синтактика – відношення знаків один до одного [7, с. 5].

Представники сучасної лінгвопрагматики намагаються провести чітке розмежування семантики та прагматики в мовознавчому описі, вбачаючи в семантичному аналізі виявлення компонентів значеннєвої структури одиниць конкретної мови, що може бути кількісно виявленим, а в прагматичному – встановлення корпусу прагматичних смислів для тих самих одиниць, що принципово не підлягає кількісному охопленню [2, с. 27]. На думку Ф. Бацевича, О. Падучевої, семантика вивчає значення, що виражені в кожній мові конвенційно, тобто за допомогою немотивованих мовних знаків; прагматика – це не конвенційні «прирощення» до мовних знаків у комунікації [2, с. 29].

Спираючись на думку вчених про те, що, розрізняючись, семантичні та прагматичні правила породження висловлення діють одночасно, спробуємо провести відповідне маркування

контекстуальних антонімів у романі П. Загребельного «Безслідний Лукас». Наприклад, у синтаксичній конструкції «– Можете собі уявити, – казав професор, – я – **фізик**, а Елінор – **актриса!**» [3, с. 7] протиставленими є лексеми *фізик* – *актриса*, що зазвичай не мисляться як антонімічна пара, хоч у поданому контексті, без сумніву, вони функційно опозитивні. Семантичний їх аналіз уможливорює об'єктивне виявлення інтегральної семи «рід заняття», що й покладена в основу контекстуальної опозиції. Крім того, у структурі значень цих слів виділяємо й низку протиставлених диференційних сем: 'наука' – 'мистецтво', 'точність' – 'образність', 'логічне мислення' – 'асоціативне мислення' тощо. Корпус прагматичних смислів складається із вражень читачів про описану ситуацію. Він не може бути остаточно й однозначно встановленим реципієнтами, хоч і прогнозується автором. На нашу думку, в аналізованому контексті протиставлення *фізик* – *актриса* актуалізує прагматичний смисл захоплення батька своєю донькою, що підсилено наступним реченням: «Світ перевернувся, але як прекрасно перевернувся!» [3, с. 7]. Текстотворчі функції антонімів в аналізованому висловленні виводять на перший план і прагматичні компоненти 'гордість за доньку', 'позитивні емоції' тощо.

Семантичну і прагматичну межу ще цікавіше проводити тоді, коли контекстуальні опозити не відповідають мовним нормам, структурно урізноманітнюючись не лексичними, а синтаксичними виявами. Таких протиставлень у романі «Безслідний Лукас» ми виявили найбільше. Наприклад, у реченні «Від матері Пат успадкувала гнучкість тіла і жвавість помислів, батько подарував їй зовнішність: зріст, колір волосся і шкіри, тембр голосу, **вміння дивитися, не дивлячись, висловлювати ставлення, не мовлячи й слова**» [3, с. 71] опозитивну функцію виконують компоненти виділених словосполучень. Семантична характеристика тут може бути зведена до виділення лише однієї родової семи в поєднаннях повторюваних чи синонімічних слів, що в структурі значення другого складника перекреслюється заперечною часткою *не*. У такий спосіб і прочитується антонімія: «зорове сприйняття» – «відсутність зорового сприйняття», «говоріння» – «мовчання». Формування прагматичних смислів у зв'язку з аналізованими контекстуальними протиставленнями в кожного адресата скрупульозніше, воно більш диференційоване. Враження від прочитання синтаксичних антонімів можуть скластися у відкритий ланцюжок як позитивних,

так і негативних прагмасмислів на кшталт: ‘красива зовнішність’, ‘жіночність’, ‘гордовитість’, ‘зарозумілість’ тощо.

Багатим семантико-прагматичним потенціалом наділено й інші найрізноманітніші контекстуальні антоніми, надзвичайно влучно, по-загребельнівськи оригінально поєднані в опозиції в численних конструкціях роману «Безслідний Лукас». Усі без винятку авторські протиставлення демонструють чітко організовану семантичну структуру, вони створюють і низку прагматичних відтінків, які викликають індивідуальну оцінку читачів-реципієнтів, що забезпечує постійну інтерактивність письменника та адресатів, яким П. Загребельний залишив у спадок свій неоціненний труд.

Отже, спроба проведення семантичного та прагматичного маркування контекстуальних антонімів на основі роману П. Загребельного «Безслідний Лукас» переконує в тому, що, по-перше, антонімія в художньо-літературному дискурсі – явище поширене й актуалізоване, по-друге, контекстуальні антоніми ще й досі потребують класифікаційного уточнення, по-третє, у сучасній науці існує нагальна потреба у виявленні та відмежуванні різних аспектів антонімії, зокрема таких близьких і водночас неповторних, як семантичний і прагматичний.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бацевич Ф. С.** Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2011. – 304 с.
2. **Бацевич Ф.** Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Флорій Бацевич. – Львів: Паїс, 2010. – 336 с.
3. **Загребельний П.** Безслідний Лукас / П. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2003. – 400 с.
4. **Лингвистический** энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 686 с.
5. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля–К, 2008. – 712 с.
6. **Серажим К.** Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: монографія / К. Серажим. – К.: Видавець Паливода А. В., 2010. – 352 с.
7. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика [Електронний ресурс] / И. П. Сусов. – Режим доступу: <http://www.homepages.tversu.ru>

Надійшла до редколегії 26.03.2014

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА МЕТАФОРИ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»

Проаналізовано метафоричні конструкції у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», визначено їхнє семантичне наповнення, простежено значеннєвий зв'язок метафор різних груп, з'ясовано експресивну функцію, розглянуто особливості метафоричного стилю сприйняття дійсності головним героєм.

Ключові слова: метафора, семантичне наповнення, експресивна функція, лексико-семантична група, індивідуально-авторська метафора.

Проанализированы метафорические конструкции в романе Лины Костенко «Записки украинского самашедшого», выявлены их семантическое наполнение, рассмотрена смысловая связь метафор разных групп, определена их экспрессивная функция, описаны особенности метафорического стиля восприятия действительности главным героем.

Ключевые слова: метафора, семантическое наполнение, экспрессивная функция, лексико-семантическая группа, индивидуально-авторская метафора.

The author of the article has analysed the metaphoric constructions in Lina Kostenko's novel «Ukrainian Samashedshii's Notes», explored their semantic content, considered the semantic link of metaphors of various groups, determined their expressive function, described the peculiarities of the metaphoric style of the main character's reality perception.

Keywords: metaphor, semantic content, expressive function, lexico-semantic group, an actually poetic metaphor.

Метафора – складний, багатогранний та унікальний засіб пізнання людиною навколишньої дійсності. Вона здавна привертала до себе увагу багатьох дослідників, які намагалися осягнути суть цього феномену мислення і мови.

Метафори досліджують з точки зору філософії, риторики, мовознавства, літературознавства, логіки, психології. Деякі дослідники (Т. Єщенко, Б. Іванюк та Ю. Тимошенко) навіть пропонують виділити вивчення цього явища в окрему галузь науки – метафорологію.

Метафора постає як особливий засіб пізнання людиною навколишньої дійсності, яке реалізується безпосередньо в мові і мовленні, і важливим об'єктом лінгвістичного дослідження, що функціонує на перетині семантики, граматики та стилістики. Така багатоаспектність метафори становить значний інтерес для багатьох мовознавців.

Довершені поетичні метафори Ліни Костенко неодноразово ставали об'єктом дослідження у працях Л. Пустовіт, Н. Слободи, Н. Ашиток, Л. Краснової, Т. Єщенко, О. Козлової та ін.

У 2011 році побачив світ перший прозовий роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», який став подією в сучасному літературному житті України. На думку Ю. Горблянського та М. Кульчицької, указаний роман – це твір-застереження, інвектива людству та його глобально-цивілізаційному фарисейству й безвідповідальності, своєрідно структурований інтелектуальний роман, у якому репрезентовано цілісний есеїстичний концепт осмислення повсякденної апокаліптики сучасності [1, с. 73].

Літературознавці відзначили, що «Записки українського самашедшого» написано «лаконічною, яскраво метафоричною, а подекуди й афористичною мовою», що передбачає «багату емоційну гаму з боку реципієнта» [4, с. 88].

Мета нашої статті – розглянути особливості функціонування метафор у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Поставлена мета проектує виконання таких завдань: виокремити й описати метафоричні конструкції, визначити їхнє семантичне наповнення, простежити значеннєвий зв'язок між метафорами різних груп, з'ясувати експресивну функцію метафор як засобу реакції головного героя на події, що відбуваються у світі.

У більшості праць, пов'язаних з аналізом лексико-семантичних особливостей метафор, значну увагу приділено їх морфологічній структурі (Л. Пустовіт, О. Тищенко, Т. Єщенко, Н. Кожевнікова, Л. Кравець) або синтаксичній (Н. Слобода, О. Тараненко, В. Телія, Ю. Левін та ін.).

Домінування лексико-семантичного аспекту у вивченні цього явища виправдане, тому що метафора – це взаємодія значень [7, с. 5], зокрема Л. Пустовіт зазначає: «Під лексико-семантичною структурою метафори розуміється вся система переносних значень та номінацій, які виникли при незвичній сполучуваності слів і відображають не тільки індивідуальну мовно-мисленнєву творчість авторів, але й тенденції розвитку лексичної семантики в системі літературної мови» [7, с. 1].

Мисленню людини властива асоціативна природа, за допомогою якої стає можливим відтворення певних зв'язків між явищами, які знаходять своє відображення в семантичних особливостях метафори. На думку О. Тараненка, «передумовою метафоризації

певного слова, як відомо, є те, що суб'єкт помічає щось спільне між референтом цього слова і якимсь об'єктом» [див.: 9, с. 29].

Розрізняють внутрішню та зовнішню семантичну структуру метафор (або ж, за термінологією В. Королькова, семасіологічний та номінативно-предметний аспекти [2, с. 54].

Внутрішня структура залежить від компонентного складу метафори та семантичних відношень між складовими. Вона тісно пов'язана із граматичною структурою, особливо в аспекті компонентного складу.

Зовнішню структуру метафори розуміють як співвідношення метафори із явищами об'єктивної дійсності, які вона називає.

Існують різні типології внутрішньої семантичної структури метафори. Так, Л. Пустовіт за компонентним складом поділяє метафори на прості, ускладнені (із розгортанням семантики одного або двох компонентів) та складні (такі, що мають кілька семантичних ядер) [7, с. 19–21].

За ступенем семантичної спаяності компонентів виділяють три типи метафоричних сполучень: безпосередньо-асоційовані (метафори, компоненти яких мають спільну сему), опосередковано-асоційовані (спільна семантична ознака береться автором «ззовні», асоціація не логічного, а емоційно-образного характеру), узагальнено-асоційовані (називають предмети, поняття не прямо, а описово). В основі лексико-семантичної класифікації метафор В. Ковальова, О. Тараненка, Є. Черкасової лежить співвідношення назв у межах категорій живого і неживого.

Отже, загальноприйнятої й універсальної лексико-семантичної класифікації метафор немає, бо творчість письменників є втіленням їхнього індивідуального світосприйняття. Саме індивідуально-авторська метафора «концентрує й узгоджує у своєму семантичному полі найвіддаленіші та найнесумісніші асоціації, а тому постає суцільним нечленованим тропом, якому властиве... відносне декодування, можливість розгортатись у внутрішній сюжет, недоступний для раціонального тлумачення» [5, с. 35].

Вважають, що метафора «тяжіє до поезії, ліризує зображально-виражальні можливості мови» [5, с. 35]. У прозі метафора спрямована на «відображення суті конфлікту, який розкривається у зіткненні персонажів», «метафоричність стилю нерідко пов'язується з відображенням напруженості конфлікту», «завдяки метафоричності точніше вимальовуються деталі загальної дії» [6, с. 40]. Українська дослідниця Л. Пустовіт відзначила, що «важливою рисою структури

метафори в сучасній художній прозі є широке використання різних шарів лексики». Так, зокрема, частим є вживання у переносному значенні термінологічної та професійної лексики, що виступає «як образний засіб неспеціального тексту» [6, с. 41].

Отже, у статті спробуємо з'ясувати особливості художньої майстерності Ліни Костенко і розглянути метафору не лише як засіб створення специфічної мовної образності в мовній тканині твору, а й як засіб осмислення автором навколишньої дійсності в контексті розгортання нової тематики та проблематики.

У творі «Записки українського самашедшого» за функційною характеристикою виділяємо групу метафор, яку можна асоціювати з головним героєм твору, його мікрокосмом, внутрішнім світом.

Роман написано від імені 35-річного київського програміста, який глибоко і болісно аналізує всі вади і трагедії сучасності, пропускаючи їх через власну душу. Щоб художньо осмислити внутрішній стан головного героя, Ліна Костенко використовує влучні метафори, які експресивно відтворюють кожен порух душі, кожную відповідь на подразник, яким найчастіше є інформація, а точніше «*інформаційний коктейль*» [5, с. 8]. Тому метафори часто мають у своєму складі специфічну термінологічну лексику зі сфери програмування. Ця особливість зумовлює їхню свіжість та новизну: *Я системний програміст. У мене в голові добрий процесор. Люди, як правило, бачать світ у діапазоні своїх проблем. Ну, ще в радіусі родини, країни, свого фаху, своїх інтересів* [3, с. 67], *Мегабайти моєї пам'яті привалила інформація* [3, с. 13], *Файли моєї пам'яті хочуть струснути всі ці кошмари. На моніторі свідомості хочу намалювати щось красиве і добре. Натомість у вічі лізе всяка погань. Випари людських боліт, викиди атомних станцій, вихлопи політичних труб, – словом, всі мутагени на нашу психіку* [3, с. 105], *Може, я вже й збожеволів. А може, я – навпаки – нормальніший від нормальних, просто у мене більше сигнальних лампочок у голові* [3, с. 337].

Герой роману є заручником «абсурдів» сучасного світу. Це слово неодноразово повторюється у метафорах і сигналізує про втрату надії та життєвих орієнтирів: *Обростаєм абсурдом* [3, с. 12], *Я проламуюсь крізь абсурд* [3, с. 85].

Окремою є група метафор на позначення реакції свідомості головного героя на шал інформаційного потоку: *Почуваюся ехолотом у болоті. Ловлю сигнали зі світу, а вони дедалі глухіші й зловісніші* [3, с. 59], *Гортаю стоси газет, заходжу на сайти, читаю інтернет-видання, купую часом навіть якусь жовту пресу – просію, прошерету, може, й добуду з того інформаційного мотлоху якийсь об'єктивний факт* [3, с. 85], *Газети забомбили свідомість... Кожен тобі сипле в голову своє сміття... Закидаються чутки, які ферментують хаос* [3, с. 29], *Я справді забагато читаю газет... це як поганий наркотик, інформаційна ширка, настрій не піднімається, а голова болить* [3, с. 108], *Селеві потоки брехні заливають суспільство. З брудної піни дезінформації вириваються уламки правди* [3, с. 30].

Негативні за своїм емоційним забарвленням метафоричні висловлювання на адресу ЗМІ зумовлено передусім тим, що останні, на думку головного героя, займаються не поданням об'єктивних новин, а чорним піаром і дезінформацією: *А запопадливі акули пера, треновані в каламутних політичних океанаріях, підхопили сказане на льоту і як уже потім не обзивали ті мітинги у жовтій пресі* [3, с. 82], *Ось ви думаєте, що ви люди, а щомиті вас можуть підсмажити. Кого чуткою, кого пліткою – крутануть рожен компромату, і зашкварчить чорний піар. Духовний канібалізм* [3, с. 66]. «Духовний канібалізм» [3, с. 66], «дисфункція душі» [3, с. 157] – це новітні хвороби сучасного суспільства.

Головний герой намагається бодай частково «розвантажити» психіку» [3, с. 16]. Він пише щоденник, щоб подолати відчуження між внутрішнім мікрокосмом і глобальним зовнішнім макрокосмом: *Думки мої крутяться, як пластмасові кульки у барабані. І від того, в яку вони укладуться комбінацію, залежить мій життєвий виграш. Або програш. Головне – відійти від рубежа поразки* [3, с. 161], *З проєкції Космосу я землянин... Щодо мого батька, я його син. Щодо сина, я його батько. Щодо жінки, ніби я мужчина. Така система координат робить мене стереоскопічним, багатовимірним і органічно вписаним у світовий, ба навіть у космічний контекст* [3, с. 165].

Процес входження у світовий контекст для героя є болісним, це виявляється у його думках про самогубство: *Добре людям, які пробігають повз факти. А я проходжу крізь них* [3, с. 28], *Ми їздимо на природу, в Гідропарк, за місто, але я нікуди не можу*

поїхати від себе [3, с. 7], *...я мужчина, я не повинен зриватися. Але іноді мені здається, що колись я вийду з дому через вікно, і більше мене ніхто не побачить* [3, с. 7], *Сон у мене нормальний, руки не сіпаються, тільки відчуваю якийсь неспокій, ніби якісь фантомні болі душі* [3, с. 5]. Психічний і навіть фізіологічний стан людини в такі моменти підкреслено влучною метафорою: *Центрифуга ідіотизму, голова йде обертом* [3, с. 12].

Ліна Костенко нерідко відверто говорить про метафоричний стиль сприйняття дійсності головним героєм – це його індивідуальна особливість, що водночас перетворюється на художню деталь усього твору. Саме ж слово «метафора» неодноразово вживається в тексті й оголює цей художній прийом з метою більш експресивного впливу на почуття читача: *В Іспанії у містечку Памплони фестиваль Сан-Ферміо. Випускають биків у вузькі вулиці... Головне – коли тебе збили, намагайся відкотитися вбік... Якщо сприймати це як метафору, то я відкотився вбік. І лежу на узбіччі сучасності, а вона двиготить далі з налятими кров'ю очима. За нею женуться, штрикають ножами й дрюччям, вона відчайдушно відбивається, мотає головою, когось уже підняла на роги, а вони її б'ють, підривають бомбами, роз'яtringють, провокують. І вона реве, і мчить, і вибухає люттю, і розтоптани люди й народи стогнуть, і нема Гемінгвея, що написав би цю криваву фієсту сучасності* [3, с. 163]. У такі моменти метафора переростає обсяг словосполучення і речення і розгортається у цілий абзац або й кілька абзаців.

Інколи великий фрагмент тексту пронизано метафоричними вставками, які є варіаціями на одну тему: *...Метафори кульгають. А надто, коли йдеться про світову шахівницю... Ти ж на цій шахівниці пішак, завжди над тобою нависають чийсь па-зурі й клішні, хочуть тебе переставити згідно своєї гри... Хто ті гросмейстери, що переставляють фігурки на шахівниці планети Земля?* [3, с. 315–316]. Такі метафоричні конструкції вирізняються свіжістю семантичного наповнення, новизною, несподіваними асоціаціями й унікальністю розкриття індивідуальної авторської манери.

Метафори мають між собою тісні значеннєві зв'язки, на основі яких і вибудовано їхню лексико-семантичну групу.

Отже, проаналізована лексико-семантична група метафор відображає переважно почуття головного героя, його реакції на події, що відбуваються в межах родини, України, світу. Вони емоційно та

експресивно забарвлені, що породжує ефект свіжості, новизни, широти асоціацій, на основі яких ці метафори створено.

Метафори на позначення духовного світу оповідача, його мікрокосму, перебувають в опозиції з усіма іншими семантичними групами метафор, які Ліна Костенко використовує для характеристики і зображення макрокосму навколишнього світу.

Перспективним у руслі цієї теми вважаємо з'ясування морфологічної та синтаксичної структур метафори у прозовому творі Ліни Костенко, а також значеннєвого зв'язку між метафорами різних лексико-семантичних груп з метою створення цілісної картини сприйняття автором навколишньої дійсності через призму свідомості головного героя, його реакції на події, що відбуваються у світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Горблянський Ю.** Кривава фієста сучасності в одкровенні від Ліни Костенко (зауваги про «Записки українського самашедшого») / Ю. Горблянський, М. Кульчицька // Слово і час. – 2011. – № 5. – С. 73–83.
2. **Корольков В. И.** Семантическая структура метафоры / В. И. Корольков // Ученые записки 1-го Московского гос. пед. ин-та иностранных языков им. Мориса Тореза. – 1968. – Т. 41: Труды кафедры русского языка. – С. 49–72.
3. **Ліна Костенко** Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
4. **Левченко Г.** Необароковий діаріуш людства Ліни Костенко / Г. Левченко // Слово і час. – 2011. – № 5. – С. 84–89.
5. **Літературознавча енциклопедія:** у 2 т. / [авт. уклад. Ю. І. Ковалів]. – К.: Академія, 2007. – Т. 2. – С. 84–89.
6. **Пустовіт Л. О.** Засоби вираження метафори / Л. О. Пустовіт // Культура слова. – 1976. – Вип. 11. – С. 34–42.
7. **Пустовит Л. Е.** Лексико-семантическая структура метафоры: на материалах украинской советской поэзии: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / Л. Е. Пустовит. – К., 1979. – 26 с.
8. **Слобода Н. В.** Синтаксис поетичної метафори: монографія / Н. В. Слобода. – Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-т, 2011. – 136 с.
9. **Тараненко О. О.** Метафоричні моделі у світлі прагматики / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 24–29.

Надійшла до редколегії 01.03.2014

УДК 811.161.2'36

С. І. Кондратенко

**ЕТНОКОНЦЕПТ «МАЛЬВА»
ЯК ЕЛЕМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Розглянуто етноконцепт «мальва» як елемент мовної картини світу Олеся Гончара, проаналізовано тропи та визначено асоціації, що виникли на базі концепту.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, етноконцепт, тропи, асоціативний ряд.

Рассмотрен этноконцепт «мальва» как элемент языковой картины мира Олеся Гончара, проанализированы тропы, а также определены ассоциации, возникшие на базе концепта.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, этноконцепт, тропы, ассоциативный ряд.

The article deals with the ethnical concept «malva» as the element of Oles Gonchar language picture of the world, the tropes, the associatives derived from the concept are analyzed.

Keywords: language picture of the world, concept, ethnical concept, tropes, associative line.

Мовна картина світу – це результат сприйняття та осмислення навколишнього світу, який відображено в мові. Картина світу є національно забарвленою, бо пропускається крізь призму національного світобачення та світосприймання.

На думку О. Селіванової, «мовна картина світу – це представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [13, с. 365].

Основним елементом картини світу є концепт, природу якого широко досліджують у сучасній лінгвістиці (Н. Арутюнова, А. Вежицька, В. Ворчаков, І. Голубовська, І. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслова, І. Ольшанський, Ю. Степанов, В. Телія та ін.).

Зокрема, О. Кубрякова у «Короткому словнику когнітивних термінів» визначає його як об'єднання одиниць ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної

структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку [10, с. 90].

Концепти виникають у процесі побудови інформації про об'єкти та їхні властивості і, як зазначає дослідниця, зводять в єдине ціле різноманіття явищ, які спостерігаються та уявляються. Вони дозволяють зберігати знання про світ і є будівельними елементами концептуальної системи, сприяючи обробці об'єктивного досвіду суспільства шляхом підведення інформації під певні категорії і класи.

Найголовніші концепти кодуються саме в мові [10, с. 91].

На багатомірності, багатогранності концепту, який включає не тільки понятійно-дефініційні, а й конотативні характеристики, акцентує В. Маслова [12, с. 46].

Мета цієї статті – проаналізувати концепт *мальва* як один із ключових концептів української культури на основі традиційних народних уявлень та образних, оцінних й асоціативних характеристик, представлених у художніх творах Олеся Гончара.

Розглянемо цей етноконцепт в українській мовній картині світу, спираючись на методикку опису В. Маслової [12, с. 45–46].

Ядром концепту є поняття про *мальву* як квітку, відбите у словниках.

Мальва – це «багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, зібраними по кілька в пазухах листків, іноді в китицеподібні суцвіття; рожа. Собача (польова, дика) рожа (*Lavatera L.*) – багаторічна невелика рослина переважно з рожевими квітками родини мальвових, яка росте у лісостепових та степових районах [2, с. 507].

Універсальний словник-енциклопедія та словник української мови подає додаткові відомості: «Трав'яниста рослина північної півкулі; дикоросла або в культурі; листки лопатеві, квіти великі, дзвіночкоподібні, рожеві, містять вітамін С і обволікаючі слизоподібні субстанції; плід – характерна двосім'янка; в Україні – 9 видів, з них найпоширеніші мальва дрібненька, мальва непомітна, мальва вирізана, мальва звичайна, мальва лісова (лікарська рослина)» [17, с. 820]; рід трав'янистих рослин родини мальвових, поширений у Європі, Азії, Північній Африці [11, с. 435].

Знаходимо також інформацію, що існує 125 видів мальви [15, с. 614], а в деяких народознавчих інтернет-джерелах зазначено, що їх – понад півтори тисячі [18].

У словнику-довіднику «Корисні та рідкісні рослини України» подано характеристику рожі рожевої (*Alcea rosea* L.): багаторічник заввишки 80–250 см, цвіте у липні-серпні, походить з Балкан, декоративна рослина, пелюстки використовують для підфарбовування ліків, вин, кондитерських виробів [16, с. 193–194]. Згадується ще вид мальви «лаватера тюрингська» (*Lavatera* L.) – рожка дика, лісна, пільна, польова, собача [16, с. 289].

Етимологічно лексема *мальва* походить від латинської *malva* з давньоєвр. з *mallūdh* з *milah* – сіль; їдкий, палючий [7, т. 3, с. 374; 11, с. 435].

Назва *мальва* не народна. У ботанічних словниках її називають ще шток-роза або рожка рожева, хоча, вважає Я. Рудницький, було б краще прийняти назву *рожа городня*. Квіти бувають різного кольору – від темно-червоного до білого, тому в народі темні екземпляри називають *рожа чорна*. Родині мальвових дали назву калачикуваті, а роду мальва – калачики, тому що рослини цієї родини мають плодики калачики, розміщені правильним колом, що нагадують приплюснутий калачик [6, т. 2, с. 801].

За В. Жайворонком, слово здатне виступати у трьох іпостасях – як наймення з питомим значенням конкретної реалії на основі певної прикметникової ознаки, як змінений образ із перехідним значенням на основі порівняння чи зіставлення, і як образ-символ з максимально узагальненим значенням на основі образного «згущення» смислу [9, с. 104–105], тому додамо до словниково-енциклопедичної інформації ще етнолінгвістичну.

Мальва в українській мовній картині світу – символ любові до рідної землі, до свого народу. «Не було села, а в ньому хати, – пише В. Скуратівський, – де не палахкотіли б під вікнами мальви – ці незрадливі обереги нашої духовної спадщини. Всім, хто вирушав у далеку дорогу, вони нагадували: там земля мила, де мати родила!» [14, с. 17].

Серед астрономічних тіл існує астероїд головного поясу 1072 *Мальва*, названий на честь цього виду рослин (відкритий К. Рейнмузом у обсерваторії Гейдельберг-Кенігштуль 4 жовтня 1926 року).

В українській етнокультурі *мальва*, як указує В. Жайворонок, символізує красу, вроду, молодість, є знаковим атрибутом українського сільського краєвиду [8, с. 352]. Може мати інші назви, зокрема *рожа*, *ружа*, є окрасою присадибних квітників українського села. Олесь Гончар, наприклад, часто вживає подвійну назву квітки – *мальва-рожа*.

Саме ім'я *Рожа* (з веснянок) носить якась міфологічна істота, пов'язана з Дунаєм [8, с. 504–505].

Слово *рожа* як назва рослини виступає не лише на означення *мальви*, але й *троянди*, тому, на наш погляд, потрібно розрізняти ці назви через контекст (*Біла сорочка наче в рожах-квітах палахкотить на всі груди – то вона забризкана кров'ю* [5, с. 101]). Ілюстрації вживання назви *рожа* в значенні *троянда* не ввійшли до цієї статті.

Народні назви – польова *мальва*, придорожня *мальва*, дика *рожа*, Іванова *тополя*, сирна *трава*, котячий *сир*, кінська *тополя*, дворова *трава* та інші. Синоніми – *мальва*, *шток-роза*, *проскурник*, *калачики*, *ружа*, *рожа* (*роженька*, *р'оженечка*).

Мальви – одні з найперших квітів, описані в літературі.

У своїх прозових творах видатний український письменник Олесь Гончар вживає понад 250 фітонімів, серед яких чільне місце посідає назва *мальва*.

Любов до квітів – одна з рис українців: *Причілки від вулиць тонуть у заростях руж, чорнобривців та ще в отих квітах гіллястих, що ім'я їм нечесана бариня... Паркани всюди повіті крученими паничами з дзвіночками найчистішої ясно-блакитної барви* [4, т. 6, с. 147].

Спостережливе око митця вихоплює характерний український пейзаж із *мальвами*: *Всюди попід хатами повно квітів. Особливо ваблять око своєю красою стрункі та високі рожеві мальви. Наскрізь просяяні сонцем, обліплені від низу й до верхів'я то рожевим, то густо-червоним цвітом, вони цілими заростями яскравіють біля кожної хати і, порозроставшись, збігають звідти, мов святково вбрані дівчата, аж за двір, аж на вулицю* [4, т. 2, с. 198].

Внутрішнє відчуття естетики, природний смак завжди були притаманні українкам: *Геніальною була та українська жінка, яка отак побілила хату... гляньте, яка чепурненька визирає по той бік дороги з садка... очей не відведеш. І як гармонуює оце біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою неба* [4, т. 4, с. 85–86].

Українці здавна шанували красу, жінки прагнули до гармонії, у розписі хат використовували рослинний і тваринний орнамент: ... хата її, що і взимку квітує мальовками, **ружсами** та півнями-жарптицями на комині, вона й зараз перед нами – незабутнє Надбичине творіння... Забавками дехто вважав, а нині нам ясно, що був у нашої Винниківни вроджений смак художній, а до того був ще й хист, завдяки чому в хаті в неї все єдналося на рідкість гармонійно, справді за законами краси [5, с. 118].

І не тільки біля хат – усе навкруги прикрашалося: ... стрункі **рожі** біля будки (на зупинці), поблизу ні села, ні хутора, а будочка стоїть, дбайливо так причепурена, і чорнобривці біля неї вже розкриваються пуп'янками, і **рожі** малинові, жовті та рожеві, випустили цвіт з-поміж шорсткого листа [4, т. 6, с. 180–181]. Микита Братусь, головний герой однойменної повісті, агроном, залюблений у свою справу, облаштував у саду місце для перепочинку: ... стоїть легка альтанка, обвита **рожами-мальвами**, я сам спорудив її і люблю там іноді посидіти, як король у своєму королівстві..., сад же мій спускається довкола по схилах острова могутніми ярусами... [4, т. 3, с. 459].

В Україні трапляються і дикорослі мальви – в лісах, по лісо-смугах, на узбіччях доріг: ... дорога, ... широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений **мальвами-рожами!** Збожеволіти можна від тієї краси! Від самого Новотроїцька й до Каховки квітують і квітують вони, цупкі та високі, – білим цвітом! рожевим! червоним! жовтим! – не бояться ні спеки, ні гарячих сухих вітрів, що налітають та шарпають їх весь час... [4, т. 5, с. 136–137]. У наведеному прикладі за допомогою вставлених колоризмів-окликів письменник передає внутрішній стан випускниці-відмінниці, що захоплена і красою довкілля, і витривалістю рослин.

На прикладі квітки *мальви* можна просто і зрозуміло пояснити учням-п'ятикласникам, що таке естетика, як це зробив Василь Карпович – учитель із роману «Тронка»: ... надвечір, коли **рожа** розквітне, а сонце налє її, і пелюстки світяться наскрізь, і вся вона теж світиться красою... [4, т. 5, с. 135].

Фітонім *мальва* у прозі Олесь Гончара нерідко входить до складу тропів, збагачуючись семантично. Переважно це *метафори* (... **мальва** під віконцем пелюстками **горить** [5, с. 62]).

Оригінальні в письменника також *епітети* до назви цієї квітки. У словнику епітетів знаходимо: *рожа – багряна, висока, гарна, дика, живуча, загорошена, красива, мила, пахуча, пишна, повна, різнобарвна, розкішна, солодка, сонячна, чудова, червона, ясна, цупка* [1, с. 283]. В О. Гончара це семантичне гніздо розширюється – квітка ще й *струнка, малинова (І тільки **рожі** високі, **стрункої дівочої краси**, як і раніше, стоять на причілку..., [4, т. 4, с. 93])*. Трапляються також *порівняння (... просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть, прекрасні, немов дівчата!* [4, т. 4, с. 90]).

Подаючи лист із фронту солдата Богдана Колосовського до нареченої (роман «Людина і зброя»), автор застосовує художній прийом *паралелізму*: *... підвішились живим, з-під шквального мінометного вогню, побачив під хатою уцілілу серед чорного виру війни високу **рожу**, розпалахкотілу на сонці, ти мені уявилась, як вона, – вся в красі, в шепоті, в замріянім устремлінні вгору кудись* [4, т. 4, с. 272]. Через зміст листа постають реальні картини війни (*снаряд, полум'я, руйновище, стогін*) та уявні – бажаного, мирного щасливого життя (*хата, грядка квітів, розквітлі ружі, дружина, лелека з лелечатами, усмішка, сонце*), мрії про яке додавали солдатам сили, хоробрості на фронтах, впевненості в перемозі: *Під хатою – квіття грядкою, а на хаті – лелека з лелечатами у гнізді... здається, що ти ось-ось вийдеш із тієї сонячної польової оселі і, всміхаючись, станеш у гущину між розквітлим високими **ружами**... Але не стій там, не стій! Бо ще мить, чахне снаряд, і палахне полум'я над руйновищем, і тільки лелека, аж стогнучи, закружляє в повітрі* [4, т. 4, с. 283].

До фітоніму *мальва (рожа, ружа)* письменник звертається, зіставляючи характери хлопців, утікачів із колонії (повість «Бригантіна») – хитруватого вигадника Порфира Кульбаку, який, *«дивлячись на грядочку чорнобривців та струнких **руж**, намагається розгадати: хто ж їх посадив?»* [4, т. 6, с. 180], та сердитого на весь світ підлітка на прізвище Бугор, що не вміє оцінити навколишньої краси, не знаходить свого місця в житті, але придумує для себе *«розвагу» – псувати красу навколо, те, чим захоплюються інші: – Яка ж тут для мене росте? – І став поволі в'язи скручувати найвищий, обліплений цвітом **рожині*** [4, т. 6, с. 181].

У ході аналізу визначено, що *мальва* в мовній картині світу Олеся Гончара асоціюється зі *здоров'ям (Красень – не льотчик.*

*Щоки, налиті здоров'ям, цвітуть, як **рожа**...» [4, т. 5, с. 58]), красою (...ваблять око своєю красою стрункі та високі **мальви-ружі**... [4, т. 2, с. 198]), дівочою вродою (... під хатою – просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть, прекрасні, мов дівчата! [4, т. 4, с. 90]), вінком (... вінком стало нанизане на ниточці пелюсткате квіття **рожі-мальви** [5, с. 95]), купальським вогнищем, багаттям (... серед отих іржавих жерстяних парканчиків та старих розсохлих просмолених човнів – жевріють **мальви**! [4, т. 4, с. 55]); також виникають асоціації з будівлями (На самій вершині нашого острова ... стоїть легка альтанка, обвита **рожами-мальвами**... [4, т. 3, с. 459]), дорогою (... випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуча **рожами** дорога на Каховку ... [4, т. 5, с. 198]), Чумацьким Шляхом (Вгорі над Ліною ... стелиться на південь Чумацький Шлях, а коли на мить заплююши очі, вже постає в уяві шлях інший, земний, степовий, обсаджений **рожами** ... [4, т. 5, с. 141]), сонцем (... декотрі [чоловіки] сідають просто на траву побіля клумби, спинами до розквітлих **рож**, що зараз так і світяться в призахіднім сонці своїми рожевими пелюсткатими чашками [4, т. 5, с. 99]), війною (Тихо було, і курсанти чули навіть крик перепела в житах і бачили лелеку на хаті, а під хатою – просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть... І раптом чорні гейзери вибухів, усе ближче гупають міни в хлібах... [4, т. 4, с. 90]), утраченими почуттями ([Гречаний] бачить на причілку в неї [Полі] морозом побиті **мальви** [4, т. 2, с. 257]).*

Назва квітки *рожа* стала твірною основою для фітокольоризму *рожевий*, уживаного в контексті переважно з позитивно-оцінним значенням для уявлення описів українського пейзажу (Сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, **рожевим** береться [3, с. 62]), з метою уяскравлення портретних деталей (До блиску відполірована голова, чорненькі вусята, губки **рожевим** пуп'ячком – це і є товариш Пищик [4, т. 4, с. 475]); асоціюється з внутрішнім станом героїв, із індивідуальними особливостями сприйняття світу (... ідеши в **рожевих** замріяних своїх окулярах, відроджений, повен буйної сили, і легко ступати тобі по землі... [4, т. 4, с. 487–488]), з війною (Далеко за північ бійці Сагайди наблизились до одної з таких багряних сопок, і Черниш побачив, що нема ніякого скелястого острова з **рожевого** каміння, а є лише довжелезні

скирти, стайні, комори, які горять з повільною страшною байдужістю [4, т. 1, с. 70]).

У художній прозі Олеся Гончара елемент *рожевий* є складовою прикметників-комполітів (*Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине ясно-рожеві свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб...* [3, с. 272]).

Таким чином, *мальва* як етноконцепт пов'язує в єдине ціле структуру народної свідомості, що має спільні для представників певного етносу складники, і авторські характеристики та асоціації, розширюючи семантичні межі власне ботанічної назви.

Олесь Гончар, описуючи в художньому тексті *мальву*, підкреслює характерні риси української нації – дбайливість і акуратність, любов і прагнення до краси, естетики, гармонії. У нього *мальва* традиційно асоціюється з красою, здоров'ям і вродою, а також наповнюється авторськими асоціаціями з іншими рослинами (*чорнобривці, нечесана бариня, кручені паничі, тополі, виноград*), астрономічними назвами (*Сонце, Чумацький Шлях*), народною символікою (*купальське вогнище, вінок*), будівлями (*напівземлянка, хата, альтанка*), рухом (по вертикалі – *стремління вгору*, по горизонталі – *дорога, шлях*), часовими проміжками (*війна*), внутрішнім світом героїв (*почуття*).

Від одного з варіантів назви квітки (*рожа*) утворився фітокологатив (*рожевий*), що семантично збагатило внутрішнє наповнення концепту та викликало нові асоціації.

Аналізуючи мовну картину світу Олеся Гончара, на яку впливають і національний фон, і природне середовище, пересвідчуємося в народнопоетичності етноконцепту *мальва*, його внутрішній потужності, символіці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бибик С. П.** Словник епітетів української мови / Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. – К.: Довіра, 1998. – 283 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
3. **Гончар О. Т.** Собор / О. Т. Гончар. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.
4. **Гончар О. Т.** Твори: у 6 т. / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1978–1979.

5. **Гончар О. Т.** Твоя зоря / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1985. – 368 с.
6. **Етимологічний** словник української мови / [опрацював Ярослав Рудницький]. – Оттава: Українська могилянсько-мазепинська академія наук, 1982. – Т. 2. – Вип. I–II. – 1128 с.
7. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983 –.
8. **Жайворонок В. П.** Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. П. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
9. **Жайворонок В. П.** Українська етнолінгвістика / В. П. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
10. **Краткий** словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.; под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1996. – 245 с.
11. **Куньч З. Й.** Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.
12. **Маслова В. А.** Когнітивна лінгвістика / В. А. Маслова. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
13. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
14. **Скуратівський В.** Берегиня / В. Скуратівський. – К.: Рад. письменник, 1998. – 278 с.
15. **Словник** іншомовних слів [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
16. **Смик Г. К.** Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв / Г. К. Смик. – К.: Укр. рад. енцикл., 1991. – 416 с.
17. **УСЕ. Універсальний** словник-енциклопедія [голова ред. ради М. Попович]. – К.: Всеуито; Львів: Атлас, 2001. – 1575 с.
18. **Народознавство.** Квіти і трави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbookz.com>

Надійшла до редколегії 22.03.2014

ОКАЗІОНАЛЬНІ НАТУРФАКТОНІМИ У ТВОРЧОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Досліджено okazіональні натурфактоніми у творчості письменників Дніпропетровщини, а також розглянуто продуктивні та малопродуктивні способи творення авторських неологізмів, здійснено лексико-семантичну класифікацію новотворів.

Ключові слова: okazіоналізм, індивідуально-авторське слово, інновація, словотвірний тип, слова-композиції, семантична група, натурфактоніми.

Исследованы okazіональные натурфактонимы в творчестве писателей Днепропетровщины. Рассмотрены продуктивные и малопродуктивные способы образования авторских неологизмов, а также осуществлена их лексико-семантическая классификация.

Ключевые слова: okazіонализм, индивидуально-авторское слово, инновация, словообразовательная модель, слова-композиции, семантическая группа, натурфактонимы.

The article is devoted to investigation of occasionalisms in the poetry of Dniepropetrovsk's authors. There are consideration of productive and non-productive word forming models and lexico-semantic classification of the innovation.

Keywords: occasionalism, author-individual word, innovation, word forming model, compositive word, semantic group.

Однією з проблем сучасного мовознавства є всебічний аналіз індивідуально-авторських новотворів – позасистемних мовленнєвих одиниць, яким властиве індивідуальне, усвідомлене одним або кількома носіями мови контекстне значення. Поява авторських новотворів зумовлюється прагненням митців по-новому, свіжо й оригінально позначити певний елемент об'єктивної дійсності, намаганням подолати мовний стандарт, потребою посилити загальний емоційний вплив художнього контексту на читача, збагатити образну палітру твору.

В українському мовознавстві проблемі okazіональних слів присвячені праці О. О. Жижоми, В. П. Ковальова, Ж. В. Колоїз, Л. П. Мойсієнка, Л. П. Павленка, В. А. Чабаненка та ін. Індивідуально-авторські новотвори розглядалися в мові поезії та художньої прози (Г. Н. Вокальчук, В. В. Герман, Т. Г. Юрченко). З об'єктивних причин малодослідженими на сьогодні залишаються

авторські новотвори письменників Дніпропетровщини другої половини ХХ – початку ХХІ століття, зокрема їхня семантика, образно-асоціативний потенціал та словотвір.

Джерельною базою для виявлення інновацій стали поетичні та прозові тексти С. Бурлакова, В. Грипаса, І. Данилюка, Н. Дев'ятко, М. Дружко, М. Дяченка, О. Ігнатенко, Ю. Кириченка, Ю. Кібця, В. Коржа, Н. Кривенко, Н. Нікуліної, В. Савченка, Г. Світличної, В. Сіренка, І. Сокульського, Лесі Степовички, М. Чхана, А. Шкляра.

Як відомо, художнє сприйняття об'єктивної дійсності відбувається насамперед через світ речей живої природи. На цій основі виникає чимало поетичних образів, пов'язаних, зокрема, з природними поняттями, які дістали назву натурфактоніми. Досить часто поетизації піддаються такі природні стихії, як сонце, небо, місяць, зорі, найрізноманітніші природні явища. У статті спробуємо вирішити такі завдання:

- 1) виявити okazіональні натурфактоніми, а також неолексеми, що містять експліцитні семи на позначення природних явищ у творах вищезгаданих митців;
- 2) здійснити семантичну класифікацію новотворів;
- 3) з'ясувати продуктивні та малопродуктивні способи творення авторських неологізмів.

Дослідження художніх творів наших земляків дало змогу виявити близько двохсот неолексем, що називають природні явища або позначають ознаку чи дію через відношення до натурфактонімів. Більшу частину інновацій представлено іменниками на позначення абстрактних і конкретних понять, утворених від назв атмосферних явищ, часових відрізків, частин небесно-повітряного простору, ландшафтних утворень, природних хімічних елементів.

Найбільшу групу становлять індивідуально-авторські іменники, сконструйовані від назв атмосферних явищ та видів опадів. Найчастіше трапляються okazіоналізми на позначення зимових (менше осінніх та весняних) погодних умов: *засніжжя*, *хуртаки*, *голомороззя*, *сніжноцвіт*, *громовінь* (В. Корж), *підгрімки* (С. Бурлаков), *чистосніги* (Ю. Кириченко), *снігогон*, *листочал* (І. Данилюк), *грозовість*, *мревість* (Г. Світлична) та ін.

Окремої уваги заслуговують численні okazіональні новотвори, до складу яких входить морфема *-вітер-/-вітр-*, яку дніпропетровські письменники використовують для характеристики:

- зовнішніх особливостей: *розвітреність гриви* (В. Корж);
- внутрішніх якостей, наприклад: *вітрун* (кінь) (Ю. Кібець);
- дії: *Щоб повстань племінки вітровіння виростали, як вісники світу нового* (С. Бурлаков);
- місця: *Гей, багата шир апостолівська вітром, / Мов на вітродром їх сонце вічно скликує* (М. Чхан);
- певної сили, наприклад: *У світі цім, кохана, не віддам / Твій шал чуттів сліпому чорновітру* (Ю. Кириченко).

Назви на позначення атмосферних явищ активно використовуються при творенні прикладок-асоціацій: *вітер-серпокрил, голосом-громом* (В. Корж); *розбишака-вітер* (О. Ігнатенко); *диригент-вітрище, вітрець-хлопчак, сніжинки-листоноші* (Н. Нікуліна); *грім-рушниця, покруч-вітер* (Ю. Кириченко); *блискавка-цвях, тепловій-весновій* (Ю. Кібець) та ін.

Група оказіональних номінацій, утворених від назв часових відрізків, представлена переважно оказіональними юкстапозитами – словами, що складаються з іменника та прикладки, яка також «виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами з метою його визначення, уточнення або пояснення» [3, с. 171]. Значна кількість їх утворена від назв поро-рокових відрізків часу, за допомогою яких підкреслюється чарівність кожної пори (окрім літньої) та майстерність у перетворенні всього навкруги: *ворожка-осінь, лада-весна* (Н. Нікуліна), *малярка-осінь, травень-сад* (Г. Світлична), *красень-вересень, вересень-майстер* (Ю. Кібець), *мавко-осінь, чарівниця-зима* (М. Чхан), *весна-шаманка, зима-чаклунка* (М. Дружко), *березень-сад, листопад-бородань* (В. Корж) тощо. Менш активно дніпропетровські письменники утворюють юкстапозити від назв часо-добових відрізків: *хвилини-кастаньєсти* (М. Дружко), *дні-будьздоровці* (В. Корж), *циганка-ніч* (Н. Нікуліна), *спалахи-світанки* (Ю. Кібець), *міжник-вечір* (С. Бурлаков).

Серед іменникових юкстапозитів інколи трапляються досить несподівані утворення, значення яких стає зрозумілим лише завдяки фоновим знанням читача. Наприклад: *Ходить час-папуас і товче нас у ступах* (І. Сокульський), де уточнювальне слово *папуас* використано для позначення дикості часу сталінських репресій.

У цій лексико-семантичній групі також представлено прості та складні оказіональні утворення: *середліття* (С. Бурлаков),

весняність, веснокруг (В. Корж), *ранковість, веснота* (І. Сокульський), *грудневість, передзахіддя, золотодення* (Г. Світлична), *проосінь, передосінь* (М. Чхан).

Інша лексико-семантична група представлена 30 іменниковими новаціями, утвореними від назв реалій небесно-повітряного простору, серед яких наявні назви осіб, абстрактні назви, натурфактоніми, що номінують дію безвідносно до її суб'єкта, а також численні прикладки-асоціації. За словотворчою будовою преважують неолексеми-композиції, утворюючи які автори активно застосовують низку кореневих морфем: *-сонц-, -неб-, -зор-, -промін-, -хмар-*. Наприклад: *неботрус, небоворот, сонцесій, зорецвітність, зерен-сонць, проміння-пелюстки* (В. Корж); *сонцелюб, небовисся, міжхмар'я* (С. Бурлаков); *сонцебриз* (І. Сокульський); *волю-зорю* (І. Сіренко); *зорі-пожежі, хмаролом* (М. Чхан), *промінність, сонцевість* (Г. Світлична); *промінь-пензель, цвіт-небо* (Ю. Кириченко); *сонцем-головою, сонцедійство* (Н. Нікуліна) тощо.

Більшість із наведених вище натурфактонімів використовується авторами для змалювання навколишнього середовища. Лише за допомогою неодеривата *зорінь* автор яскраво зображує стан душі ліричного героя: *Така зорінь в душі у мене, чуття лункі, мов солов'ї* (В. Корж).

Меншу групу становлять okazіональні номінації на позначення природних зон, рельєфу. Але в цій групі новацій яскраво відображено особливості ландшафту, притаманні нашому регіону: *степу-небес, піски-кочівники* (І. Сокульський), *велетні-пороги, людоборці* (пороги), *садочок-розмай* (Н. Нікуліна), *глинокруча, синьоводи, чорнояр'я* (С. Бурлаков), *диволіс* (Леся Степовичка), *річка-маля, струменятко* (М. Дружко), *чар-дібров* (Ю. Кириченко) та ін.

На основі аналізу іменникових новацій у творчості дніпропетровських письменників можемо відзначити суттєву кількісну перевагу складних неолексем, адже іменникові композиції та юкстапозити «є логічно-змістовими заміниками словосполучень, порівняльних зворотів і навіть речень, зумовлені естетичними настановами того чи того автора, своєрідністю його творчої манери, особливостями художнього мислення, ідейним спрямуванням творів» [4, с. 33].

За типом синтаксичного зв'язку між компонентами словосполучень, основи яких формують складне слово, всі представлені

оказіональні натурфактоніми є композитами з підрядним зв'язком. Лише незначну кількість іменників-композитів з опорним субстантивним компонентом утворено власне основоскладанням, наприклад: *листомерть* (М. Чхан). Більшість із них утворено основоскладанням в поєднанні з суфіксацією, тобто складносуфіксальним способом, наприклад: *голомороззя* (В. Корж) та ін. Усі композити з опорним вербальним компонентом сконструйовано складносуфіксальним способом, при цьому перевага надається нульовій суфіксації: *ніскопад* (В. Савченко), *дощосій* (Н. Нікуліна) та ін.

Стосовно простих неодериватів можна говорити про високий ступінь утворення відприкметникових і відсубстантивних абстрактних назв за допомогою суфіксів *-ість-* та *-інь-*, напр.: *озонність* (Г. Світлична), *провесінь* (В. Корж), а також утворення значної кількості конфіксальних дериватів за поширеними в узуальному словотворі моделями префікс+корінь+подовжений суфікс та префікс+корінь+й(а), але з використанням непридатних для цього іменникових основ (*середліття*, *міжхмар'я* і под.).

Наявність значної кількості прикметникових інновацій у творах поетів і прозаїків Дніпропетровщини свідчить про їхню посилену увагу до пошуків нових виражальних засобів для позначення статичних ознак предметів і явищ дійсності, що допомагали б виразніше передати світобачення і світосприйняття митців. Серед корпусу прикметникових новотворів помітне місце посідають ті, у складі яких наявні експліцитні семи на позначення природних явищ. Найчастіше автори створюють прикметникові композити та юкстапозити, які сприяють лаконічному та експресивному зображенню пейзажів (*весняночубе небо*, *січневокрила веремія*, *сніжноперса ріка* (Ю. Кириченко), *джерельновода річка* (Ю. Кібець), *океанно-пшеничний світ* (В. Корж), *сивоберегі лимани* (М. Чхан), *прозоро-весняні відлиги* (Г. Світлична); зовнішніх ознак (*громоокий дід* (В. Корж), *сонцесяйний Звершник* (І. Сокульський), *сонячнолика молода*, *білохмарі лебідки*, *громогривий кінь* (Ю. Кириченко); внутрішніх характеристик (*вітроголові лошаки*, *весноока довіра* (В. Корж), *чорнобрила сила* (М. Чхан), *зорепречиста мадонна* (М. Дружко); часових відрізків (*зоряноколосні роки* (М. Чхан), *злотосонячний час* (Н. Нікуліна), *сонцевісний день* (В. Корж); різнобарвних відтінків (*вечірньо-синій зір криниці* (В. Корж); *зеленороса краса* (С. Бурлаков), *зоряно-руса вічність* (І. Сокульський).

Деякі прикметники-юкстапозити утворюються на основі асоціативного зв'язку, за якого якість одного предмета порівнюється з якістю іншого: *серцево-сонячна* система (Ю. Кібець), *сонячно-непроминальне* (Ю. Кириченко), *сонячно-струмиста* (М. Чхан), *сніжно-болісна* (Г. Світлична), *вчорашньо-свіжі* (В. Корж).

У наведених прикметникових інноваціях часто вживаною є коренева морфема *-сонц-/-соняч-*, адже головне небесне світило асоціюється із вічністю, стабільністю, життєдайною силою, красою тощо.

Прості за будовою okazіональні прикметники представлено переважно префіксальними утвореннями: *донебної, аждонебесних, позаобрійних* (І. Сокульський); *пралісова* (Н. Нікуліна); *незимовий* (В. Корж).

У літературному надбанні дніпропетровських письменників зафіксовано прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння, утворені на базі відносних прикметників: *весніша* (М. Чхан); *найсерпневіше, найосінніше* (М. Дяченко).

Для творчості як українських, так, зокрема, і дніпропетровських письменників, властиве активне продукування okazіональних дієслів, що позначають необхідні поняття, які раніше могли виражатися лише описово. В аналізованих творах виявлено 15 дієслівних неолексем, утворених переважно від іменників на позначення природних явищ.

Властива відіменниковим okazіональним дієсловом гама емоційно-експресивних і семантичних відтінків дає можливість оживляти розповідь, робити її більш картинною. Наприклад: *Черемха лагідно **сніжилась**, летів за вітром тихий цвіт* (В. Корж); *В корчах пекельних щоб не сконати, Берег **прибоїть** болем: Де вони, де вони, координати Клятої бомби?* (В. Корж); *Їх прекрасні обличчя **фосфоряться** відблисками твого почуття* (Леся Степовичка); *Хай громи грануть колоски лискучі, **Водоспадить** сонце з голубої кручі* (М. Чхан); *Ти постаєш **стогонніше**, Аж завмирають заздросці: **Осонить** сьогоднішнє, **Озернюється** завтрашнє, А **небовир бездонить**ся* (М. Чхан). Нагромадження одноструктурних новотворів, що має місце в останньому прикладі, допомагає авторів створити яскравий образ степу, який асоціюється із внутрішнім світом ліричного героя. Письменник Ю. Кириченко майстерно використовує параномазію – стилістичну фігуру мови, побудовану

на образному зближенні співзвучних слів: *Цей сюжет відтак не раз варіювали, Та за море птахи теж виріювали. А вернувшись в стопечальну Україну, До її сльози горнулись-прозрівали*. Неолексеми сконструйовано згідно із словотвірними законами української мови, значення їх цілком зрозуміле читачеві, а тому вони сприймаються як органічні компоненти контексту.

Шість дієслівних неолексем утворено за допомогою префіксів. Так, під час творення оказіонального дієслова *зацілинилась* семантичний акцент припадає саме на префіксальну морфему *за-*, яка надає дієслову значення 'результативності дії': *Зацілинилась могила знову, І глухі віки стекли в моря* (М. Чхан). Дієслово *заозонь* також утворено за допомогою префікса *за-*, але зміст його допомагає розкрити імпліцитна сема, що асоціюється з консервуючою здатністю озонового шару: *О степе, мої думи заозонь – Люблю твою розгойдану осонь: Нехай крізь неї червенево йде Апостолове – місто молоде* (М. Чхан). Формант *од-*, який використовується для утворення оказіоналізма *одвеснували*, надає йому значення «закінчення, вичерпність того, що названо мотивувальним словом»: *Одвеснували грому тиглі* (Г. Світлична). Дієслівна неолексема *не схмарюй*, утворена від узуального дієслова *хмарити*, набуває у контексті значення «не бентежити»: *Ти, вселюдська печале, не схмарюй будинкові вікон!* (В. Корж).

Механізм творення оказіональних слів особливо помітний і добре усвідомлюється, коли таке слово стає в один ряд з одноструктурними дериватами, серед яких можливі нормативні. У таких випадках експресивність новацій особливо відчутна: *Свічадо чарівливої природи, не смеркни, не зів'янь, не стуманій, вік задививсь в квітучий спалах твоїй* (В. Корж).

У досліджуваній групі неолексем виокремлюємо лише один приклад відад'єктивного творення дієслів: *Солов'ї замріялись заколисані, В серці світанковіє, мов колись, мені* (М. Чхан). У наведеній ілюстрації оказіоналізм передає значення «зародження чогось нового, світлого».

Для творчості дніпропетровських письменників властиве активне творення дієприкметників, щоправда, небагато з них містять у своєму складі семи на позначення природних явищ. Деякі новотвори-дієприкметники характеризуються тим, що при їх утворенні відбувається пропуск дериваційної ланки [1, с. 118].

Твірною базою для таких інновацій виступають корені іменників, а не основи інфінітивів. Подібні найменування сприяють збудженню читацької уяви, а також тонкому, психологічному змалюванню як внутрішнього світу ліричного героя, так і природи, наприклад: *Ми – із чорнозему, з ясних глибин ріллі, звулканені в своїх трудних безсоннях. І дослухаються птахи до всього, що бентежно кличе: землі здощевлене обличчя незлі віщує їм шляхи* (В. Корж); *Я знаю, чому плачеш ти **овітреними** росами: Тобі хотілось бачити хлопчину п'ятобосого; Од відчуття гармонії і злагоди, В сльозині світ узріти новостворений – **зарайдужений**, щастям запроторений!* (М. Чхан); *Прелюд життя **осонцений** до краю, – О, як він душу сповнює ущерт!* (Г. Світлична).

У поетичному словнику дніпропетровських митців спостерігається і кілька активних дієприкметників минулого часу на -л(-ий), що мотивуються темпоральними натурфактонімами. Ці okazіональні, як і узуальні, дієприкметники утворюються від основ інфінітивів неперехідних дієслів доконаного виду з суфіксом -і-та за допомогою префіксів: *Текли ручаї **розвеснілої** Волги, Огорнуті думами втомного плину; ...В **зосенілому** шелесті листя – відчай невороття* (В. Корж); *І на черемхи молодисті – злива, І **завеснілих** нив краса мінлива* (С. Бурлаков).

Помітне місце серед авторських новотворів посідають okazіональні прислівники, що мають багаті зображально-виражальні можливості, а їхнє okazіональне значення виникає та існує на базі звичайних, узуальних значень. Під okazіональним значенням слова розуміють таке, яке не фіксується у слові словниками, а виникає в ньому у вигляді імпліцитних складових, тобто асоціацій, що безпосередньо мотивуються узуальним значенням твірного слова [2, с. 110].

Найбільшу кількість індивідуально-авторських прислівників становлять відприкметникові утворення на -о, наприклад: *Тут скитська ніч, тут – темінь тричі темна, джерела слів **чорноземно** мовчать* (І. Сокульський); *Мабуть саджав їх рік високосний, щоб **високосно** долі зламать* (Н. Кривенко); *Тільки прах віків **підхмарно** зрине; Світ, наче кадр, над чорним рваним краєм – І юність **березнево** не зроста, І старість крихкозуба не вмирає* (М. Чхан); *І **зорепадно** на безмежних гонах, асфальтом мліє давній ромодан* (В. Корж); *Неначе власного чекаючи кінця, палахкотіли*

гірко і хвилинно (Ю. Кібець). Слово *чорноземно* утворено від узуального прикметника, але в дедуктивно-логічному плані воно має значення не прикметникового, а іменникового «родючий ґрунт»; потенціал окаяналізму розкривається лише на рівні контексту, у якому це слово означає «красномовно, зрозуміле без слів». У словосполученні «високосний рік» міститься імпліцитна сема 'нещасливий', яка допомагає зрозуміти значення неоексесивата. Неоексесива *березнево* під впливом контексту набуває значення «з новою силою, потужно».

Одиничні прислівники не мають узуальних мотивувальних прикметників, що закономірно забезпечує високий ступінь їхньої експресивності: *Ти – не тут, ти – десь там, Де самумно літам, де зневіра густа В ніч фарбує вуста* (Ю. Кириченко); *Котиться осінь медяно, І бджілки, і квіти влітку, Тільки – осені ранок* (О. Ігнатенко); *Нічне зірчасте небо – і комета, Мов знак лихий, возведений на нім. Трагічно так! Розгорнуто! Хребтато!* (Г. Світлична). Наведені прислівникові неоексесиви утворилися за трансформованою новою моделлю (через ступінь) від новотворів-прикметників. Окаянальний прислівник *самумно* (самум – самумний – самумно) містить експліцитний компонент у смисловій структурі слова «сухий гарячий вітер у пустелі» та узагальнювальну імпліцитну сему 'дискомфортно'. У такий самий спосіб (через ступінь) побудована й наступна інновація *медяно*, що містить експліцитну сему 'квітковий нектар', а імпліцитною порівняльно-уподібнювальною семою є 'достаток, безтурботність'. Для прислівника *хребтато* твірним словом є окаянальний прикметник, утворений від узуального іменника (*хребет – хребтатий*) і, відповідно, значенням твірного слова мотивується імпліцитна складова 'щось значуще, всеохоплююче'.

Під впливом узуального прислівника *впорядковано* М. Чхан створює інновацію *вгодинено*, що в контексті набуває значення «послідовно»: *Дні зринають щиро і вгодинено, смуток осідає на полин* (М. Чхан).

Серед аналізованих прислівникових новацій також наявні складні утворення: *А як зморимось сонцеп'янку, то дістанем солодких пряників* (Леся Степовичка); *Підведусь над болем стражгорою* (Ю. Кириченко).

Прислівники *щонічно* (Леся Степовичка) і *середночі-вночі* (І. Сокульський), виступаючи словотвірними варіантами узуальних лексем *щоночі* та *вночі*, позбавлені семантичної новизни. Натомість подібні приклади засвідчують багатючий дериваційний потенціал української мови.

Отже, okazіоналізми не лише свідчать про словотворчі можливості мови, але й збагачують словник, по-іншому називаючи поняття об'єктивного світу, посилюють емоційне забарвлення слова. Завдяки поєднанню відомих у мові коренів слів із новими словотвірними формантами виникають okazіональні номени, значення яких найкраще розкривається в контексті.

Малодослідженими на сьогодні залишилися авторські неологізми інших тематичних груп у творчості дніпропетровських письменників, що уможливлує подальше вивчення цієї теми.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вокальчук Г. М.** Я – беззразковості поет (Словотворчість М. Семенка): монографія / Г. М. Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2006. – 201с.
2. **Жижома О. О.** Лінгвістична природа прислівникової okazіональної номінації / О. О. Жижома // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / уклад. А. П. Загнітко та ін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 21. – С. 110–118.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
4. **Павленко Л. П.** Складні іменники-okазіоналізми в поетичному контексті / Л. П. Павленко // Українська мова та література в школі. – 1983. – № 8. – С. 33–34.

Надійшла до редколегії 21.03.2014

**ЖАРГОНІЗМИ В ЛІТЕРАТУРІ:
МОВНІ ВИКРУТАСИ ЧИ ЗОНА
ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ?
(на матеріалі роману «Архе» Л. Дереша)**

Розглянуто властиві сучасній художній літературі процеси, пов'язані із вживанням зниженої лексики у друкованих виданнях та її сприйняттям читачем. Крім того, проаналізовано вплив зниженої лексики на літературні норми української мови.

Ключові слова: художня література, знижена лексика, жаргонізми, сленг, вульгаризми, суржик, просторіччя, норми української літературної мови.

Рассмотрены характерные для современной художественной литературы процессы, связанные с употреблением сниженной лексики в печатных изданиях и ее восприятием читателем. Кроме того, анализируется влияние сниженной лексики на литературные нормы украинского языка.

Ключевые слова: художественная литература, сниженная лексика, жаргонизмы, сленг, вульгаризмы, суржик, просторечие, нормы украинского литературного языка.

The characteristic for modern fiction processes related to the use of mionectic vocabulary in print editions and her perception by a reader are examined in the article. Influence of mionectic vocabulary is in addition, analysed on the literary norms of Ukrainian.

Keywords: fiction, reduced vocabulary, zhargonyzmy, slang, vulgarisms, surzhyk, common speech, norms of literary Ukrainian.

За спостереженнями багатьох славістів, літературна мова останніх років зазнала настільки значних змін, що можна вже говорити про інший її функційний статус: мова різко демократизувалася, звільнилася від суворих пуристичних рамок, оновила свій лексичний і фразеологічний склад, інтернаціоналізувалася й динамізувалася. Замість нормативного стандарту, орієнтованого на зразки класичної «соцреалістичної» художньої прози, на передній план тепер висувається стихія живої мови (жаргони, арго і суржик, вульгаризми, сленг), не контрольована цензурою та інститутом редакторів. Показово, що навіть лінгвісти, які нещодавно виступали за сувору орієнтацію на «чистоту і культуру мову», під

тиском сучасної ситуації змушені апелювати до такого лабільного й багато в чому суб'єктивного критерію, як «мовний смак», або визнавати виправданість допустимої вульгаризації сучасної літературної норми, але йменувати цей процес швидше лібералізацією, коли «в цілому літературно-мовна норма стає менш визначеною і обов'язковою; літературний стандарт стає менш стандартним» [2, с. 5]. Отже, численність розмовних елементів очевидна. У подібних випадках говорять про демократизацію мови, але термін цей, вважаємо, надто широкий.

Сучасна молодь заражена сленгом, старше покоління вражене, коли його чує. Більшість науковців вважає його «зоною підвищеної небезпеки», тоді як для пересічних громадян він давно став нормою. Насправді ж манера говорити може чимало сказати про психічний стан людини, коло її спілкування та інтересів. Як говорять, намагаючись вирізнитися із натовпу, ми потрапляємо до натовпу тих, які намагаються вирізнитися. Молодь активно використовує всі можливі способи, аби підкреслити неповторність свого покоління. Найдоступнішим із них є мова. Інтуїтивно юнь намагається не афішувати специфіку свого спілкування, приберігаючи жаргонізми для спілкування з ровесниками. Але ж на рівні художньої літератури з жаргонною лексикою від сьогодні дедалі частіше стикаються всі покоління. То ж що становить це явище: мовні викрутаси чи зону підвищеної небезпеки?

Цю проблему на сучасному мовному тлі розглядали провідні українські мовознавці: І. Смаль-Стоцький, О. Пономарів, С. Семчинський, Г. Яцимирська, О. Сербенська, І. Стецула, Б. Ажнюк, В. Дончик, О. Тараненко, Л. Масенко, а також російські вчені: О. Бондалетов, Г. Солганик, М. Мамардашвілі, В. Костомаров, І. Лисаков, О. Какоріна та багато інших. Погляди дослідників слов'янських мов щодо демократизації літературних мов постсоціалістичного періоду розходяться з безумовним визнанням її наявності. Так, поняття «літературна мова» нерозривно пов'язане з поняттям мовної норми. Норма, підкреслює О. Пономарів, є сукупністю загальноновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі. Одним із показників досконалості кожної літературної мови є сталість норм. Цій засаді не суперечить така риса норми, як історична змінність [3, с. 19–20].

Соціокультурні аспекти жаргонної лексики в мові сучасної художньої літератури, а також власне мовні, функційно-стилістичні аспекти жаргону як об'єкта лексикографічного опису представлені професором Л. Ставицькою у «Короткому словнику жаргонної лексики». Варто зазначити основні моменти: жаргонна лексика – це ознака передусім уснорозмовного мовлення, відтак вона за своєю природою не тримається застиглої лексичної форми, а постає щоразу в іншому звуковому образі; жаргонізми взаємодіють з російсько-українським суржигом, а тому фонетично оформлюються на письмі як російські слова; суржиковий жаргонізм по суті виконує функцію розмовно-просторічного елемента в українській мові; жаргонна лексика – це частина художньо-словесної творчості письменника, у царині її естетичного перетворення виявляється індивідуальне мистецтво слова, іншими словами, жаргонізми органічні у структурі художнього мікрообразу, а тонкі семантичні та емоційні нюанси слова письменник «експлуатує» для створення неповторного світу індивідуальних смислів та естетичних узагальнень.

Проблеми функціонування стилістично зниженої лексики у сучасній українській мові висвітлені О. Тараненком у статті «Колоквілізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови». Мовознавець визначає позитивні та негативні моменти використання жаргонної лексики та українсько-російського суржику в текстах багатьох представників нової хвилі української літератури та розмовного жанру естради. Дослідник зазначає, що стилістично знижені елементи є джерелом мовного реалізму і свою функцію виконують у художній прозі, відбиваючи прагнення автора озвучувати своїх героїв тією мовою, якою вони спілкуються в реальному житті, і навіть більше – самому творити тією мовою, яку він чує навколо себе. Крім того, активізацію вживання позанормативних мовних елементів зумовлено посиленням уваги літератури до негативних явищ соціального дна. Щодо використання просторіччя, особливо українсько-російського суржику як засобу гумору, то О. Тараненко стверджує, що масове використання стилістично зниженої лексики йде від наслідувачів І. Котляревського, а емоційно нейтрального просторіччя зі спотворенням слів та «суржиковими» макаронізмами – насамперед від гумористичної творчості Остапа Вишні та українських комедій останньої третини ХІХ – першої

половини ХХ ст. «Естетизований і піднесений фактично до рангу універсального засобу українського гумору «суржик» як мовна основа подібного комізму неминуче сприймається як глузування з самої мови, а сам гумор перетворився вже на зубоскальство» [5, с. 35]. Мовознавець наводить приклади вживання жаргонізмів у творах українських письменників (І. Драч «Хрест із серпом і молотом», Є. Гуцало епос-ерос «Блуд», Ю. Покальчук «Те, що на споді», О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу», Ю. Винничук «Мальва Ланда»). У статті зазначено, що деякі мовознавці, дослідники цієї проблематики, також підтримують настанову на рух до реальної живої української мови, зокрема Леся Ставицька, яка пояснює: «Розмовно-просторічний, нецензурний вибух у художній літературі 90-их виник як протест проти фальшивої, сомнамбулічної масової свідомості з усіма її міфами, табу, тотемами. Цю свідомість десятиліттями плекала понура тоталітарна система з її принциповою монологічністю як вираз домінантного настрою» [5, с. 38].

У творі «Архе» Л. Дереш дуже широко застосовує жаргонну лексику. Для чого? Вона допомагає створити світ індивідуальних смислів та естетичних узагальнень, надає тексту експресивного забарвлення.

Молодіжний сленг з-поміж варіантів мови інших соціальних груп є найскладнішою структурою. Саме в ньому поширені елементи тюремного жаргону, жаргону наркоманів та інших асоціальних груп, а також іншомовні запозичення. Статусу сленгізмів набувають елементи польської розмовної, діалектної лексики та фразеології, що засвоюються в готовому вигляді або набувають семантичних граматичних трансформацій. Так, автор з метою характеристики використовує запозичене з польської мови діалектне слово *фраєр* (*frajer* – залицяльник), що в молодіжному сленгу набуває нових відтінків значення: ‘наївна недосвідчена людина’, ‘недосвідчений злодій’ [4, с. 344] або ‘людина, яка багато із себе вдає і дуже себе любить’ [4, с. 344]: *Фраєра-горе-баригу Терезка підстерегла там* [1, с. 115].

Для показу негативного ставлення до людини використано запозичене з польської мови слово *падла* (*padła* – померла скотина, падаль), яке в жаргонному слововжитку набуває іншого значення: «дуже погана людина» [4, с. 245]: – *Падло, – додаю обурено. – Це ж яким гадом треба бути!* [1, с. 302].

Щодо співвідношень запозичень із однозвучними українськими словами потрібно відзначити спосіб семантичного калькування (породження непрямих запозичень, які успішно маскують іншомовне походження). Слово *крутий*, що походить від американського розмовного *tough, cool*, означає «неординарний, екстраординарний»: ...*що в мене на хаті тріщини крутіші* [1, с. 212].

На підставі фактичного матеріалу, дібраного з роману, можна виділити такі лексико-семантичні поля слів молодіжного сленгу:

1. «Людина»:

– *частини тіла людини, сприйняті зором.*

Невелика кількість сленгових номінацій стосується обличчя, голови та інших частин тіла: *зубата лиса диня* [1, с. 140]; *Тисне маестрові граблі* [1, с. 270]; *стискав своїми клешнями мікрофон* [1, с. 199];

– *соціальні характеристики людини (за національністю).*

Суфікси, що імітують звучання іншомовних слів, мотивують появу ілюзійних неологізмів, які, у свою чергу, виконують метамовну функцію. Імітація іспанської мови забезпечується суфіксом *-ос*: *китайоси, негритоси різні* [1, с. 150];

– *зовнішні, фізичні якості людини.*

Суттєвою особливістю молодіжного сленгу є додавання стилістично маркованих суфіксів (переважно згрубілості) до жаргонних лексичних основ: *Двометрове здоровило, вагою в сто кілограмів* [1, с. 171];

– *психічні, розумові якості.*

У творі знаходимо певну кількість лексем, що вказують на розумову обмеженість, некімітливність, недоумкуватість: *Він – бикуватий і самозакоханий* [1, с. 125], (*бикуватий* «примітивна, обмежена людина, переважно з села» [4, с. 54]); *Ні жони твоєї вольтанутої* [1, с. 95] (*вольтанутий* «дурний, розумово обмежений, недоумкуватий» [4, с. 94]);

– *психічні відхилення, ненормальність*: *Невже «плазма» справді зірвала хлопцям дах* [1, с. 69] (*зірвати дах* «хтось переживає сильні емоції, почуття екзальтації; хтось божеволіє, втрачає здоровий глузд та самоконтроль» [4, с. 117]); *Лялькарі повернуті на співчутті* [1, с. 261] (*повернутий* про «надмірно захоплену чимось людину» [4, с. 263]); *Він со мной на дурці лежав* [1, с. 133] (*дурка* «психіатрична лікарня» [4, с. 132]);

– *розумова діяльність*: *Вона мовчала і чекала, що цей тип втиратиме далі* [1, с. 116] (*втирати* «пояснювати, доводити

комусь щось» [4, с. 96]); *Півня в принципі ніщо кумарити не в змозі* [1, с. 284] (*кумарити* «набридати комусь, настирно чіплятись до когось, намагатися познайомитися» [4, с. 194]); *Вкидуєшся?* [1, с. 234] (*вкидатися* «розуміти щось» [4, с. 91]); *Він найкрутіший і найзадуflenіший чувак у цілому Львові* [1, с. 160] (*крутий* «про людину-професіонала» [4, с. 190]).

2. «Дії»: *Фоткають* [1, с. 90]; – *Валимо*, – *кинув я Диконому* [1, с. 221] (*валити* «іти, тікати звідкись» [4, с. 75]); *Косить під Лінча*, – *подумала вона* [1, с. 87] (*косити* «наслідувати когось, намагатися бути схожим на когось» [4, с. 174]); *Так-от: завалюю, значить я в триста третю* [1, с. 110] (*завалити* «зайти, прийти кудись (як правило, без запрошення)» [4, с. 141]); *Треба, Настюха, побазарити* [1, с. 135] (*базарити* «говорити щось, про когось» [4, с. 42]); *Від шуму дерев вуха фонили* [1, с. 223] (*фонити* «шуміти» [4, с. 342]); ...*може, вони у вас позависають, це мовляв, приїхали друзі з Омська* [1, с. 271] (*зависати* «залишатися де-небудь упродовж певного часу» [4, с. 141]); *Ти гониш!* – *він підносить долоню до окулярів* [1, с. 265]; *Не гони біса* [1, с. 269] (*гнати біса* «повідомляти сумнівну інформацію» [4, с. 105]).

3. «Спиртне»:

– *алкогольні напої*.

У творі спостерігаємо вживання слів на позначення різних алкогольних напоїв, які породжують експресію іронії, жарту: *У сумці снаряд «чорнило»* [1, с. 110] (*чорнило* «дешеве червоне вино низької якості» [4, с. 141]; *снаряд* «пляшка» [4, с. 305]);

– *пиятика*: ...*постійно бухали з ними* [1, с. 110] (*бухати* «пити алкогольні напої, пиячити» [4, с. 73]); *Терезка лигнула* [1, с. 60] (*лигнути* «пити алкогольні напої, випити спиртного» [4, с. 202]).

4. «Куріння»: *Затяглась «прилучиною»* [1, с. 94] (*прилучина* «жартівлива номінація марки сигарет «Прилуки»).

5. «Товариське життя»: *Ти хіба не прихильник такої тусні?* [1, с. 215] (*тусня* «зустріч, зібрання молодіжних угруповань, компаній; група людей, об'єднаних за спільними інтересами, віком, справою» [4, с. 329]).

6. «Позитивні та негативні емоції».

У сленговій моделі світу зазвичай переважає полюс негативних емоцій, але в мовній тканині роману знаходимо більшу кількість слів на позначення позитивних емоцій: *Нас крило так*,

що хотілося плакати [1, с. 109] (крити «відчувати сильні емоції, бути в стані ейфорії» [4, с. 189]); **Ніштяковий садочок** [1, с. 153] (ніштяковий «щось дуже гарне, відмінної та високої якості, те, що є джерелом приємних емоцій» [4, с. 238]); *А він сидить на вітрі в тонкій вітрянці й смугастій матросці і є собі, як кажуть, на приколі* [1, с. 237] (на приколі «задля розваги» [4, с. 275]); **Пруся тільки по чорному** [4, с. 197] (пертися «отримувати позитивні емоції» [4, с. 255]); ...**солідну** підшивку журналів «Ровесник» [1, с. 90] (солідний «гарний, якісний» [4, с. 306]); *Ми такі класні* [1, с. 96] (класний «гарний, чудовий» [4, с. 175]).

У творі експресивно-стилістичну функцію виконують слова, що виражають негативні емоції: ...*що то капець!* [1, с. 94] (капець «крах, кінець, розчарування, безвихідна ситуація» [4, с. 185]); *Боже, ЦЕ КАПУТ!* [1, с. 162] (капут «крах, кінець безвихідна ситуація» [4, с. 185]); *Опинилася геть в лажовій ситуації* [1, с. 71] (лажовий «поганий, кепський, невдалий» [4, с. 198]).

У романі автор уживає слова, що належать до емоційно-психічної сфери та позначають стан байдужості, апатії, відсутності інтересу до когось чи демонстративного нехтування, а також виражають розчарування: *І мені було пофіг* [1, с. 163] (пофіг «байдуже, все одно» [4, с. 271]); *Антон удав, що йому то по цимбалах* [1, с. 61] (по цимбалах «байдуже, все одно»); *І перші почали, блін!* [1, с. 95] (блін «слово, яке замінює непристойну лайку при вираженні досади, роздратування, здивування» [4, с. 60]).

Емоційне наснаження мають: *А я от тієї фішки зі стихіями не зрозуміла* [1, с. 152] (фішка «особливість, сутність, специфічна риса, тенденція» [4, с. 341]); *Такої хитромудрої шняги, чи штуки, чи фіговини* [1, с. 165] (шняга «якийсь предмет, річ, явище» [4, с. 280]; фіговина «щось не варте уваги, незначне» [4, с. 339]).

Особливою експресивністю в романі відзначаються слова, що належать до жаргону наркоманів: *Мене плющило й в'ючило* [1, с. 224] (плющить «перебування у стані наркотичної ейфорії» [4, с. 262]; в'ючить «про стан наркотичної ейфорії, перебування у стані зміненої свідомості» [4, с. 98]); *Приїхали друзі з Омська, в'юнком трохи передознулися* [1, с. 271] (передознутися «передозування наркотику» [4, с. 252]); *Ну, тоді слухай, бо мене спричандалило* [1, с. 99] (причандали «галюцінації»); *Витягують вони той цілий свій гашиш* [1, с. 110] (гашиш «смола індійських конопель, яку використовують для куріння» [4, с. 102]); *У мене*

перший раз був такий **малімон** [1, с. 39]; *Але мене малімонить* [1, с. 48] (*малімон* «галюцинації» [4, с. 98]); *Мене НЕ МОЖЕ так шурити!* [1, с. 47] (*шурити* «про стан наркотичної ейфорії; перебування у стані зміненої свідомості» [4, с. 98]).

Експресивними мовними засобами у творі виступають елементи кримінального жаргону: *Чи то мене беруть на понт, чи я таки заснув* [1, с. 189] (*брати на понт* «діяти щодо когось, у т. ч. й на слідстві, погрозами, хитрістю, залякуванням і намагатися добитись бажаного» [4, с. 267]); *А вони собі на тому бабки робили* [1, с. 110] (*бабки робити* «заробляти гроші» [4, с. 41]).

Перехід із кримінального жаргону до жаргонізованої розмовної мови супроводжується частковою або повною втратою «серйозних» кримінально-тюремних соціосем, що надає слову іронічної експресії: *Горе-барига сидів на лавочці* [1, с. 115] (*барига* крим. «перекупник краденого» – живорозм. «продавець, торговець, бізнес якого оцінюється як недостойний» [4, с. 70]); *Забути й не зауважити – оце в натурі страшно* [1, с. 75] (*в натурі* «у функції вставного слова» [4, с. 234]); *роблячи по ковткові з плящини* [1, с. 222] (*плящина* «те саме, що пляндер – пляшка з алкогольним напоєм» [4, с. 262]); *Ми з Мацьком такі вже хіпові, стиляги* [1, с. 97] (*стиляга* жартівливо-іронічне «молода людина, яка наслідує західну моду» [4, с. 311]).

Шкільний та студентський жаргони є соціально-корпоративними відгалуженнями в молодіжному середовищі. Серед елементів шкільного жаргону, вжитого в романі, наявні жартівливі номінації вчителів-предметників: *А тута забігає наша географічка* [1, с. 97] (*географічка* «вчитель географії», скорочено); ... *коли одружився на тутешній училці* [1, с. 91].

Жаргонізми залучено навіть у систему стійких виразів. Лексичної трансформації зазнають загальномовні фразеологізми, елементи яких в уснорозмовній невимушеній комунікації можуть замінюватися жаргонізмами: *Одна з них буха в дим, і їй начебто соромно* [1, с. 257] (*п'яна в дим*); *Я децю знітився: устами дитини гундосить істина* [1, с. 233] (*устами дитини говорить істина*); *Так ми всі в осад і випали* [1, с. 111] (*випати в осад* «бути дуже здивованим, враженим») [4, с. 244].

Отже, Л. Дереш уводить жаргонізми в художній твір із характерологічною метою, із розрахунком на ефект жарту, іронії, для передачі позитивного чи негативного ставлення до певної людини, предмета або явища.

У романі спостерігаємо також широке вживання елементів просторічної лексики, що посилює експресію, надає мовленню іронічно-жартівливого забарвлення, дає негативну характеристику персонажа:

– слова, перекручені з погляду лексичних норм: *Я такво озирваюся – а то телефон дзвонить* [1, с. 106]; *Лізь до мене: тута ще стільки цікавого* [1, с. 103];

– слова з різко зниженим експресивним забарвленням: *Який він усе-таки сопляк!* [1, с. 54]; *А ти що тішишся, старий осел?* [1, с. 112];

– невмотивовані росіянізми: *Зокрема, яким Дереш, буде твоє ізумленіє, мені цікаво, коли ти дізнаєшся, що тебе придумав лічно я?* [1, с. 237]; *Усе роццитано на кілька років наперед* [1, с. 270]; *Тільки в маї почала* [1, с. 132]; *І ми дуже сильно любили одне одного, і нам усе сильно завидували* [1, с. 132]; *Та ні, невістка хороша така, на роботу ходить, вище об'єднаніє має* [1, с. 131].

Просторічні слова в тексті виступають засобом характеристики осіб за рівнем культури, освіти, за психічним складом, а також інтенсивно увиразнюють мову.

Узагальнюючи результати виконаного дослідження, зазначимо, що процес розвитку мови часто пов'язаний саме з добром засобів, стилістично обумовлених. Система цих засобів складалася, шліфувалася, вдосконалювалася протягом тривалого часу. Вона й нині бурхливо розвивається й збагачується, а зміни, що виникають, потребують переосмислення, аналізу, детального вивчення. Тож, уводячи до тексту слова та словосполучення з молодіжного сленгу, автор досягає особливої експресивності.

Зазначимо, що всі експресивні засоби взаємно пов'язані й утворюють чітко організовану систему, показуючи багатство стилістично-виражальних прийомів, використаних Л. Дерешем у романі.

Тож явище сленгу є позитивним чи негативним? На нашу думку, ні те, ні те. Поява «сленгізмів» у мовленні свідчить, що мова є живою, що в ній відбуваються динамічні процеси, з'являються нові слова, які є частково реакцією на вимоги часу. Це явище цілком закономірне. Оскільки молодіжний сленг характерний для вікових соціальних груп, то його вживання, наприклад, школярами чи студентами, пов'язане з психологічними та віковими особливостями їхнього розвитку. Це спосіб певного групового

«індивідуалізму», а тому шукати способи усунення надмірного вживання «сленгізмів» і не зважати на внутрішню мотивацію їх носіїв, було б малоуспішно. Виходить, явище сленгу є не лише закономірним, а й цікавим та не таким уже й шкідливим. Більше того, воно цілком може зблизити покоління. Звісно, чистота мови є важливою, тим більше тепер, але погодьтеся: у випадку фіксування цих слів у художній літературі ми маємо справу з відображенням життя у дзеркалі. Тож соціальні жаргонізми в літературі дозвано можуть уживатися лише як художній засіб мовної характеристики персонажів твору. Свого часу в цій функції застосовували їх І. Франко («Хлопська комісія»), І. Микитенко («Вуркагани») та інші, уникаючи вживання жаргонної лексики в авторській мові.

Жоден філолог не наважиться назвати точну кількість жаргонізмів, уживаних молоддю. Мабуть, так само нереально знайти молоду людину, якій були б усі ці слова відомі. На те, які саме вислови вона вживає, мають вплив емоційний стан, вид діяльності та коло інтересів людини. Оскільки сленг є явищем соціолінгвістичним, то на його формування активно впливають культурні та історичні зміни, що відбуваються в суспільстві. Він дозволяє за допомогою мови відстежувати «модні», а тому й мінливі тенденції розвитку соціальних груп та їхніх цінностей, світоглядних орієнтацій. Сленг – це своєрідний код, знаючи який, можна дізнатися про співрозмовника більше, ніж він хоче розповісти про себе.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Дереш Любко.** Архе / Любко Дереш. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.
2. **Костомаров В. Г.** Языковой вкус эпохи: из наблюдений над языковой практикой масс-медиа / В. Г. Костомаров. – М.: Златоуст, 1999. – 280 с.
3. **Пономарів О. Д.** Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
4. **Ставицька Л. О.** Український жаргон: словник / Л. О. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 494 с.
5. **Тараненко О. О.** Колоквізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 23–41.

Надійшла до редколегії 11.03.2014

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КНИГИ СПОГАДІВ «НОМО FERIENS» ІРИНИ ЖИЛЕНКО

Висвітлено лексико-стилістичні особливості художньої мови книги спогадів Ірини Жиленко, звернено увагу на специфіку її лексичної сфери, засоби експресивності, колористичну палітру твору, що репрезентують витонченість художнього слова письменниці.

Ключові слова: експресивність, образи-символи, колористична палітра, лексичний матеріал, мовна палітра тексту, ідіостиль.

Рассмотрены лексико-стилистические особенности художественного языка книги воспоминаний Ирины Жиленко, обращено внимание на специфику ее лексической сферы, средства экспрессивности, цветовую палитру произведения, представляющие изящество художественного слова писательницы.

Ключевые слова: экспрессивность, образы-символы, колористическая палитра, лексический материал, языковая палитра текста, идиостиль.

The article covers lexical and stylistic features of the artistic language in I.V. Zhilenko's book of memoirs, draws attention to the peculiarities of its lexical sphere, means of expressiveness and color palette of the work that represent the artistic elegance of writer's word.

Keywords: expressiveness, images and symbols, coloristic palette, lexical material, language palette of a text, idiostyle.

Творча спадщина Ірини Жиленко у контексті новітньої української літератури посідає важливе місце, адже вона творила у складні часи різних культурно-історичних епох, охопивши другу половину ХХ та початок ХХІ століття. Доробок письменниці є унікальним явищем в історії української літератури, оскільки містить істотно різні твори, як за жанром, так і за стильовими особливостями.

Доробок І. Жиленко не залишив байдужими літературознавців та читацьку аудиторію. Крім того, зацікавлення спадщиною письменниці останнім часом все зростає, проте не можна сказати, що творчість майстрині вповні проаналізовано та вписано в контекст сучасної української літератури. На сьогодні маємо намічені проблеми, що вимагають розв'язання.

Окремі аспекти творчого доробку авторки постали в центрі уваги літературознавців, дослідження яких з'являлися здебільшого у вигляді статей та частин наукових розвідок літературознавчого характеру. Розглядали творчість І. Жиленко такі науковці, як М. Жулинський, Д. Дроздовський, М. Коцюбинська, Д. Кишинівський, М. Штолько. Однак ґрунтовних наукових досліджень, присвячених аналізу книги спогадів, поки що немає.

Творчість письменників відіграє значну роль у розвитку національної літературної мови. Осмислення ролі великих майстрів слова в історії літературної мови є одним із найважливіших завдань дослідження мови художньої літератури. Авторка книги спогадів «Номо feriens» володіла своєрідною творчою манерою, письменницькою культурою, оригінальною мовою і стилем. Видається природною необхідність вивчення словникового складу, семантико-стилістичних пластів і емоційно-експресивної краси мови твору І. В. Жиленко. Все це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета цієї студії полягає в дослідженні лексико-стилістичних особливостей художньої мови книги спогадів І. В. Жиленко. Для досягнення цієї мети ставимо такі завдання: висвітлити специфіку мовної палітри твору, засоби експресивності, колористичну палітру тексту, що репрезентують витонченість художнього слова письменниці.

Книга спогадів «Номо feriens» І. Жиленко є складним твором, що відбиває життєве кредо письменниці, екзистенційний досвід, її естетико-філософські концепти, цінні, перш за все, оригінальним виявом авторської свідомості.

У творі І. Жиленко використовує звернення до сучасників, у тексті наявні прислів'я, приказки, фразеологізми, образи-символи, експресивна лексика, цитати та філософські ремінісценції, що створює широкий мовний діапазон, поєднання серйозності та жарту. Не обійшла Ірина Жиленко й такі тропи, як епітети, порівняння та розгорнуті метафори, оксюморон.

Авторка використовує слова емоційно-психологічного навантаження, знаки-символи, що посилюють зміст твору, зосереджують увагу читача на актуальних реаліях. Також своєрідністю поезики І. В. Жиленко можна вважати оригінальні назви розділів книги

спогадів, що сповнені символізму та іноді виражають філософську спрямованість: «І прийде сніг з очима золотими», «Сьоме небо дитинства», «Венеціанське вікно», «Ярмарок чудес», «Яма» та ін.

Перший розділ книги «І прийде сніг з очима золотими» символізує казковість, чарівність світовідчуття авторки, оскільки для поетки ще з наймолодших років казковими виступають сніг, зима, годинниковий бій, які асоціюються з дитинством.

«Сьоме небо дитинства» – наступний розділ, який продовжує асоціативний ряд попереднього. Назва цього розділу розкриває відчуття безмежного щастя маленької Ірини, з яким пов'язані яскраві спогади дитинства. Закарбований у дитячій пам'яті образ старого буфета-контрабаса, схожого на чарівний замок, постає не лише у книзі спогадів, а й у вірші «Гном у буфеті», колекція роззолочених листівок, новорічна ялинка – символізують казкову нереальність.

«Венеціанське вікно» – вікно – це чи не найголовніший образ-символ усієї творчості Ірини Володимирівни. Є кілька зауважень авторки: вона фізіологічно не переносить помешкань без вікон. Освітлене ж вікно для неї завжди – музика і таїна.

Назва розділу «Ярмарок чудес» уособлює «медову епоху», яка настає для поетеси з приходом весни.

«Яма» – назва, від якої віє безвихіддю та безпорадністю, що цілком підтверджує текст розділу: *«Мені тяжко. Це почалося вночі... Я потішаю себе казочками, а життя, як оцей день за вікном, – сіре, пласке, невблаганно коротке. Надії немає...»* [1, с. 627].

Розглянемо образ-символ вікна. Цікавою є асоціація авторки з вікном: *«Я не людина. Я – вікно у сад»*. Ірина Володимирівна пояснює, що для неї є вікно: *«Вікно – дволикий Янус. Але обидва його лики – прекрасні. В часи моєї бездомності, коли я блукала Києвом – од вікна до вікна (од дива – до дива), тужно силкуючись розгледіти крізь тюль і рослини лик людського щастя, – я трималась за вікна, аби мене не змило дощем у чорну безодню відчаю. Я була «при вікні», як при багатті. Тому й не замерзла моя душа. В часи глухої буденної затурканості во чреві дому – один погляд у вікно був мені ковтком повітря, доторком прохолодної Божої долоні до чола. Виходом із безвиході. Я трималась вікна. Я була при вікні. Розчиненому. Тому і не приткнулась моя душа»* [1, с. 85].

Вікно, справді, виступає засобом зображення підсвідомих філософсько-психологічних прагнень мастра слова. «Вікно, розчинене у сад» – таку назву мала збірка поезій та один із віршів Ірини Жиленко, інша поезія – «Венеціанське вікно» – має пояснення авторської концепції у книзі спогадів:

«Венеціанське вікно» – неусвідомлена, яскрава радість метелика, що вирвався вперше у голубе небо.

«Вікно у сад» – становлення людської душі, аж до усвідомлення себе (і в житті, і в поезії) розчиненим вікном: *Я не людина. / Я – вікно у сад* [1, с. 319].

Автокоментар поетки з'ясовує та розкриває читачам саме її вікно як художньо-психологічний концепт, що визначає творчу індивідуальність І. Жиленко.

В Ірини Жиленко є своє пояснення вікна, воно у неї дволике, оскільки вона наділяє його і тілом, і душею: *«Тіло його золоте зігріває і кличе натомлених свободою. Душа його блакитна світить в'язням і «камерним» поетам»*.

Крім того, психологічне навантаження мають акустичні символи: тиша, що передає «відчуття протиприродної нереальності порожнього простору довкола», «незримої, але просто фізичної присутності пустки», є символом самоти.

Колористика золота також родом із дитинства письменниці (вона маленька «летіла під шелест золотистого крепдешину»; «сліпучо-жовтий крепдешин, в який вдягається мама»; «золоте небо») – ці теплі кольори асоціюються в письменниці з сонцем: *«Що вдієш, коли від тих, дитячих, часів я не мислю собі ні краси, ні радості без позлітки»* [1, с. 47].

Сонце – образ позитивного в навколишній дійсності. І навпаки, темні кольори, які виринають із підсвідомості, характеризують тривожні, холодні спогади, схожі на страшні тіні, здогади, сні та підозри.

Не можна залишити поза увагою й експресивні фразеологізми, які використовує І. Жиленко в книзі спогадів. Аналіз лексики книги спогадів І. Жиленко свідчить про експресивність, емоційність, ліричність, іноді гостроту її художнього слова. Фразеологічне багатство художньої мови І. Жиленко відображає її громадянську позицію або навпаки – тонку ліричну вдачу письменниці.

Душевний біль, глибокі переживання, спротив насильству Ірина Жиленко виражає за допомогою розгорнутих метафор та емоційної лексики: *Україна передсмертно хрипіла – і не співчувати їй було понад людські сили; І ті, що тоді, в 70-х, загіннотизовані радянським удавом, вірнопіддано лепетали свої недолугі оди Союзу, зараз, зачаровані вже іншою владою, стругають такі ж недолугі оди Україні...* [1, с. 628].

Як виразник емотивної функції мови поетеса використовує персоніфікацію, порівняння, емоційну лексику із зниженою конотацією для характеристики соціальних відносин. Ірина Жиленко послуговується лексемами, що виражають почуття презирства до новітніх авантюрних багатіїв, людей без сенсу, до тих, хто «окрім товстого капшука (ще й заробленого неправедно)» нічого за душею не мають: «жиртрести», «скоробагачки», «павіан із роззолоченим задом», «багатенькі» (іменник із зменшено-пестливим суфіксом вживається для підкреслення негативного забарвлення, презирства), «товстосуми».

З метою створення сатиричного ефекту досить часто авторка вдається до калькування, просторічних слів: *Сьогодні перемагає плоть, щоб бути завтра переможеною духом. Тому людське гнильце так не переносить духовної вищості, так прагне опалюжити і принизити її. Воно не терпить навіть звичайнісінької порядності. От тобі й «человек велик!»* [1, с. 262]. Різноманітні мовні засоби створюють широкий мовний діапазон, синтез стилів у творі, виявляють самовираження авторки через слова, що викликає захоплення читачів.

Для вираження оцінки, характеристики людей, явищ Ірина Жиленко часто використовує терміни, що вживаються в неприродних для них контекстах поряд із розмовною просторічною лексикою: *Геростратизм був, є і буде втіхою комах. Гадаю, мій сучасник уже здогадується, що говорю я про скандальні опуси пресхуліганів і мінігеростратиків... Мені шкода не тих, кого обгиджують ті писаки, бо хоч би що викапало з їхнього пера – Лесея залишається Лесею...* [1, с. 262].

Основний засіб лексичної образності книги спогадів І. Жиленко – тропи. Ідіостиль письменниці характеризується великою кількістю зображально-виражальних засобів (метафори, порівняння,

епітети), специфікою використання тропів. Порівняння є одним із головних художньо-образотворчих засобів мови І. Жиленко. У тексті наявна величезна кількість метафор, порівнянь і порівняльних конструкцій. Наприклад: *І вже я трохи – стара, обачна черепаха, що важко несе на собі свій дім, але ніколи вже не скине його із себе, бо то не тільки довічне ув'язнення, але і єдиний незрадний пухир повітря в океані непередбачуваності. Сиджу я під своїм надійним, теплим панциром і тисну до серця уламки дитинства: роззолочена кавна чашечка з блюдцем та картинка, намальована перламутровими фарбами на зворотному боці опуклого скла, – містечко, таємничі зблиски присмеркових вікон, золоте небо [1, с. 29]; Мою душу Господь пустив на землю, як сонце – промінь, щоб він перебіг зі світанку в ніч і згас, повернувшись у сонце... [1, с. 136]; Та, врешті, і пару собі в житті мій Майстер обрав чимось подібну до себе: теж – самітниця, теж – «кішка, що гуляє сама по собі» [1, с. 737]. До речі, це порівняння письменниці використовує кілька разів у творі; *Такий сьогодні дощовий ранок. Небеса плачуть [1, с. 286]* – І. Жиленко опоетизує прозу, її метафори несуть великий заряд індивідуального світовідчуття та особистої системи цінностей авторки.*

«Життя людини – мов айсберг» – поетеса визнає цю метафору банальною, але точною, оскільки, за її словами, *на суспільство витинається лише примітивний гостряк, а все інше – приватне, життєвиськи-містичне, звабливе, бо скільки на світі людей – стільки і найрізноманітніших приватностей. Приватне життя людини – його справжнє лице, суспільне ж – машкара [1, с. 408]*. Своєрідність художнього світу письменниці великою мірою зумовлено її метафориною.

Досить часто авторка вдається до іронії, яка оживлює твір та свідчить про веселу вдачу самої Ірини Володимирівни: *«... І не скінчиться ніколи наша суперечка зі Славком Чорноволом (в кулуарах Опери після вручення нам Шевченківських премій): на якій стороні грудей слід носити лауреатський значок із зображенням Шевченка. Славко твердитиме, що – на правій, аби Шевченків профіль був обернений до серця. А я сміятимусь: «Славко, ти подумай своєю головою. Яка радість Шевченкові дивитися на мою*

другу старіючу цицю? Хай дивиться на світ Божий, де стільки гарних молодих дівчат» [1, с. 724].

Інтелектуальна насиченість твору цитатами та філософськими ремінісценціями репрезентує визнання авторкою близьких за духовними, моральними, літературними якостями авторитетів. Вона дає їм слово: *Не проси дощу, а проси врожаю, буває, що дощ шкодить плоду, Від повноти серця вуста промовляють, В істини проста мова. Смішний..., хто лакує чисте золото* (Г. Сковорода) [1, с. 199, 254, 267]; *...Геній є не що інше, як найрідкісніший і найбільший представник породи звичайних пересічних людей часу, її безсмертне виявлення. Геній ближчий до звичайної людини, рідніший їй, ніж різновиди людей надзвичайних, які складають юрму біялітературної богеми* (Пастернак) [1, с. 342]; *І добре любити, бо любов – важка. Любов людини до людини, можливо, найважче з того, що нам призначено, це остання правда, останнє випробування, це труд, без якого всі інші наші труди – нічого не варті* (Рільке) [1, с. 188].

Варто відзначити, що у творі І. Жиленко змінюється традиційна функція цитати, вона посилює смисли тексту та культурних відомостей.

Значущим є погляд самої письменниці на сучасний стан літератури: *У нашій літературі зараз багато цікавого. Ми не жебраки. Приходять люди з великим мистецьким смаком, і цим людям уже огидне заримоване базікання, бур'янидло метафор задля метафор, притягнені за вуха асоціації, пікантні «знахідки», глибокодумність на порожньому місці і штучна ускладненість. Їх не влаштовує класичний вірш і всесказаність (коли автор повідомляє все, не залишаючи читачеві нічого для співтворчості)* [1, с. 266].

Письменниця визнає зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві та мають безпосередній вплив на літературний процес. Взаємопроникнення стилів, переоцінку стилістичних засобів зумовлено комунікативними обставинами, тому, можливо, є доречним використання сленгу та мовних символів, коли за сказаним виникає в уяві цілий сюжет або речення. Поетеса визнає розвиток полісемічного слова як неминучий за умови дотримання митцем гарного смаку: *Ритм життя все пришвидшується. Людська мова занадто повільна для цього нового темпу життя. Може, тому*

вона все більше послуговується мовними символами (щось на зразок ієрогліфів), коли за сказаним словом виникає в уяві ціле поняття, речення або й сюжет. Від того, певно, так навалює входить у побутову мову (а відтак – у літературу) сленг. Це потяг до економного слововираження. Ні, я не захищаю засмічування мови – процес неминучий. Аби лише він проходив крізь густе сито доброго смаку [1, с. 267].

Отже, аналіз художньої мови спогадів І. В. Жиленко показав, що найбільш уживаними художніми засобами в творі є образи-символи, емоційні слова, розгорнуті метафори, епітети. Крім названих, наявні оксюмори, просторічні слова, сленг. Можна стверджувати, що лексико-стилістичні особливості «Номо feriens» свідчать про експресивність, емоційність, дидактичність художнього твору письменниці, у якому помітне місце займають слова, що надають текстові виразності. Різноманітні мовні засоби створюють широкий мовний діапазон, варіацію стилів, що викликає захоплення читачів будь-якої вікової категорії.

На жаль, обсяг статті не дозволяє дослідити всі художні особливості зазначеного твору. Крім того, вважаємо перспективним художньо-стилістичне дослідження поетичного доробку Ірини Володимирівни Жиленко.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Жиленко І.** Номо feriens: Спогади / І. Жиленко; [передм. М. Коцюбинської]. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с.

Надійшла до редколегії 05.03.2014

ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ

Досліджено функції контекстуальних синонімів у сучасній жіночій прозі та проаналізовано стилістичні прийоми комбінування ситуативно-синонімічних одиниць у межах одного висловлювання.

Ключові слова: сучасна жіноча проза, контекстуальний синонім, стилістична функція, стилістичний прийом.

Исследуются функции контекстуальных синонимов в современной женской прозе. Осуществляется анализ стилистических приемов комбинирования ситуативно-синонимических единиц в рамках одной фразы.

Ключевые слова: современная женская проза, контекстуальный синоним, стилистическая функция, стилистический прием.

The specific of the contextual synonyms in the modern feminism prose is investigated. The analysis of the stylistic methods of the contextual synonyms is being carried out.

Keywords: the modern feminism prose, the contextual synonyms, the stylistic function, the stylistic methods.

Наукове висвітлення мови художніх творів видатних українських письменників завжди було й залишається актуальним. Важлива ділянка цих досліджень – вивчення ролі лексичної синонімії в сучасній жіночій прозі. Проблема синоніміки літературного твору тісно пов'язана з питанням про виражальні засоби, а отже, семантичні та стилістичні ресурси мови. План змісту лексико-синонімічної одиниці дозволяє змоделювати не лише її семантичний, а й функційно-стилістичний потенціал у контексті художнього твору.

Мета нашої статті – розкрити семантичні та стилістичні функції контекстуальних синонімів на прикладі прозових творів сучасних українських письменниць.

У мовознавчій науці питанню лексичних синонімів присвячено багато праць. Лінгвістичні розвідки засвідчують різні погляди на мовні одиниці такого рівня, критерії їх встановлення (зокрема, співвіднесеність із поняттям (Ю. Апресян, Л. Новиков,

Д. Шмельов), повну або часткову взаємозамінність (Л. Булаховський, Б. Горнунг, А. Уфімцева), тотожність сполучуваності в межах однієї дистрибуції (В. Ващенко, В. Вілюман, А. Євгенєва, М. Палевська, Ф. Палмер, Ж. Соколовська, А. Шапіро), спільність структурних ознак синонімів (С. Бережан, Л. Васильєв, М. Жовтобрюх, Л. Лисиченко). Проте функційні особливості лексико-синонімічних одиниць досліджені фрагментарно, уривчасто наводиться й порядок здійснення аналізу призначень контекстуальних синонімів у літературному творі. На предмет функційного потенціалу ситуативних синонімів не досліджено й сучасну жіночу прозу.

Близькі за значенням слова у контексті художнього твору зазвичай розглядаються як явище семантичне. Синонімічного характеру набувають усі мовні засоби в тому випадку, коли вони виражають відтінки одного поняття. Отже, на перший план висувається диференційна роль синонімів, виділяється не лише спільне в значенні синонімічних слів, але і ще більш важливі розрізнявальні ознаки кожного з них. Такий підхід до ситуативно близьких своїми значеннями слів дозволяє пояснити різну словопоєднаність, контекстне використання синонімів, розкрити взаємодію лексичних одиниць із поняттям, що виражається. Критерії співвіднесеності із денотатом, повної або часткової взаємозамінності, однакової сполучуваності в межах однієї формули дистрибуції, спільність структурних ознак синонімів є суттєвими для дослідження контекстуальної синоніміки, і зазвичай розглядаються як основні. Проте для визначення ролі ситуативних синонімів у літературному творі аналізу семантичного наповнення таких слів замало, суттєвим виявляється стилістичний аспект лексико-синонімічних одиниць.

Так, наявність у мові кількох слів для позначення одного і того самого поняття виправдовується і зумовлюється відмінністю виконуваних ними функцій. Автори енциклопедії «Українська мова» розглядають призначення синоніма у висловлюванні, відштовхуючись від мети, з якою добирається така лексична одиниця: 1) функція семантичного добору слова з-поміж можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення; 2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв з метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному аспектах) позначення відповідного поняття; 3) функція семантичної

або емоційно-експресивної характеристики поняття і одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизування, нагромадження слів (ампліфікація); 4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць [6, с. 533].

Традиційно мовознавці укладають і функційну класифікацію синонімів. Лінгвістична література минулого століття закріпила «чотири основних типи синонімів: 1) абсолютні (*мовознавство /лінгвістика*); 2) семантичні (*сміливий/хоробрий/відважний*); 3) стилістичні (*обличчя/лика*); 4) контекстуальні (*Капабланка/шахматист-кубинець*) (А. Євгенєва, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Палевська)» [5, с. 201]. Проте помилково вважати, що якщо слова зближуються тільки в межах окремого висловлювання за рахунок кількох компонентів значення, то вони обов'язково належать до контекстуальних синонімів. Адже слова синонімізуються за рахунок інколи навіть однієї семи в особливій ситуації лише для того, щоб якомога емоційно насиченіше, влучніше передати зміст позначуваного поняття, надати йому експресивної характеристики. Отже, при визначенні контекстуальних синонімів у художньому творі передусім потрібно брати до уваги, окрім їхнього семантичного наповнення, функцій заміщення й уточнення, також стилістичний потенціал, і вважати таке призначення одним із основних.

Слова, що перебувають у ситуативних синонімічних відношеннях, можуть бути зв'язані одне з одним поняттям, що виражається ними, або його обсягом, або кількома своїми значеннями. Всі синоніми контекстуального ряду можна звести до єдиного ідеографічного потенціалу. Смилова основа, якою зближуються значення таких одиниць, у них одна і та ж сама – вона піддається варіюванню однією чи двома диференційними семами. Якщо на підставі смислового критерію ця категорія синонімів об'єднується, то на підставі стилістичного – вона відокремлюється. Загальномовні синоніми, які функціонують у межах певної сфери спілкування, не мають стилістичних відмінностей. Інакше вони відноситимуться до різних стилістичних класів. Провідним моментом під час розгляду контекстуальних синонімів є їхні стилістичні якості. Смилова основа контекстуальних синонімів відрізняється від смислової основи загальномовних синонімів – в останніх вона виконує ті самі функції, що в контекстуальних синонімів відтворюють їхні стилістичні якості – вона роз'єднує слова. Ситуативні

синоніми повністю не збігаються за своїм значенням, оскільки вони співвідносяться з відтінками одного поняття і розкривають його різні властивості.

Факти показують, що не будь-яка семантико-сміслова диференціація синонімів є стилістичною, але кожна стилістична – неодмінно смислова. Виходячи з цього тлумачення, вважаємо, що семантична основа контекстуальних синонімів принципово не відрізняється (диференціюється одним або максимум двома компонентами), оскільки їх об'єднує одна функція – розрізнення значень. Стилістична диференціація є завжди смисловою і в ситуативних синонімів, представлених у контексті прозових творів сучасних українських письменниць.

Сьогодні українська жіноча проза – це творчість Емми Андіївської, Люко Дашвар, Оксани Забужко, Ірени Карпи, Марії Матіос, Галини Пагутяк та ін. І хоч письменниці працюють у різних жанрах, любовної, навіть інтимної, або громадської, подеколи філософської, прози, їхні твори характеризуються формуванням якісно нового світогляду, у якому органічно переплетено різноманітні інтерпретації істин буття, позначені єдністю ідейно-тематичних тенденцій. Яскрава індивідуальність жінки-митця є підґрунтям формування індивідуального типу художньої свідомості, певних стильових тенденцій у літературі. Мистецькі дітища письменниць поєднують у собі жіночу суб'єктивність та світогляд особистості. Специфіка моделювання картин буття, яку часто визначають за гендерною ознакою, зумовлює появу «інших», відмінних від використовуваних письменниками-чоловіками, засобів створення художньої реальності в жіночій прозі. Інакше використовуються й мовні засоби, зокрема особливим чином поєднуються лексичні синоніми в контексті.

Ситуативно близькі лексичні одиниці, які виділяємо в художніх творах сучасних українських письменниць, уживаються з метою розширення семантичної структури висловлення і, відповідно, наповнення тканини твору неординарними символами й асоціаціями. Збагачуючи зміст контекстуальних синонімів новими компонентами, тим самим надаючи їм нових функцій у висловлюванні, письменниці створюють нові багатогранні образи, вимальовують різнокольорові пейзажі, відтворюють широкомасштабні полотна буття у своїх творах.

Роль ситуативних синонімів завжди зумовлюється функцією диференціації, обумовленої прагненням авторів виразити різні відтінки поняття. Якщо диференційна функція синонімів виявляється частіше понятійною, то й синоніми набувають понятійного (ідеографічного) характеру, наприклад: *Перемацала, перенюхала, переглядила всі помідори, набрала огірків, перцю, цибулі (часнику вдома вже було півхолодильника), удвічі дешевше виторгувала жмут не зовсім свіжої кінзи* [4, с. 8] або *...аж тут раптом, просто з-під ятки з розкладеними на ній тельбухами випірнула стара, чорна, зморщена бабуся з целофановим пакетом у руках* [4, с. 8]. Так, *перемацати/перенюхати/переглядити* об'єднуються на основі архісеми 'тривалий фізичний вплив на об'єкт', а розрізняються семою 'спосіб дії'. Кожне з наступних слів у контекстуальному синонімічному ряду уточнює і тим самим диференціює дію, яку виконує її суб'єкт, тобто слова-синоніми виконують уточнювальну функцію, але нанижуються такі лексичні одиниці тільки з тією стилістичною метою, щоб звернути увагу на прискіпливість, вимогливість її виконавця.

Таку саму із семантичного погляду функцію уточнення виконують і синоніми *стара/чорна/зморщена*, що об'єднуються семою 'старість' (**1. старий** – який прожив багато років, який досяг старості [2, с. 711], **2. чорний** – *перен.* пов'язаний з труднощами, незгодами (про час) [2, с. 901], **3. зморщений** – який зібрався в зморшки, зморщився (про шкіру на обличчі, тілі людини або тварини) [2, с. 249]). Уточнюючи *старий*, авторка добирає контекстуальний синонім *чорний*, тобто той, що потемнів із часом, *зморщений*, бо з віком покрився зморшками. Стилістичний потенціал таких синонімів складають дві функції: виділення головних ознак в образі та надання тексту похмурого відтінку, зумовленого описом ситуації.

«Кількість стилістичної інформації у тексті літературного твору, тобто соціальна та емоційна характеристика адресата, тим більша, чим чіткіше протиставляються, розмежовуються контекстуальні синоніми» [5, с. 112]. Між такими лексико-синонімічними одиницями існує постійна взаємодія. Грані, що розділяють їх, не є абсолютними, а є відносними. Інформативна цінність синонімів навпаки пропорційна кількості їхніх зв'язків. Цей висновок збігається із структурним законом сфери вживання і змісту знаків:

чим ширша сфера вживання синонімічних одиниць, тим бідніший їхній зміст і, навпаки, чим вужча сфера вживання синонімів, тим багатший їхній зміст. Наприклад: *Властиво, фенек перший заговорив до бика [...] визирнув з-за шпиля дюни, вітаючися, й считав, чи не погодиться бик перевезти його через каламутну й рвучку ріку* [1, с. 118]. Так, *каламутна/рвучка* (**1. каламутний** – перен., розм. неспокійний, тривожний, бентежний [2, с. 375]; **2. рвучкий** – який здійснюється раптово, з великою швидкістю; дуже швидкий [2, с. 615]) синонімізуються через семи ‘швидкість’, ‘непокій’, адже річка *каламутна*, тому що *рвучка*, тобто має велику швидкість течії, що піднімає мул і робить її непрозорою. Така вузька сфера вживання ситуативних синонімів, тобто зближення їхньої семантики тільки у функції означення до слова *річка*, надає зі стилістичного погляду тексту різкості, уривчастості, а оповіді – раптовості, неочікуваності подальшого розгортання сюжету.

Серед різноманітних і складних відношень, що існують між близькими за значенням одиницями в контексті, тобто стилістичних прийомів як способів комбінування синонімічних одиниць у межах одного висловлювання, передусім можуть бути виділені чотири основні типи:

1) відношення між стилістично немаркованими синонімічними одиницями, наприклад: *Дарма що ці перекази багато хто взагалі ставив під сумнів, що з коров'ячого племені, могутнього й вільного за сивої давнини, походили навіть боги й богині, ба більше в биків колись закохувалися навіть царіці* [1, с. 118]. Так, *могутній/вільний* (**1. могутній** – який має велику владу, силу, великий вплив [2, с. 588]; **2. вільний** – ніким не гноблений, не поневолюваний; незалежний, самостійний [2, с. 209]) уступають у синонімічні відношення через сему ‘сила’, адже *вільний* значить «не пригноблений, має силу вистояти», а тому *могутній*;

2) відношення між стилістично маркованими одиницями (стильовими синонімами), що належать до одного стилістичного класу – відношення інтердепенденції, наприклад: « – Невже ці воли з вибалушеними очима й пооббиваними колінами й хребтами, над якими вічно рояться хмари мух і тедзів, – теж належать до нашого бичачого роду? » – *считав* якось молодий бичок двох **підстаркуватих** коров'ячих тіточок... *Бо хоча нові повіви часу досягнули краєчком і цієї череди, де вже давно ніхто не вимагав*

дотримувати вишуканого етикету, однак навіть **найзачучвереніші** корови з кізяками на голові, що йшли нога в ногу з добою, любили принагідно покликатися на туманні оповістки коров'ячих прабаб [1, с. 118]. Підстаркуватий/зачучверений (**1. підстаркуватий** – який виявляє ознаки старіння [2, с. 673]; **2. зачучверений** – розм. який зачучверів; захирілий, зачахлий [2, с. 405]) поєднуються в контекстуальному ряду через сему 'неприємний вигляд', адже той, хто виявляє ознаки старіння, є непривабливим. Такі контекстуальні синоніми одного стилістичного плану надають тексту однотипної розмовно-просторічної конотації;

3) відношення між стилістично немаркованими синонімічними одиницями і стилістично маркованими синонімічними одиницями – відношення детермінації, наприклад: *Тож одного вечора, коли не так уже й молодий, бо роки збігли швидше, ніж вода після зливи, не такий уже **повороткий**, але ще **сильний** бик лагодився заночувати між двома дюнами, він здибав пустельного лисика, що тримав у передніх лапках шість капшучків, і завів з ним розмову* [1, с. 119] (**1. повороткий** – розм. який робить усе швидко; вправний [2, с. 712]; **2. сильний** – який має велику життєву силу, енергію [2, с. 809]). Так, стилістично-забарвлене *повороткий*, синонімізуючись із нейтральним *сильний* через сему 'вправність', надає позитивної конотації всьому висловлюванню;

4) відношення між стилістично маркованими синонімічними одиницями, що належать до різних стилістичних класів, – відношення констеляції: *От якби Ліда була страхіттям і **дурепою**, **ідіоткою**, яка не знає, хто такий Шнітке, а йому за таку дружину пропонували б мільйон і півцарства, отоді це був би підкуп, підлість і суцільна ганьба* [3, с. 56]. Так, *дурепа/ідіотка* (**1. дурепа** – зневажл. розумово обмежена, тупа жінка [2, с. 203]; **2. ідіот** – лайл. дурень, недоумкувата людина [2, с. 389]) у семантичному плані зближуються через сему 'тупість', а в стилістичному – зневажливе *дурепа* стоїть дещо окремо від лайливого *ідіотка*.

Ці типи відношень виявляються безпосередньо в контекстах, представлених авторською мовою і прямою мовою персонажів прозових творів сучасних українських письменниць. Доповнюючи одне одного, ситуативні синоніми різносторонньо виражають те чи те зображуване поняття, ставлення до нього, навколишнє оточення, отримують специфічні риси функціонування.

Отже, порівнюючи контекстуальну синоніміку прозових творів представниць сучасної жіночої прози, які працюють у різних її жанрах, звертаємо увагу на творчий підхід майстрів слова до вживання тих чи тих синонімів, вміння застосовувати їх із певною художньо-стилістичною метою. Письменниці зближують лексичні одиниці в різних контекстах для підсилення поняття, уточнення й конкретизації дії, предмета, виділення головних рис образу, створення позитивного чи негативного ефекту тощо. Серед стилістичних прийомів, які авторки використовують для синонімізації слів у контексті, тобто способів комбінування синонімів у межах одного висловлювання, виділяємо відношення детермінації, констеляції та інтердепенденції. Проте стилістичний потенціал контекстуальних синонімів не обмежується визначеними функціями, адже синоніми в межах одного висловлення, певної ситуації повсякчас нові, миттєві, непередбачені, а отже, зумовлені різним призначенням. З огляду на це, виникає потреба подальшого комплексного дослідження контекстуальної синоніміки, її функційних особливостей на матеріалі літературних творів. Важливим та актуальним залишається також вивчення мовних особливостей сучасної української жіночої прози.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андієвська Е.** Казка про бика й метелика / Емма Андієвська. – Львів: Піраміда, 2006. – 211 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
3. **Дашвар Л.** Мати все / Л. Дашвар. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 336 с.
4. **Карпа І.** Піца «Гімалаї» / Ірена Карпа. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 400 с.
5. **Мацько Л. І.** Стилістика української мови: підруч. / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
6. **Українська** мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Надійшла до редколегії 20.03.2014

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Голікова Наталія Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, історична граматики, граматики сучасної української мови, соціолінгвістика.

Гурко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: термінологія, лексикологія, синтаксис.

Зайцева Вікторія В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексика, семантика.

Карікова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Коло наукових інтересів: історія української літературної мови, культура української мови.

Ковальчук Микола Савелійович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова засобів масової інформації, стилістика, проблеми сучасної та історичної граматики української мови.

Кондратенко Світлана Іллівна – викладач української мови та методики навчання української мови, Відмінник освіти України, голова циклової комісії філологічних дисциплін Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: фітонімічна лексика та її використання у творах українських письменників, особливості мови творів Олеся Гончара, актуальні питання когнітивної лінгвістики.

Корольова Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: гендерна лінгвістика, українська дискурсологія.

Коцюба Надія Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри публічного адміністрування та іноземних мов Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України.

Коло наукових інтересів: культура ділового мовлення, ділові папери, термінологія, прикладне мовознавство, офіційно-діловий стиль.

Левун Ніна Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: стилістика, проблеми сучасної граматики, словотвір.

Личук Світлана Василівна – здобувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; викладач кафедри мовознавства Івано-Франківського національного медичного університету.

Коло наукових інтересів: лексика, зокрема апелятивна, частково топонімія; діалектологія.

Лощинова Інна Сергіївна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, інноваційні процеси в сучасній українській мові.

Мамчич Інна Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія української літературної мови.

Миرونюк Світлана Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, семантика української мови, термінологія.

Мосур Оксана Сергіївна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Коло наукових інтересів: історична мікротопонімія.

Навчук Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Коло наукових інтересів: українознавство в системі вищої освіти, культура мовлення фахівця-медика, проблеми впорядкування української медичної термінології.

Пелипась Микола Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Коло наукових інтересів: культура української мови, методика викладання української мови.

Попова Ірина Степанівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, ономастика, граматики сучасної української літературної мови.

Рибалка Ярослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: проблеми сучасної та історичної лексикології української мови.

Сардарян Каринна Гамлетівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Коло наукових інтересів: літературна творчість Ірини Жиленко, література греків Приазов'я, українська мова.

Семак Людмила Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексична семантика, теорія синонімії, лінгвістичний аналіз художнього тексту.

Собецька Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету.

Коло наукових інтересів: лінгвістика, гендер, мова та література.

Стасюк Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету.

Коло наукових інтересів: теорія термінології, соціокогнітивна термінологія, когнітивна лінгвістика.

Степаненко Олена Костянтинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: словотвір, методика викладання української мови.

Тараненко Ксенія Володимирівна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: антонімія української мови, прагмалінгвістика.

Чепурко Катерина Олександрівна – аспірант Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Коло наукових інтересів: мова сучасних ЗМІ.

Чорноус Оксана В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету.

Коло наукових інтересів: актуальні питання ономастики Кіровоградщини, культура мови судочинства та процесуальних документів.

Шевченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, орфоепія, орфографія, проблемні питання семантичного синтаксису сучасної української літературної мови.

Шутак Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Коло наукових інтересів: українознавство в системі вищої освіти, культура фахового мовлення, категоріальна граматики.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

Гурко О. В.

КАТЕГОРІЯ СТВЕРДЖЕННЯ У ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ
ТА ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ 3

Корольова В. В.

ГЕНДЕРНІ КОНЦЕПТИ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ
СУЧАСНОЇ МОЛОДІ 11

Попова І. С.

ПРО ПАРАДОКСИ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ УЧЕННЯ
ПРО СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ 18

Собецька Н. В.

ГЕНДЕР І МОВА В СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ СВІТІ 28

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Зайцева В. В.

АНТРОПОНІМИ Й ТОПОНІМИ – ДЖЕРЕЛО ПОХОДЖЕННЯ
МЕТОНІМІЇ (на матеріалі сучасної українськомовної газети) 37

Личук С. В.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ
РОСЛИННОГО ПОКРИВУ 47

Мосур О. С.

ЙОСИФІНСЬКА ТА ФРАНЦИСКАНСЬКА МЕТРИКИ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МІКРОТОПОНІМІЇ 58

Степаненко О. К.

СУБСТАНТИВНІ БЛОКИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА
З ВЕРШИННИМ СОМАТИЗМОМ *РУК-А* 67

Тараненко К. В.

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРАГМАТИКИ АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 79

Шевченко Т. В.

ФОНОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯК КОМПОНЕНТИ
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ 88

КУЛЬТУРА МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Карікова Н. М.

КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В КОНЦЕПЦІЇ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА 95

Коцюба Н. Й.

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНОГО
ЗНАЧЕННЯ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ ТЕКСТІ
(на прикладі розпорядчих документів) 103

Левун Н. В.

ШЛЯХИ ЗАСВОЄННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНИХ
НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 110

Мамчич І. П.

МОВА НАКАЗІВ ПРО ЗОВНІШНЄ НЕЗАЛЕЖНЕ ОЦІНЮВАННЯ 118

Миронюк С. С.

РОЛЬ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ
СТУДЕНТІВ-ПРАВОНАВЦІВ 125

Навчук Г. В., Шутак Л. Б.

КУЛЬТУРА МОВИ МЕДИКА
ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЛІКАРСЬКОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ..... 133

Пелипась М. І.

ПИТАННЯ НОРМАТИВНОСТІ РІЗНИХ ОДИНИЦЬ
І ЯВИЩ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО 141

Стасюк Т. В.

МОВНО-ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ /
ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ
У РОЗРІЗІ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ 153

Чепурко К. О.

ВІДХИЛЕННЯ ВІД НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
ПРИ ПЕРЕДАЧІ ЛІТЕРИ Ґ
У СЛОВАХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ
(на матеріалі сучасних українських газет)..... 162

Чорноус О. В.

ПУНКТУАЦІЙНІ ПОМИЛКИ
В ТЕКСТАХ СУДОВИХ РІШЕНЬ..... 170

МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО І ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

Голікова Н. С.

СЕМАНТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ МАРКЕРИ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ
АНТОНІМІВ У ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ 177

Ковальчук М. С.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА
МЕТАФОРИ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО
«ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»..... 186

Кондратенко С. І.

ЕТНОКОНЦЕПТ «МАЛЬВА» ЯК ЕЛЕМЕНТ
МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА 193

Лоцинова І. С.

ОКАЗІОНАЛЬНІ НАТУРФАКТОНІМИ
У ТВОРЧОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ..... 202

Рибалка Я. І.

ЖАРГОНІЗМИ В ЛІТЕРАТУРІ: МОВНІ ВИКРУТАСИ
ЧИ ЗОНА ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ?
(на матеріалі роману «Архе» Л. Дереша) 212

Сардарян К. Г.

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
КНИГИ СПОГАДІВ «НОМО FERIENS» ІРИНИ ЖИЛЕНКО 222

Семак Л. А.

ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ
СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ 230

Наукове видання

ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Випуск 15

*Збірник наукових праць
за редакцією д-ра філол. наук, проф.
І. С. Попової*

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 12209-1000Р від 21.12.2006

Відповідальний за випуск *К. О. Біла*
Оригінал-макет *М. Г. Єпішко*
Коректор *І. П. Мамчич*
Технічний редактор *М. Г. Єпішко*

Підп. до друку 30.06.2014. Формат 60x84¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 12,83. Тираж 100 пр. Зам. № 0614-02/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.2009

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 111, оф. 17

тел. +38 (067) 972-90-71